

Filosofische ethiek

AD CHARTAS-REEKS 39

HERMAN BAVINCK

Filosofische Ethiek

bezorgd, ingeleid en geannoteerd door
Dirk van Keulen



2021

De AD Chartas-reeks verschijnt onder auspiciën van het Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken te Kampen.

Sponsored by **STICHTING AFBOW KAMPEN**

Copyright © 2021 Theologische Universiteit Kampen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

www.vuurbaak.nl

ISBN 978 90 5560 589 7

NUR 704

Vormgeving: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

Voor John Bolt

Inhoud

Ten geleide 9

ETHIEK

Inleiding

§1. Naam en begrip 20

§2. Filosofische ethiek 22

§3. Hoofdvormen der filosofische ethiek 25

§4. Beknopt overzicht van de geschiedenis der filosofische ethiek 26

A. Bij de Grieken 26

B. Geschiedenis der filosofische ethiek in de nieuwere tijd 38

C. Nieuwste filosofie: kriticisme en speculatie 47

§5. Hedendaagse opvattingen van de filosofische ethiek 57

A. De onafhankelijke moraal 57

B. Het positivisme 66

C. Het utilisme 91

D. De evolutieer 107

E. Het pessimisme 124

Schets van de gereformeerde ethiek 136

Inleiding 136

Deel I. 139

Deel II. 140

SCHETS DER GEREFORMEERDE ETHIEK

§1. 144

§2. Filosofische ethiek 149

§3. Geschiedenis der christelijke ethiek 158

§4. De mens als subject van het zedelijke 170

§5. De wet als regel der dankbaarheid 180

§6. 188

GEREFORMEERDE ETHIEK

Inleiding 198

§1. Begrip der ethiek 198

§2. Filosofische ethiek 207

§3. Christelijke ethiek 236

Afkortingén 243

Register van namen 244

Ten geleide

DRIE MANUSCRIPTEN

Twee jaar geleden verscheen de nooit eerder gepubliceerde *Gereformeerde Ethiek* van Herman Bavinck.¹ Deze in het Archief Bavinck bewaard gebleven *Gereformeerde Ethiek* is een omvangrijk manuscript: 1075 met de hand geschreven pagina's plus toegevoegde papieren met aantekeningen. Vergelijking van dit manuscript met bewaard gebleven aantekeningen van studenten brengt aan het licht, dat Bavinck het heeft gebruikt voor zijn colleges gereformeerde ethiek tijdens zijn jaren als hoogleraar te Kampen (1883-1902).²

De *Gereformeerde Ethiek* is niet voltooid. Van het vierde en laatste deel, getiteld 'De levenskringen, waarin het zedelijk leven zich heeft te openbaren', heeft Bavinck slechts het eerste hoofdstuk over 'De familie' geschreven. De voorgenomen hoofdstukken over 'Maatschappij', 'Kunst en wetenschap (school)', 'Staat', 'Kerk' en 'Mensheid Godsrijk' ontbreken.

In het 'Ten geleide' bij de uitgave heb ik twee redenen genoemd, waarom Bavinck zijn *Gereformeerde Ethiek* mogelijk niet heeft voltooid, hoewel hij tot ver in zijn Amsterdamse jaren wél aantekeningen en literatuurverwijzingen in de marge van het manuscript is blijven noteren³ – hij heeft het manuscript dus nooit opgegeven. De ene reden hangt samen

1. Herman Bavinck, *Gereformeerde Ethiek*, bezorgd, ingeleid en geannoteerd door Dirk van Keulen, Utrecht 2019 (verder afgekort als *GE*). Van de Engelse editie is het eerste van de geplande drie delen verschenen: Herman Bavinck, *Reformed Ethics, Volume One: Created, Fallen and Converted Humanity*, edited by John Bolt with Jessica Joustra, Nelson D. Kloosterman, Antoine Theron, Dirk van Keulen, Grand Rapids 2019.
2. Vgl. mijn 'Ten geleide', in: Herman Bavinck, *GE*, 16-25.
3. Vgl. mijn 'Ten geleide', in: Herman Bavinck, *GE*, 30v.

met zijn leeropdracht aan de Vrije Universiteit. Daartoe behoorde niet langer het vak (gereformeerde) ethiek. Dit vak was toevertrouwd aan zijn collega Willem Geesink (1854-1929). Bavinck zal hebben geweten dat zijn collega werkte aan een *Gereformeerde Ethiek*.⁴ Wellicht heeft hij zijn collega niet voor de voeten willen lopen. De andere reden – die ik als eerste noemde – luidt, dat Bavinck bij nader inzien mogelijk niet tevreden was met zijn *Gereformeerde Ethiek*. Er ontbrak iets aan: een bespreking van de filosofische ethiek.⁵ Ik leidde dat af uit enkele andere manuscripten met betrekking tot de ethiek in het Archief Bavinck. Twee of drie van deze manuscripten, waarin de filosofische ethiek wel een plaats heeft, zijn door Bavinck eveneens voor zijn ethiekcolleges gebruikt. Blijkbaar is Bavinck in de loop van zijn jaren als hoogleraar te Kampen tot de conclusie gekomen, dat hij zijn studenten niet kon opleiden in de ethiek zonder aandacht te besteden aan de filosofische ethiek. Mogelijk heeft hij gedacht: je kunt studenten toch niet de pastorie in laten gaan zonder ze enigszins op de hoogte te hebben gebracht van de geschiedenis van de filosofische ethiek en van contemporaine stromingen op dat gebied.

In deze uitgave worden de drie manuscripten waarop ik zinspeelde nu voor het eerst gepubliceerd. Ze hebben achtereenvolgens als titel (met tussen haakjes het nummer in het Archief Bavinck):

- Ethiek (map 197);
- Schets der gereformeerde ethiek (map 61);
- Gereformeerde ethiek (map 120).

Deze titels zetten enigszins op het verkeerde been. Ze wekken immers niet de indruk dat ze (tenminste deels) aan de filosofische ethiek zijn gewijd. Nadere bestudering van de manuscripten leert echter dat de filosofische ethiek in alle drie meer of minder uitvoerig aan de orde komt. Om die reden heb ik deze uitgave de titel *Filosofische Ethiek* gegeven.

Een reden waarom de manuscripten van map 61 en map 120 de term ‘gereformeerde ethiek’ in de titel hebben, zou kunnen zijn dat Bavincks ethiekcolleges in Kampen de titel hadden: ‘Gereformeerde ethiek’.

4. Dit werk zou pas vele jaren later postuum worden uitgegeven: W. Geesink, *Gereformeerde Ethiek, Eerste-Tweede Deel*, voor den druk gereed gemaakt en voorzien van een levensbeschrijving door V. Hepp, Kampen 1931.

5. Een belangrijke bijdrage over Bavincks verhouding tot de filosofie biedt: Jan Veenhof, ‘De God van de filosofen en de God van de bijbel. Herman Bavinck en de wijsbegeerte’, in: George Harinck en Gerrit Neven (red.), *Ontmoetingen met Herman Bavinck*, Barneveld 2006, 219-233.

Het eerstgenoemde document 'Ethiek' (map 197) is verreweg het omvangrijkste van de drie manuscripten. Het telt honderdvierendertig met de hand geschreven pagina's en is bijna in zijn geheel aan de filosofische ethiek gewijd. In zijn later geschreven manuscript 'Gereformeerde ethiek' (map 120) verwijst Bavinck naar een ander manuscript met de woorden: 'mijn filosofische moraal'.⁶ Naar mijn overtuiging doelt hij daarmee op zijn 'Ethiek' (map 197). 'Ethiek' heeft de volgende opbouw:

- §1 Naam en begrip.
- §2 Filosofische ethiek.
- §3 Hoofdvormen der filosofische ethiek.
- §4 Beknopt overzicht van de geschiedenis der filosofische ethiek.
 - A. Bij de Grieken.
 - B. Geschiedenis der filosofische ethiek in de nieuwere tijd.
 - C. Nieuwste filosofie: kriticisme en speculatie.
- §5 Hedendaagse opvattingen van de filosofische ethiek.
 - A. De onafhankelijke moraal.
 - B. Het positivisme.
 - C. Het utilisme.
 - D. De evolutieleer.
 - E. Het pessimisme.

Op de laatste zeven bladzijden is daaraan toegevoegd een puntsgewijs genoteerde 'Schets van de gereformeerde ethiek'. Deze valt na een inleiding in twee delen uiteen. Het eerste deel doet sterk denken aan de opbouw van de eerste drie delen van Bavincks *Gereformeerde Ethiek*. De opbouw van het tweede deel – 'Openbaring van dat leven in de wereld' – doet denken aan de opbouw van het ontbrekende vierde deel van Bavincks *Gereformeerde Ethiek*.

Opvallend aan de eerste vijf paragrafen van 'Ethiek' is de zorgvuldige indeling. Evenals in zijn *Gereformeerde Ethiek* vinden we aan het begin een betoog over naam en begrip van het vak 'ethiek'. Vervolgens gaat hij kort in op de mogelijkheid, het karakter en de waarde van de filosofische ethiek en onderscheidt hij heel kort drie hoofdvormen van de filosofische ethiek. Daarna staat hij uitvoerig stil bij de geschiedenis van de filosofische ethiek en vooral bij vijf contemporaine stromingen binnen de filosofische ethiek. De bespreking van elk van deze vijf stromingen wordt telkens afgesloten met een 'kritiek', die nu eens scherp en dan weer genuanceerd is.

Wanneer is 'Ethiek' (map 197) geschreven? Aanwijzingen daarvoor la-

6. Zie later in deze uitgave pag. 235.

ten zich vinden in de vele literatuur die Bavinck noemt en gebruikt. In de paragraaf over de 'onafhankelijke moraal' verwijst hij naar – zo geeft hij expliciet aan – de tweede druk van het boek *Problèmes de Morale Sociale* van de hand van de Franse filosoof Elme-Marie Caro (1826-1887), waarbij hij zelfs noteert dat hij het boek zelf bezit.⁷ Deze tweede druk verscheen te Parijs in 1887 (hoewel Bavinck zelf 1886 als jaar van publicatie noteert).⁸ In de paragraaf over de evolutieleer vinden we een verwijzing naar een opstel van de Nederlandse jurist en politicus Willem van der Vlugt (1853-1928), gepubliceerd in augustus 1887 in *De Gids*. Alle overige literatuur die Bavinck noemt of gebruikt is van voor 1887. Dat betekent, dat 'Ethiek' in of kort na 1887 moet zijn geschreven.

Soms vinden we in 'Ethiek' later in de marge toegevoegde literatuur. In de paragraaf over onafhankelijke moraal bijvoorbeeld een in 1909 verschenen brochure van de Amsterdamse hoogleraar Albertus Bruining (1846-1919) en een eveneens in 1909 verschenen opstel van de doopsgezinde theoloog Jan Gerrit Boekenooen (1856-1933).⁹ Deze later toegevoegde literatuur is uiteraard niet van betekenis voor de datering van het manuscript. Het feit dat Bavinck, evenals het geval was in het manuscript van zijn *Gereformeerde Ethiek*, in zijn Amsterdamse jaren dus ook in dit manuscript literatuurverwijzingen toevoegt, geeft aan hoezeer hij de literatuur op het gebied van de wijsgerige en de theologische ethiek bijhield en hoezeer het vakgebied van de ethiek hem na aan het hart lag.

Het derde manuscript – op het tweede kom ik straks terug – is getiteld: 'Gereformeerde ethiek' (map 120). Het telt honderdeen met de hand geschreven pagina's. Men moet daarbij bedenken, dat Bavinck het doorlopende betoog slechts schreef op de rechter pagina's van een cahier (dus de oneven pagina's). Op de linker (even) pagina's zijn soms later aantekeningen of literatuurverwijzingen toegevoegd (deze zijn in deze uitgave als voetnoten weergegeven). Het doorlopende betoog telt dus ongeveer vijftig pagina's. Het document valt in drie paragrafen uiteen:

- §1. Begrip der ethiek.
- §2. Filosofische ethiek.
- §3. Christelijke ethiek.

7. Zie later in deze uitgave pag. 58.

8. De tweede druk die ik via de website www.hathitrust.org onder ogen heb gehad, verscheen in 1887 te Paris bij Librairie Hachette et C^{ie}. Een zoektocht naar een in 1886 verschenen 'deuxième édition' leverde niks op. Ik houd het erop, dat het door Bavinck genoteerde jaartal 1886 een verschrijving is.

9. Zie later in deze uitgave pag. 58.

De eerste, vijftien – en dus in werkelijkheid slechts acht – pagina's tellende, paragraaf vormt het ook uit andere manuscripten bekende betoog waarmee hij gewoonlijk zijn ethiekcollege begint: naam en begrip van het vak ethiek. Opvallend in de terminologische analyses is, dat hij het begrip 'zede' nu van een andere etymologische afleiding voorziet dan hij eerder in zijn *Gereformeerde Ethiek* en in zijn manuscript 'Ethiek' (map 197) deed.¹⁰

De tweede paragraaf is gewijd aan de filosofische ethiek en loopt van pagina 17-93. Deze tweede paragraaf vormt dus verreweg het grootste deel van het manuscript. Opvallend is dat hij nu niet, zoals in 'Ethiek' (map 197), kiest voor een historische insteek, maar zijn studenten een meer thematisch overzicht biedt van uitgangspunten voor filosofische ethiek en zo komt tot een onderscheiding van uiteenlopende 'stelsels' van wijsgerige ethiek:

- A. Stelsels die het moraalprincipe in de mens zoeken, namelijk:
 - a. Rationele, intellectualistische ethiek.
 - b. Ethiek van een apart zedelijk vermogen (bewustzijn, instinct gevoel).
 - c. Ethiek van het medegevoel.
 - d. Ethiek van de zedelijke waardering, van de zedelijke smaak, van het esthetisch formalisme.
 - e. Ethiek van de kategorische imperatief of de praktische Vernunft.
 - f. Ethiek van de intuïtieve rede.
- B. Stelsels die het moraalprincipe buiten de mens zoeken, namelijk:
 - a. In God.
 - b. In de natuur.
 - c. In de staat.
 - d. In de individuele lust (hedonisme, egoïstisch utilisme).
 - e. Eudemonisme.
 - f. Ethiek der zelfvolmaking.
 - g. Utilisme.
 - h. Evolutionisme.
 - i. Positivisme.
 - j. Boeddhisme.
 - k. Anarchisme, egoïsme.

Uit een collegedictaat, dat in de bibliotheek van de Theologische Uni-

10. Zie later in deze uitgave pag. 202 (vgl. ook de etymologische afleiding in het manuscript 'Schets der gereformeerde ethiek' (map 61), later in deze uitgave pag. 144). Zie voor de oude etymologische afleiding later in deze uitgave pag. 20v. en *GE*, 44.

versiteit Kampen bewaard is gebleven,¹¹ laat zich afleiden dat Bavinck in het studiejaar 1900-1901 voor zijn ethiekcolleges tot en met punt B.f gebruik heeft gemaakt van het manuscript 'Gereformeerde ethiek' (map 120). Voor wat volgt heeft hij teruggegrepen op het manuscript 'Ethiek' (map 197)¹² – door hem dan aangeduid als 'mijn filosofische moraal'.

De derde en laatste paragraaf (pagina 93-101) biedt puntsgewijs een overzicht van hoe Bavinck zich een 'Christelijke ethiek' – een opvallende aanduiding, omdat hij tot dan toe altijd sprak over een 'Gereformeerde ethiek'! – op dat moment voorstelt. Na een inleidend betoog onderscheidt hij drie delen:

- I. Leer van de mens als subject van het zedelijke.
- II. De wet norma van het goede.
- III. Het doel van het zedelijke: Sittliche Güter.

Deze opzet verschilt aanzienlijk van Bavincks *Gereformeerde Ethiek*. Een belangrijk verschil is dat de filosofische ethiek in het inleidende betoog een plaats inneemt. Om die reden werd deze opzet al eerder als bijlage opgenomen in de uitgave van Bavincks *Gereformeerde Ethiek*.¹³

Het manuscript 'Gereformeerde ethiek' (map 120) – nogmaals: ik vermoed dat het deze titel heeft, omdat Bavincks ethiekcolleges de titel droegen van: 'gereformeerde ethiek' – is geschreven in het jaar waarin Bavinck het heeft gebruikt voor zijn colleges (1900-1901). In het lopende betoog vinden we namelijk een kritische verwijzing naar het boek *Zedekunde. Leidraad ten gebruike bij het hooger onderwijs* van de hand van de (op dat moment) Utrechtse hoogleraar Gijsbert Hendrik Lamers (1834-1903).¹⁴ Het *Eerste stuk* daarvan werd in het jaar 1900 door J.B. Wolters te Groningen uitgegeven. Daarnaast heeft Bavinck verscheidene andere publicaties uit de daaraan voorafgaande jaren gebruikt. Dat toont nogmaals aan hoezeer hij de literatuur op het gebied van de ethiek bijhield.

Tussen de manuscripten 'Ethiek' (map 197) en 'Gereformeerde ethiek' (map 120) is in deze uitgave nog een derde manuscript opgenomen: 'Schets van de gereformeerde ethiek' (map 61). Het telt tachtig met de hand geschreven pagina's. Evenals bij 'Ethiek' (map 197) heeft Bavinck ook bij dit manuscript zowel de linker als de rechter pagina van een cahier gebruikt. Dit document is door Bavinck in zes paragrafen onderverdeeld:

11. Signatuurnummer 146E11-13.

12. Vgl. mijn 'Ten geleide', in: Herman Bavinck, *GE*, 22v.

13. H. Bavinck, *GE*, 941-946.

14. Zie later in deze uitgave pag. 206.

- §1. [Naam en begrip.]
- §2. Filosofische ethiek.
- §3. Geschiedenis der christelijke ethiek.
- §4. De mens als subject van het zedelijke.
- §5. De wet als regel der dankbaarheid.
- §6. [Plichten.]¹⁵

Het betoog opent op de gebruikelijk wijze over naam en begrip van de ethiek. Tevens gaat hij in op het onderscheid tussen christelijke en filosofische ethiek. De titels van de volgende paragrafen geven aan, dat de filosofische ethiek in dit manuscript een veel kleiner deel van het betoog uitmaakt: pagina 10-26. Het vervolg is gewijd aan de geschiedenis van de christelijke ethiek en – in de laatste drie paragrafen – aan enkele kernpunten daarvan: de mens als subject van het zedelijke, de wet als regel der dankbaarheid en plichten tegenover God en tegenover de naaste. Evenals in zijn *Gereformeerde Ethiek* bespreekt Bavinck deze plichten aan de hand van de Tien Geboden. Opvallend is dat het tiende gebod ontbreekt.

Hoewel de filosofische ethiek anders dan bij de twee andere manuscripten geen grote overheersende plaats inneemt, heb ik om twee redenen besloten ‘Schets van de gereformeerde ethiek’ (map 61) in deze uitgave toch een plaats te geven. De eerste is dat Bavinck in zijn manuscript ‘Gereformeerde ethiek’ (map 120) driemaal terugverwijst naar zijn ‘Schets van de gereformeerde ethiek’.¹⁶ Dat impliceert tevens, dat deze ‘Schets’ eerder is geschreven. Op grond van een reeks verwijzingen in de hoofdtekst van de laatste paragraaf naar bijdragen van Abraham Kuypers in *De Heraut* tot en met april 1893 – in de marge komen ook later toegevoegde verwijzingen naar publicaties van later datum voor – houd ik het erop, dat de ‘Schets’ in of na 1893 is geschreven. Qua datering verdient deze dus een plaats tussen de twee andere manuscripten.

De tweede reden om de ‘Schets’ in dit boek op te nemen is dat het manuscript de indruk wekt ten behoeve van Bavincks ethiekcolleges te zijn geschreven. Een belangrijke aanwijzing daarvoor is de thematiek en de uitwerking van de openingsparagraaf. Door alle drie manuscripten – ‘Ethiek’ (map 197), ‘Schets van de gereformeerde ethiek’ (map 61) en ‘Gereformeerde ethiek’ (map 120) – op te nemen, biedt deze uitgave een aanvulling op de publicatie van Bavincks *Gereformeerde Ethiek*. Beide boeken samen bieden een representatief – en mogelijk zelfs een com-

15. Bavinck geeft de eerste en de zesde paragraaf geen titel; de titels tussen vierkante haken voeg ik alleen hier even voor de helderheid toe.

16. Zie later in deze uitgave pag. 209, 236 en 236 (noot 127).

pleet – overzicht van Bavincks onderwijs in de gereformeerde ethiek in zijn Kamper jaren. Anders gezegd: Bavincks *Gereformeerde Ethiek* en zijn *Filosofische Ethiek* bieden samen inzicht in de vraag hoe aanstaande predikanten tussen 1883 en 1902 in Kampen werden opgeleid in het vakgebied van de ethiek. In die zin leveren beide boeken als bronnenuitgaven tevens een bijdrage aan de kennis van de geschiedenis van het neocalvinisme.

VERANTWOORDING VAN DE UITGAVE

De drie manuscripten die Bavinck meer dan honderdtwintig jaar geleden schreef, worden in dit boek voor het eerst gepubliceerd. Ter verantwoording van de uitgave zijn enkele opmerkingen op zijn plaats.

Om te beginnen heb ik om twee redenen de spelling gemoderniseerd. De eerste reden is gelegen in de leesbaarheid. De negentiende-eeuwse spelling is voor hedendaagse lezers een drempel. De tweede reden is dat Bavinck in vele zinnen afkortingen gebruikt. Deze afkortingen vul ik ter wille van de leesbaarheid aan. Ik heb overwogen dat [tussen vierkante haken te doen]. Maar ook dat komt de leesbaarheid niet ten goede. Iedere pagina zou zinnen bevatten m[et] woorden die gedeeltel[ijk] tus[sen] vierkante haken zoud[en] z[ijn] weergeg[even]. Dat maakt een tekst onleesbaar. Aanvullen van een negentiende-eeuwse spelling is bovendien een ingewikkelde zaak: wanneer moet er bijvoorbeeld wel een naamvals-n achter een woord staan en wanneer niet? Ontbrekende woorden vul ik wel tussen vierkante haken aan. Hoewel naar ik hoop de leesbaarheid van de tekst door de modernisering van de spelling is vergroot, moet u als lezer blijven beseffen, dat u een negentiende-eeuwse tekst leest!

Bij de interpunctie heb ik zo veel mogelijk Bavincks wijze van schrijven gevolgd. Dit is echter niet altijd mogelijk. Dikwijls ontbreken in het manuscript punten of komma's. Andere keren staan deze op een plaats die grammaticaal niet correct is. In die gevallen heb ik de interpunctie stilzwijgend aangevuld of gewijzigd. Citaten plaatst Bavinck nu eens wel en dan weer niet tussen aanhalingstekens. Dat heb ik zo gelaten. Ook in zijn *Gereformeerde Dogmatiek* en zijn *Gereformeerde Ethiek* is hij op dit punt inconsequent.

De bladzijden van manuscript 'Ethiek' (map 197) zijn niet genummerd. In deze uitgave heb ik paginanummers toegevoegd. De bladzijden van manuscript 'Schets van de gereformeerde ethiek' (map 61) zijn tot en met pagina 27 op de oneven pagina's door Bavinck genummerd. Ik vul in deze uitgave de ontbrekende paginanummers aan. De bladzijden van manuscript 'Gereformeerde ethiek' (map 120) zijn door Bavinck tot en met pagi-

na 23 op de oneven pagina's genummerd. Ook hier vul ik de ontbrekende paginanummers aan.

Ter wille van de leesbaarheid heb ik Bavincks (veelal later toegevoegde) notities tussen de regels en in de marge als voetnoten – aangeduid met zwarte cijfers en onderaan de even (linker) bladzijden – weergegeven. In het eerste geval begin ik de voetnoot met de aanduiding: '[*Inter lineas*]'; in het tweede geval begint de voetnoot met: '[*In margine*]'. Tevens heb ik Bavincks literatuurverwijzingen uit de hoofdttekst gelicht en als voetnoten weergegeven. De literatuurverwijzingen hebben zo de weergave gekregen zoals in de tweede editie van de *Gereformeerde Dogmatiek*. Literatuur wordt door Bavinck gewoonlijk met enkele afkortingen aangeduid. Dikwijls vindt men in de manuscripten alleen de (afgekorte) naam van de auteur of de (afgekorte) titel van het werk waarnaar hij verwijst, gevolgd door paginanummers en ontbreken de plaats en het jaar van uitgave of de editie van een werk. Ik heb in de voetnoten alle afkortingen stilzwijgend aangevuld. Door edities te vergelijken heb ik meestal kunnen vaststellen welke druk Bavinck van een bepaald boek gebruikt. Ook dat vul ik stilzwijgend aan. Soms vindt u in de annotatie – aangeduid met een grijs gedrukt nootnummer en afgedrukt onderaan de oneven (rechter) bladzijden¹⁷ – aangegeven hoe Bavinck de literatuurverwijzing heeft genoteerd. In sommige gevallen heb ik dan in de voetnoten vierkante haken gebruikt. Dan is expliciet duidelijk dat het hier om een aanvulling van mij gaat. Bavinck noteert soms bij boeken de naam van de uitgever en de prijs van een boek. Waar hij dat doet, vindt u dat in deze uitgave terug. Waar hij dat niet doet, vul ik dat niet aan.

Een bijzonder geval is het meerdelige overzichtswerk *Grundriss der Geschichte der Philosophie* van de hand van Duitse filosoof Friedrich Ueberweg (1826-1871), dat na diens dood door anderen werd bewerkt. Vergelijking van drukken leert dat Bavinck van het derde deel aanvankelijk de vijfde druk (1880) heeft gebruikt. Later gebruikt hij de achtste druk (1897). Soms voegt hij in het manuscript 'Ethiek' (map 197) later in de marge verwijzingen naar deze achtste druk toe. Om die reden geef ik bij elke verwijzing naar het derde deel van *Grundriss der Geschichte der Philosophie* aan op welke druk deze betrekking heeft.

17. Wanneer een eindnootnummer vóór een woord staat gedrukt, heeft dit betrekking op wat Bavinck tussen twee woorden schrijft (bijvoorbeeld doorhalingen).

WOORD VAN DANK

Tot besluit van dit ten geleide spreek ik graag een woord van dank uit. In de eerste plaats noem ik het bestuur van de Stichting Afbouw Kampen. Nadat deze stichting al eerder de uitgave van Bavincks *Gereformeerde Ethiek* financieel mogelijk had gemaakt, heeft zij hetzelfde gedaan met deze uitgave. Ik ben er heel blij mee!

Voorts dank ik mijn collega's Erik de Boer, George Harinck, Geert Harmanny en Marjolijn Palma voor het meedenken in enkele paleografische vragen en voor de hulp bij het traceren van de bronnen die door Bavinck zijn gebruikt.

Ik draag dit boek op aan John Bolt, emeritus-hoogleraar aan Calvin Theological Seminary te Grand Rapids, die met zijn uitgave van Bavincks *Reformed Dogmatics*¹⁸ aan de basis staat van de internationale revival van het Bavinck-onderzoek.

Kampen/Rijssen, 3 augustus 2021
Dirk van Keulen

18. Herman Bavinck, *Reformed Dogmatics, Volume One-Four*, John Bolt general editor, John Vriend translator, Grand Rapids 2003-2008.

ETHIEK

ETHIEK¹Inleiding^{1/2}§1. Naam en begrip³

- Ethiek: de naam is evenals Theologie van Griekse oorsprong. Aristoteles ἠθική (ἐπιστήμη) van ἦθος = mores, affectus, natura, proprietas, Ionisch voor ἔθος = ritus, consuetudo, 1 Cor. 15:33;^{2/4} ἔθνη in Acta 16:21, 26:3. Oorspronkelijk woning, verblijfplaats, van de gewoonte, wijze van handelen, karakter, gezindheid, eigenaardigheid. ἦθος ook = quod fieri oportet.⁵
- Moraal: van mos, mores = wil, eigen wil, het door de wil vaststaande, gewoonte, gebruik, zede, karakter, levenswijs, natuur, aard.
- Zede: Sanskriet sat = wonen; Gothisch sidus, 1 Cor. 15:33, 2 Tim. 3:10 = ἔθος. Bij de nomaden zijn geen zeden. Maar [als] dezen gaan zitten,

1. [In margine] [Over] de verschillende moraalsystemen, utilisme, darwinisme, positivisme, pessimisme, Wundt, Kant, Paulsen, Jodl, Ziegler. Carl Didio, *Die moderne Moral und ihre Grundprincipien kritisch beleuchtet*, Freiburg 1896. Eduard von Hartmann, *Das sittliche Bewusstsein. Eine Entwicklung seiner mannigfaltigen Gestalten in ihrem inneren Zusammenhange mit besonderer Rücksicht auf brennende kirchliche Fragen der Gegenwart*, Berlin 1886. Alfred Fouillée, *Critique des Systèmes de Morales Contemporains*, Paris 1893¹. Carl Stange, *Die christliche Ethik in ihrem Verhältnis zur modernen Ethik: Paulsen, Wundt, Hartmann*, Göttingen 1892. Constantin Gutberlet, *Ethik und Religion. Grundlegung der religiösen und Kritik der unabhängigen Sittlichkeit*, Münster i.W. 1892. Wilhelm Schneider, *Göttliche Weltordnung und religionslose Sittlichkeit. Zeitgemässe Erörterungen*, Paderborn 1900, 10 M[ar]k. ([re-ensie in:] *Theologisches Literaturblatt* 21 (1900), 502v.) bespreekt positivisme, darwinisme, materialisme, ethische cultuur[gezelschappen], godsdienstloze moraal enz., verband van godsdienst en zedelijkheid.
2. [Inter lines] kwade samensprekingen.
3. I.A. Dörner, ['Ethik,'] in: *PRE²*, [Vierter Band, 349].
4. Richard Rothe, *Theologische Ethik, Erster Band*, Wittenberg 1867², §96.
5. Richard Rothe, *Theologische Ethik, Erster Band*, §102.
6. Richard Rothe, *Theologische Ethik, Erster Band*, §125.
7. Max Fischer, 'R. Rothe's Grundanschauungen vom Sittlichen und Religiösen nach seiner theologischen Ethik', in: *Theologische Studien und Kritiken. Eine Zeitschrift für das gesamte Gebiet der Theologie* 53 (1880), 464-516.
8. [Inter lines] heilig.
9. [In margine] zie p. 4.

wonen, zich zetten, dan ontstaan zeden = gewoonten, gebruiken.⁶

De naam ethiek wordt door velen³ verkozen boven moraal, wijl ἦθος dieper gaat dan mores, meer op het innerlijke ziet, op de 'einheitliche' bron, op het niet bloot empirisch maar zuständlich Sittliche.

Sommigen onderscheiden ethiek en moraal. Rothe⁴ noemt die verhouding waarin de mens als persoonlijkheid tot God én tot de materiële natuur (wereld) staat, saam moralisch. Het moralische is dus genus met religieus en sittlich als species. Het zedelijke [2] bestaat bij Rothe⁵ in das Zugeeignetsein der materiellen Natur an die menschliche Persönlichkeit. Das moralische Gut is dus de absolute eenheid van het religieuze en het sittliche Gut.⁶ God is moralisch, niet ethisch. Deze onderscheiding is⁷ meer willekeurig dan gelukkig. Tegenover God zijn we godzalig⁸ etc., niet zedelijk.

Anderen onderscheiden ethiek als streng-wetenschappelijke filosofische, speculatieve behandeling van het zedelijk leven van een grondbeginsel uit, van de moraal als praktische populaire serie van levensregelen – evenals zedekunde van zedenleer. De ethiek beschrijft dan het *zijn*, de moraal het *doen*; gene inwendig meer, deze uitwendig. Gene deductief, deze inductief.

Etymologisch zijn deze onderscheidingen onjuist. Mos, mores, ἦθος, ἔθος, zede zijn alle uitwendig = gewoonte, gebruik, handelingen, gedragingen. Elk dezer woorden heeft wel eigenaardige wijzigingen, maar volgens alle is zedelijk = wat in de maatschappij gewoonte was. De maatschappij regelt het gedrag van de individu, legt er beslag op, houdt in toom.⁹ Norma van het zedelijke is dus de gewoonte der mensen in bepaalde kring. Die norma verschilt in elk land, stad, dorp zelfs. Vandaar ook het zedelijke verschillend.

Dat was alles subjectief. Het objectief zedelijke kon zo niet gekend. Wat

1. Archief Bavinck, map 197.

2. De in de voetnoot weergegeven tekst met literatuurverwijzingen is door Bavinck – getuigd op het feit dat hij zowel met pen als met potlood heeft geschreven – op verschillende momenten aan de binnenzijde van de omslag van het cahier genoteerd.

3. Bavinck schreef eerst: 'De Naam en Begrip', maar streept 'De' door. Vgl. H. Bavinck, *GE*, §2.

4. Mores: gedrag, levenswandel; affectus: gevoel, neiging, aandoening; natura: natuur (natuurlijke aanleg, karakter); proprietas: eigenheid; ritus: gebruik, gewoonte; mos: gewoonte, gebruik; consuetudo: gewoonte, gebruik. Vgl. H. Bavinck, *GE*, 44.

5. Quod fieri oportet: wat behoort te worden gedaan.

6. Vgl. H. Bavinck, *GE*, 44; later verwerpt Bavinck deze etymologische afleiding; zie later in deze uitgave pag. 144 en 202.

niet naar mensenoordeel, maar in zichzelf [3] zedelijk, goed was, kon zo niet [worden] ingezien. Dat werd gevoeld. Vandaar het streven, het zoeken van een idee, een principe der ethiek, maxime der moraal, waaruit het zedelijke als noodwendig kon [worden] afgeleid. Het zedelijke werd dus dieper opgevat,¹⁰ meer innerlijk, bevat ook de gezindheid, karakter, natuur (ἡθoς). Maar wat het principe is, zeer verschillend beantwoord. De ethiek, die naar dat principe zoekt en van daaruit het zedelijk leven beschrijft, heet filosofische ethiek.

§2. Filosofische ethiek

Mogelijkheid

Is er een filosofische ethiek? Object is het zedelijk leven. Is er dat? In de Schrift is nergens van zedelijk, zedelijkheid, zedelijk leven sprake; alleen van gerechtigheid, godzaligheid, etc., alle in betrekking tot God. Een zedelijk leven, met eigen beginsel, inhoud, zodat de mens kan zijn wat hij moet zijn,¹¹ is er niet. De mens is gevallen, kan uit die val zich niet oprichten. Het ideaal is onbereikbaar door eigen kracht. Er is zedelijk leven, niet als eigen leven, wel echter als vorm, waarin de mens zijn natuurlijk leven openbaart. Zedelijk is altijd in betrekking tot [de] mens, zedelijk tegenover God kan niet. Het zedelijke is de vorm van het natuurlijke (genade-loze, zondige, gevallen) leven. Wie naar de ideeën, gewoonten van [de] maatschappij zich gedraagt, is zedelijk. Dat uitwendig-brave leven beslist niets over de innerlijke gezindheid, het hart, doel, daarom zeer boos, zeer [4] onzedelijk kan zijn. In de maatschappij ontstaan allengs allerlei gewoonten, gebruiken, waarvan men niet kan afgaan. De publieke opinie is [een] ontzettende macht. Niet ongekleed, met lange pijp op straat, in [een] dorp wel, etc. Zo allerlei gewoonten op allerlei terrein. Ook in het zedelijke. Het zedelijk leven is het modekleed, de snit,¹² het fatsoen van het natuurlijk leven. Dat is dus geen eigen leven, maar aan het natuurlijk

10. [*Inter lineas*] 't normaal menselijke.

11. [*Inter lineas*] 't normaal menselijke kan bereiken.

12. [*Inter lineas*] tevens corset, muilband, teugel.

13. [*Inter lineas*] dat stelen niet goed is, zegt [de] mensel[ijke] natuur – dat f[i]losofische eth[iek].

14. [*Inter lineas*] Rom. 1-2.

15. H. Martensen, *Die Christliche Ethik, Allgemeiner Theil*, Gotha 1878³, 3v.

16. A.F.C. Vilmar, *Theologische Moral. Akademische Vorlesungen*, nach dessen Tode herausgegeben von C.Chr. Israël, *Ersther Theil*, Gütersloh 1871, 12-13.

17. Richard Rothe, *Theologische Ethik, Erster Band*, §6.

leven van buiten omgehangen: alles uitwendig, zoals de woorden beschaving, ontwikkeling, veredeling ook uitdrukken.

Er is dus geen eigenlijk zedelijk leven. Is er dan wel filosofische ethiek? Jawel, want

- a. er zijn dan toch zeden, die allengs ontstaan, en welke men goed- of afkeurt naar zekere maatstaf; zeden in de enkele, ambt, beroep, in gezin, maatschappij, staat, zeden niet als norma normans maar normata.⁷ Die zeden moeten beschreven, beoordeeld, tot één beginsel herleid.
- b. Dat ze normae normatae⁸ zijn, niet als zodanig goedgekeurd worden, toont dat er nog [een] diepere maatstaf moet wezen,¹³ dat in die zeden niet alles willekeur, toeval is (Darwin), maar dat God in dat objectieve iets goeds legt, dat [de] mens een geweten¹⁴ heeft, met categorie van goed en kwaad (die vorm, dat zedelijk leven blijft daarom bij de bekeerde dezelfde, is continu, wordt voortgezet; ook [de] wedergeborene gehoorzaamt de publieke opinie tenzij deze bepaald tegen Gods woord is), en verder de zedelijke verschijnselen van berouw, zelfvoldoening, schuld, verantwoordelijkheid, plichtgevoel, deugdbesef etc. heeft.
- c. Verder [5] mag niet ontkend, dat de idee van het zedelijke, van wat objectief, waarlijk, in en per se zedelijk is, kan en zal [worden] gevonden. Dat mag niet betwist. Wetenschap mag niet aan banden gelegd. De filosofie heeft recht van bestaan, mag zoeken naar de eenheid, het systeem aller dingen. Evenzo de filosofische ethiek naar de idee van het zedelijke. Nu kunnen wij het karakter der filosofische ethiek bepalen.

Karakter der filosofische ethiek

Zij zoekt, verzamelt, rangschikt, vergelijkt, verklaart de zedelijke verschijnselen in de mens en de mensenwereld (evenals de godsdienstwetenschap); zij beschrijft, etc., de regelen van het doen en laten der mensen. Dat is het historisch deel der filosofische ethiek. Maar zij gaat verder. Zij zoekt ook de idee van het zedelijke, welke boven de praxis staat, het gemeenschappelijk einddoel, het alles normerend ideaal, in een woord het (absoluut) *goede*;¹⁵ of volgens Vilmar,¹⁶ maakt het ethische tot voorwerp der speculatie, vat het als begrip, als theorie; zij gaat dan (Rothe)¹⁷ uit van het Ichbewußtsein des Menschen.

Laat dit objectief-zedelijke alzo te kennen zijn of niet, tegen de filosofische ethiek is zo niets tegen. Maar, groot is toch het *verschil* der filosofische en der christelijke ethiek.

7. Norma normans: normerende norm; (norma) normata: genormeerde norm.

8. Normae normatae: genormeerde normen.

- a. In inhoud:^{18/9} de filosofische ethiek heeft tot object de verschijnselen en de idee van het zedelijke; de christelijke echter het geestelijk leven (karakter, etc., daarvan, zie later).¹⁰
- b. In methode: de filosofische ethiek is (tenzij positivisme) een speculatieve, a-prioristische, [6] de christelijke ethiek is beschrijvende wetenschap.
- c. In vorm: de filosofische ethiek heeft haar norma altijd binnen deze wereld, in de mens, in zijn geweten, bewustzijn, wil, in de maatschappij, etc., in een woord in het normaal menselijke, hoe ook opgevat; de christelijke ethiek heeft haar norma in Gods wet, in de Heilige Schrift (zie later).
- d. In doel: de filosofische ethiek is zuiver theoretisch kan geen praktijk worden; de christelijke ethiek is geheel en al praktisch.

Ze verschillen dus zeer, maar strijden niet in haar idee, wel dikwijls in de werkelijkheid. Het normaal menselijke is tevens Gods wil aangaande de mens. De mens Gods is de ware mens, Christendom is de ware humaniteit. In een christelijke maatschappij doordringen filosofische en christelijke ethiek elkaar en naderen. Sedert [de] breuk tussen gem.¹¹ en wereld in de revolutie ook weer groter afstand. Beide gaan naast elkaar, kunnen elkaar niet missen.

Waarde der filosofische ethiek

Men wachte zich voor

- a. geringschatting:
 - α. Zij doet ons de mens als willend, handelend wezen ook in de toestand der zonde kennen; handhaaft zijn zedelijke, menselijke natuur; de mens bleef¹² mens, is geen stok en blok.
 - β. Zij handhaaft daarin zijn verlossingsvatbaarheid en is een wetsprediking, aan die van het Evangelie voorafgaande. Zij toont hem het ideaal, dat hij nimmer kan bereiken, en leert hem dus zijn ellende, is alzo tuchtmeesters tot Christus.
 - γ. Zij houdt de mens, het gezin, de maatschappij in toom, [7] legt beslag erop, behoedt voor revolutie, maakt het leven der mensen dragelijk, verzekert de maatschappij, en kweekt burgerlijke deug-

18. [In margine] cf. Calvijn (bij Friedrich Adolph Philippi, *Commentar über den Brief Pauli an die Römer*, [Frankfurt a.M. 1866³,] 560).

19. [In margine] [I.A. Dorner,] 'Ethik', in: *PRE*², [Vierter Band]; K.R. Hagenbach, *Encyklopädie und Methodologie der Theologischen Wissenschaften*, durchgängig revidiert und herausgegeben von E. Kautzsch, Leipzig 1880¹⁰, 363; Vilmar.

den (eerlijkheid, trouw, vriendelijkheid – etc.[]), alle deugden, die ook buiten genade mogelijk zijn.

Maar men wachte zich vooral ook voor

- b. overschatting. Zij kan, moet pedagoog zijn tot Christus, niets meer; zodra zij zelve Christus wil zijn, is zij antichristelijk. Zij kan misschien een zuivere theorie opstellen van het zedelijke, van wat in se zedelijk is, (zo nu nog niet, dan later); maar zij kan de mens de kracht niet verlenen, dat ideaal te verwezenlijken. Zij is, blijft zuiver theorie; kan hoogstens [het] kleed aanpassen, [de] teugel aandoen. Wil zij meer zijn, meer doen, dat tracht zij het 'verbroken werkverbond' op te richten, wat onmogelijk is. Dan stelt zij een heerlijk ideaal, maar onbereikbaar. Leidt tot wanhoop.

§3. Hoofdvormen der filosofische ethiek^{19/13}

De filosofische ethiek beschrijft niet slechts de zeden, maar zoekt de idee van het zedelijke. Hoofdvraag is voor haar: wat is het goede, wat is het einddoel, wat het hoogste, waar alles aan ondergeschikt is? Die idee van het zedelijke noemt men de maxime der moraal, principe der ethiek. Nu kan in het algemeen van dat principe, welk men ook [8] neme, gezegd worden, dat het een *wettelijk* karakter draagt. Het wordt de mens opgelegd, voorgelaten. Daarin erkent de filosofische ethiek, dat de mens niet is die hij

9. Bavinck vermeldt niet welke druk hij gebruikt van Philippi's commentaar op de Brief aan de Romeinen. Het zou de derde druk uit 1860 kunnen zijn. Daarin vindt men op pagina 560 het betoog dat Bavinck op het oog heeft.
10. Het 'geestelijk leven' komt heel kort – in de vorm van trefwoorden – aan de orde in de schets van de gereformeerde ethiek aan het slot van het manuscript 'Ethiek' (zie in deze uitgave pag. 139). Uitvoerig komt het geestelijk leven ter sprake in Bavincks *Gereformeerde Ethiek*. Zie bijvoorbeeld de titels van de paragrafen 17 ('De natuur van het geestelijk leven'), 18 ('Oorsprongen van het geestelijk leven'), 19 ('De eerste grond') werkzaamheid van het geestelijk leven'), 21 ('De vorm van het geestelijk leven'), 22 ('De ontwikkeling van het geestelijk leven'), 24 ('De krankheden van het geestelijk leven en hare oorzaken') en 26 ('Volmaking van het geestelijk leven [...]').
11. Bavinck schrijft: 'gem.'. Het is niet onmiddellijk duidelijk wat hij daarmee bedoelt. Ik laat de interpretatie aan u als lezer over.
12. Doorgehaald: bleef.
13. De literatuurverwijzingen zijn door Bavinck in de marge onderaan de bladzijde genoteerd.

wezen moet, en dus had ze slechts te zeggen: wees uzelf, en zelfs dat niet als wet. De filosofische ethiek moet zo'n principe hebben, om daarnaar de handelingen te conformeren en alles te toetsen.

Het getal vier principes is legio. Elk filosofisch ethicus wil het goede, maar wat dat is, loopt zeer uiteen. Maar al die principes zijn aan de mens, de mensenwereld ontleend, de filosofische ethiek beweegt zich meest binnen dit leven. Dat principe is in de filosofische ethiek (óf theonoom?) of autonoom of heteronoom: wet gegeven door God, onszelf (eigen natuur), of door anderen (ook natuur). De voornaamste principes zijn: goed zijt gij, als gij handelt,

- a. theonom[isch], overeenkomstig gebod van God, Kerk, Staat;
- b. autonoom, overeenkomstig uw rede,²⁰ geweten, goede smaak, gevoel van medelijden,²¹ piëteit, vrees voor straf, gevoel van plicht, mensenwaarde, volmaking,²² geluk,²³ matigheid (d.i. tussen beide uitersten);
- c. heteronomisch, overeenkomstig [de] wil der meerderheid (socialisme het consequentst), het geluk, volmaking der mensheid, maatschappij; of ook overeenkomstig de natuur.^{24/14} [9]

§4. Beknopt overzicht van de geschiedenis der filosofische ethiek

A. Bij de Grieken^{25/15}

Karakter van het zedelijk leven en van [de] ethiek bij de Grieken is:²⁶ het zedelijk leven rust op de natuurlijke aanleg en verhoudingen. [De] natuur is niet verdorven maar van huis uit goed (bij ons juist 'van nature' boos!); vandaar hoeven de natuurlijke neigingen niet verloochend, zinlijkheid niet onderdrukt, zijn natuur niet wedergeboren te worden; neen, van nature

20. [*Inter lineas*] Kant.

21. [*Inter lineas*] Schopenhauer.

22. [*Inter lineas*] Janet.

23. [*Inter lineas*] Mill.

24. Christian Palmer, *Die Moral des Christenthums*, Stuttgart 1864 (bij Ph.J. Hoedemaker, [*De verhouding der ethiek tot de dogmatiek en de practijk der godzaligheid*, Amsterdam 1881,] 61-62); *Tijdspiegel*, Jan. etc 1881.

25. [*In margine*] Leopold Schmidt, *Die Ethik der alten Griechen, Erster-Zweiter Band*, Berlin: Hertz 1882, 15 m[ark].

26. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt, Erster Theil. Allgemeine Einleitung. Vorsokratische Philosophie*, Leipzig 1876⁴,

zijn ze alle goed; maar alle die krachten moeten in de rechte maat [worden] gehouden en in evenwicht; de deugd is de krachtige ontwikkeling der natuurlijke gaven (ἀρετή);¹⁶ de hoogste zedenwet is, de natuur te volgen. Zo leven Grieken vrij en blij (gedachte aan zondigheid der natuur komt in hen zelfs niet op) in de verhoudingen, waarin zij van nature geboren zijn. Vandaar ook bekrompen: Hellenen verachten de barbaren, van algemene mensenrechten geen sprake, moraal wordt versmolten in politiek, vrouwen geminacht, slavernij gehandhaafd, huwelijk gering geacht.

Pythagoras van Samos, geb. 582, stichtte te Croton in Beneden-Italië een ethisch-politisch en tevens filosofisch-religieuze vereniging. Ethik¹⁷ der pythagoreeërs is weinig uitgewerkt, bleef populaire reflectie. Het leven des mensen is de weg tot reiniging der ziel. Dat is 's mensen levensdoel. [10] Toch is dat doel hier niet te bereiken, wel φιλόσοφος, niet σοφός.¹⁸ De reiniging der ziel bestaat in de goden te volgen en gelijkvormig te zijn (religieuze moraal!). De pythagoreeërs scherpten in: eerbied voor goden, ouders, overheid, wetten des lands, trouw jegens vrienden, gerechtigheid, zachtmoedigheid jegens allen, matigheid, zelfbeheersing, reinheid, gebed,

14. De verwijzing naar *De Tijdspiegel* heeft betrekking op: A. Pierson, 'Zedekundig onderzoek', in: *De Tijdspiegel* 38 (1881), 1-18 en 145-159.
15. De verwijzing naar Schmidt is in de marge onderaan de bladzijde genoteerd. Door middel van een kruisje geeft Bavinck de plaats van de verwijzing aan.
16. Ἀρετή: deugdelijkheid, mannelijke kwaliteit (kracht, dapperheid), geestkracht, deugd.
17. Dat Bavinck hier 'Ethik' schrijft, laat zich verklaren uit het feit dat hij zich baseert op een Duitstalige bron.
18. Φιλόσοφος: filosoof ('liefde, belangstelling koesterend voor een der σοφῶν' – F. Muller en J.H. Thiel, *Beknopt Grieks-Nederlands woordenboek*, elfde druk bewerkt door W. den Boer, Groningen 1969¹¹, s.v. φιλόσοφος); σοφός: wijs. Eduard Zeller (*Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt, Erster Theil. Allgemeine Einleitung. Vorsokratistische Philosophie*, Leipzig 1876⁴, 426v.) schrijft: 'Mit dem religiösen Glauben der Pythagoreer sind ihre sittlichen Vorschriften nahe verbunden. Das Leben des Menschen steht nach ihrer Ueberzeugung nicht blos im allgemeinen, wie alles, unter der Obhut der Gottheit, sondern es wird insbesondere als der Weg der Reinigung der Seele betrachtet, von dem sich ebendesshalb keiner eigenmächtig entfernen darf. Die wesentliche Lebensaufgabe des Menschen ist somit seine sittliche Reinigung und Vervollkommnung; und wenn er hiebei während seines irdischen Lebens immer auf ein unvollendetes Streben beschränkt bleibt, wenn ihm statt der Weisheit blos die Tugend oder das Streben nach Weisheit möglich ist, so folgt daraus nur, dass er bei diesem Streben der Stützen nicht entbehren kann, welche ihm die Beziehung zur Gottheit darbietet'. Bij de woorden: 'wenn ihm statt der Weisheit blos die Tugend oder das Streben nach Weisheit möglich ist' is een noot toegevoegd, waarin onder meer de zin staat: 'Aus demselben Grund soll Pythagoras den Namen eines Weisen verschmäht und sich statt dessen φιλόσοφος genannt haben'.

zelfbeproeving, geen eed breken; in het geloof aan de albesturende macht der goden en de toekomstige vergelding legden ze zich toe op reinheid des levens, matigheid, gerechtigheid, zelfbeproeving, verwijdering van alle hoogmoed, eerbied voor de zedelijke ordeningen in gezin, staat.²⁷ In hun vereniging streng zedelijke levensregelen: voor aanneming onderzoek naar waardigheid; discipelen moesten zwijgen en gehoorzamen; elke dag zelfbeproeving.

Heraclitus, ±535-475, pessimist, oordeelt ongunstig. De mensen leven als vee, kennen geen hoger doel als eten etc. De wijze veracht dat, volgt de algemene wet, vliedt de overmoed, houdt zich binnen de perken, onderwerpt zich aan de ordening van het geheel en bereikt zo het hoogste goed: de tevredenheid. Het hangt van de mens zelf af, gelukkig te zijn, hij moet zich onderwerpen. Zo ook in de staat: de wet is het hoogste, moet gehandhaafd. De wetmatigheid van de gang der natuur is beeld voor staat, gezin, enkele.²⁸ [11]

Democritus, geb. ±460, atomist, materialist, optimist, lacht altijd. Doel des levens is het geluk, de εὐθυμία. Ἀριστον ἀνθρώπῳ τὸν βίον διάγειν ὡς πλείστα εὐθυμηθέντι καὶ ἐλάχιστα ἀνηθέντι.²⁹ Het geluk bestaat echter niet in zinlijke dingen, in wellust, goud; het zetelt in de ziel, niet in het lichaam; verstand, rechtschapenheid leiden tot het ware geluk = goede stemming, rust, vrede des gemoeds = εὐθυμία. Om dát geluk te verkrijgen moet men het ongerechte vermijden, begeerten matigen; en zich toeleghen op reinheid des levens, vorming des geestes, etc. Niet te veel moet begeerd, dan teleurstelling, maar gebruiken en genieten wat de goden geven. Maat houden in alles, is het ware. Men moet het goede doen, om het goede, niet uit vrees, om loon. Democritus acht de staat hoog, aan goede staatsinrichting is veel gelegen. [De] overheid moet geacht, [de] wet betracht. Maar hij minacht het huwelijk (om het dierlijke), de vrouwen, en wil geen kinde-

27. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt*, Erster Theil, 426-431.

28. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt*, Erster Theil, 659-666.

29. [Inter lineas] kiezen.

30. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt*, Erster Theil, 826-834; Friedrich Albert Lange, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*, Besorgt und mit biographischem Vorwort versehen von Hermann Cohen, Iserlohn 1882⁴, 21v.

31. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt*, Erster Theil, 911-912.

32. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt*, Erster Theil, 1000-1010.

ren. Beter te nemen²⁹ van andere, dan zelf te telen; van wie men niet weet, hoe ze zijn zullen.^{30/20/21}

Anaxagoras, geb. ±500, van Klazomenae (Klein-Azië), slechts enkele ernstige spreuken.³¹

Sofisten (Protagoras, Gorgias, Hippias, Prodikus), vijfde eeuw. Athene bloeipunt van wetenschap. Bestreden de wetenschappelijke kennis. Alles subjectief. Toch wilden ze leraars der [12] deugd (in Griekse zin: allerlei nuttige kundigheden, van ziel, karakter, lichaam) zijn. In den beginne houden de Sofisten zich aan de gewone opvatting, verkondigen geen onzedelijke stellingen maar ook niets nieuws. Maar hun standpunt drong hen vooruit. Er was geen algemene waarheid, dan ook geen voor allen geldende wet; [de] mens is de maat der dingen; voor elk is waar dus ook goed, wat hem dunkt. Elk leve, als hij wil. Wil [een] ander dat tegengaan dan is dat dwang. Twijfel aan al het objectieve. Wet en traditie verloren alle gezag. Er is geen recht dan van de sterke. Alle wetten, zeden zijn willekeur, ingevoerd uit nood. Het werd alles Rhetorik.³²

Socrates, 469-399. Kernpunt zijner filosofie is de idee des wetens. Hij deed aan geen studie der natuur. Het was hem om vorming des mensen door het weten te doen. De ethiek was zijn wetenschap. Hij wendde zich tot de mens. Principe zijner ethiek is: deugd bestaat in kennis (ἐπιστήμη, λόγος, φρόνησις, σοφία). Hij wil de zedelijkheid (door skepsis gevallen)

19. Ἄριστον ἀνθρώπῳ τὸν βίον διάγειν ὡς πλεῖστα εὐθυμηθέντι καὶ ἐλάχιστα ἀνηβέντι: het beste is voor de mens dat hij het leven doorbrengt zich zoveel mogelijk verheugend en zich zo min mogelijk zorgen makend. Bavincks bron is: Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt, Erster Theil. Allgemeine Einleitung. Vorsokratische Philosophie*, Leipzig 1876⁴, 827 (noot 3).
20. Zeller schrijft: 'Er [Demokrit] hat eine Scheu vor dem Geschlechtsgenuss, weil darin das Bewusstsein von der Lust überwältigt werde, und der Mensch an einen gemeinen Sinnenreiz sich hingebe; er hat ferner eine ziemlich geringe Meinung vom weiblichen Geschlecht; er wünscht sich endlich keine Kinder, weil ihre Erziehung von nothwendigerer Thätigkeit abziehe, und von unsicherem Erfolg sei; und wenn er die Liebe zu Kindern als etwas allgemeines und natürliches anerkennt, so meint er doch, es sei klüger, fremde Kinder anzunehmen, die man sich auswählen könne, als eigene zu erzeugen, bei denen es dem Zufall überlassen sei, wie sie ausfallen' (Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt, Erster Theil*, 833v.).
21. De verwijzing naar het boek van Lange – hij noteert: 'Lange Gesch. des Mater. p. 21v' – is later door Bavinck toegevoegd (hij had net nog voldoende ruimte op de regel). Ik vul in de voetnoot de bibliografische gegevens aan. Later in zijn manuscript (zie in deze uitgave pag. 58) noteert Bavinck, dat hij de vierde druk (1882) van de studie van Lange gebruikte.

herstellen door weten, dat alleen norma voor het handelen geeft. Het weten is geen middel tot deugd, maar de deugd zelve (eenzijdig!). Zonder kennis geen deugd. Uit het weten vloeit de deugd. Elk doet dat, waarvan hij gelooft dat het goed voor hem is. Niemand is vrijwillig boos = maakt zichzelf ongelukkig. Het weten houdt stand tegen de begeerte. Vroom is wie weet wat tegenover de goden hem past etc., [13] alle deugden hebben haar eenheid in het weten. De deugd is een. Opdat mensen werkelijk weten, moet hun het schijnweten, de waan [worden] ontnomen. En dan [is] zelfkennis allereerst nodig, want die zichzelf kent, doet wat hem heilzaam is. Het weten is wortel van het zedelijk handelen. Of Socrates daarmee bedoelt theoretisch of praktisch weten, zegt hij niet. Dat bewijst al genoeg, dat hij het verkeerd opvatte.

Dat is formeel. Nu materieel. Wat is inhoud van het weten? Socrates zegt: het goede (deugdzaam is wie weet wat goed is). Maar wat is goed? Hier ontbreekt het aan duidelijkheid. Soms zegt hij, het goede is wat de wet voorschrijft, dan weer leidt hij het goede af uit de gevolgen; en zegt: goed in se is er niet, het is altijd alleen goed voor iets (echt sofistich!), = het goede is het nuttige.³³ Voor- en nadeel zijn de maatstaf. V[an]d[aar] telkens: gehoorzaam de staat, dat is het nuttigst voor uzelf en voor [de] staat en dergelijke. In de praktijk was Socrates zeker niet eudemonistisch (raadt elk aan, voor volmaking der ziel te zorgen etc.) maar in zijn wetenschappelijke reflectie wel. Op drie deugden legt Socrates vooral gewicht:

- a. Onafhankelijkheid van de enkele door beperking van behoeften en begeerten. Matigheid grondsteen der deugden. De mens moet niet zozeer rein, maar vrij zijn.
- b. De veredeling van het leven door de vriendschap. Socrates had nodig wetenschappelijk verkeer. Heeft niet veel op [14] met huwelijk, vrouwen; keurt pederastie goed.
- c. Geordend staatsleven. Socrates eiste onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de staat. In de heersenskunst zijn alle deugden verenigd. Het weten maakt tot heerser. Socrates dus tegen democratie, voor de aristocratie des geestes, ten nutte van het geheel.³⁴

33. [Inter lineas] doelmatige.

34. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Zweiter Theil, Erste Abtheilung. Sokrates und die Sokratiker. Plato und die Alte Akademie*, Leipzig 1875³, 112-143.

35. [Inter lineas] σοφία.

36. [Inter lineas] ἀνδρεία.

Plato, 26 mei 427-mei 347. Was van 407-399 discipel van Socrates. Plato's filosofie was van huis uit Ethik. Van Socrates' leer over deugd uit ging hij aan het filosoferen. Toch werd de Ethik door hem onder invloed van zijn metafysica, antropologie etc. gewijzigd, werd veel idealer als die van Socrates. Drie ideeën in zijn Ethik:

- a. *Het hoogste goed*, het ideaal. Plato zegt, evenals Socrates, het hoogste goed is wat voor de mens goed is, het nuttige, het gelukkige. Waarin bestaat dat? Plato antwoordt soms: in de idee (tegenover materie), d.i. dus in de verloochening van het zinlijke, in de aanschouwing der idee (negatief), in het vluchten uit het aardse; [het] lichaam is [een] kerker; maar soms ook meer positief, in de deelname aan de idee en dan in de uitdrukking, belichaming dezer idee in de werkelijkheid (het vormen van het harmonische), door rede, verstand, wetenschap, kunst, door lust en onlust. Dus geen cynische apathie, maar echt Grieks, het streven naar harmonische vorming; matiging, in bedwang houden.
- b. *De deugd*, de verwerkelijking van het hoogste goed in de enkele. De deugd is het enig middel tot geluk, maakt gelukkig. Zij is de harmonie, de gezondheid der ziel (dieper als Socrates!). De deugdzame [15] is vrij, bevredigd, etc. Deugd draagt loon in zichzelf, maakt ons het goede, Gode gelijk, verwerft de zegen, de goedkeuring der goden reeds in dit leven (Plato is geen utilist als Socrates). Aanleg tot deugd is in de menselijke natuur gegeven, maar is bij elk verschillend. Die aanleg moet ontwikkeld, niet alleen door weten (Socrates) maar ook door oefening, gymnastiek, muziek, en later door wetenschappelijk onderricht. De filosofische deugd (hoogste goed) onderstelt de gewone, burgerlijke deugd (geen tegenstelling als Socrates). De eenheid der deugd (Socrates) sluit bij Plato de veelheid der deugden niet uit, welke gegrond is in de verscheidenheid der geestelijke zielskrachten. Daarom vier deugden, naar de vier delen der ziel: de rede heerst – wijsheid;²² de moed, dapperheid;²⁶ moed moet zich der rede onderwerpen – σωφροσύνη;²² elk deel der ziel moet zich op zichzelf beperken – δικαιοσύνη.²³ (overigens keurt Plato pederastie, bedrog ten bate van anderen, vijandsliefde goed, mist kent [het] huwelijk (doel: kindertelen), veracht handenarbeid, slavenstand/-handel, landbouw; keurt zelfmoord af).
- c. De verwerkelijking van het hoogste goed in het algemeen doet de *staat*. Plato stelt de staat hoog, toch niet zo hoog als de oude Grieken. Het arbeiden aan zichzelf is eerste plicht, daarna aan de staat. Het stil leven

22. Σωφροσύνη: gezond verstand, bezonnenheid.

23. Δικαιοσύνη: rechtvaardigheid, gerechtigheid.

van de filosoof is het hoogste goed. Toch, [de] staat is noodwendig om wetenschap en deugd te doen bestaan en heersen. [De] staat moet zorgen voor onderwijs en daarin voor deugd. Doel van de staat is dus: de deugd zijner burgers [16] = het geluk zijner burgers. [De] staat is dus opvoedingsinstituut, moet deugd en wetenschap = de ware filosofie kweken. De ware staat is de belichaamde zedelijke idee, het beeld der deugd. Kan dus slechts tot stand komen, evenals de deugd zelve, door de filosofie. De filosofen moeten heersers³⁷ zijn.^{38/24} Dat is hoofdzaak. In de staat drie standen: Nährstand (boeren, handelaars), Wehrstand (krijgslieden), Beamten und Lehrstand (regenten = filosofen), streng gescheiden. De deugd van de staat bestaat in de harmonie dezer delen. Zo is de staat een kunstwerk (ook een abstractie!). Doel van de staat is deugd der burgers. Daarom heeft [de] staat opzicht over het telen der kinderen (voert ouders bij elkaar, doodt zwakke kinderen, drijft [de] vrucht af van wie zonder staatsgoedvinden bij elkaar kwamen), [de] staat alleen voedt de kinderen op in [een] verpleeghuis, bepaalt hun stand; voedt krijgslieden op door muziek en gymnastiek als opvoedingsmiddelen, de regenten bovendien door wetenschap. Verder mogen er geen Privatinteressen zijn, dat deelt, scheurt, ontbindt. Alles moet gemeen zijn. De enkele is er alleen voor het geheel. Het was Plato met deze staat ernst. Geen bloot ideaal, geen onuitvoerbaar fantasiebeeld was het voor hem.³⁹

Aristoteles, 384-322, van Stagira (in Thracië), van 367-347 Plato's leerling, van 343-322 opvoeder van Alexander de Grote, stierf te Chalcis. Ethiek gaat aan de politiek vooraf.

- a. Het hoogste goed is het goede = het geluk. Waarin bestaat dit? Sommigen zeggen in genot, anderen [17] in praktische werkzaamheid,⁴⁰ anderen in wetenschap. Aristoteles ontkent het eerste: hoogste goed is niet het genot, de lust, rijkdom, eer; maar ligt in 's mensen werkzaamheid, niet in ἔξις²⁵ (hebben) maar in ἐνέργεια,²⁶ en wel in de werkzaamheid der rede, in de theoretische, = denkwerkzaamheid. De rede toch is het goddelijke in ons, het hoogste. Daarom praktische

37. [*Inter lineas*] overheid.

38. Plato, *De Republica*, v.473C.

39. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Zweiter Theil, Erste Abtheilung*, 734-784.

40. [*Inter lineas*] doen.

41. [*Inter lineas*] habitus.

werkzaamheid (krijg etc.) niet uitgesloten. Ja, ook rijkdom, macht, vreugde, schoonheid, gezondheid, goederen des lichaams zijn naast die der ziel te waarderen en als een goed te beschouwen. Ook de lust, vrucht van elke werkzaamheid, is goed; elke lust heeft zijn waarde voor de werkzaamheid. Maar de zielsgoederen zijn het hoogste; met die zijn we gelukkig, al ontbreken de andere. Deze moeten voor gene opgeofferd. Deugd is de voorwaarde des geluks.

- b. Wat is *deugd*? Ze is geen affect (iets onwillekeurigs) maar een ἔξις,⁴¹ zetelt in de wil; de gezindheid bepaalt de deugd. Aanleg onzer natuur wordt door de deugd ondersteld, maar is zelf nog geen deugd. Deze moet verworven, door oefening, met inzicht, rede, bewustzijn. Vrees, toorn, medelijden, matigheid zijn affecten, geen deugden. Deugd is handelen uit plan, met bewustheid. Ze zetelt in de wil, is (tegen Socrates) geen weten, maar een doen. Socrates verwacht theorie en praktijk. De zedelijke werkzaamheid is dus dit, dat de begeerte, wil der rede zich onderwerpe. Met bewustheid, vrijheid handelen is zedelijk. Dit is alles nog formeel. Waarin bestaat de [18] deugd? Wanneer is men deugdzaam? Als men het te veel en te weinig mijdt, het rechte midden houdt, dat het praktisch inzicht aanwijst (!). Aristoteles geeft geen systeem der deugden, leidt ze niet uit één hoogste deugd af. In de voleinding is de deugd één, niet in het worden, bij [het] kind, [de] jongeling etc. Eerste deugd de dapperheid (tussen koenheid en lafheid), zelfbeheersing, zielengrootheid, eerliefde, zachtmoed etc. vooral de gerechtigheid, die in de verdeling der goederen het rechte midden houdt. Om het rechte midden te vinden, geeft Aristoteles geen maatstaf. Het inzicht, de wijsheid moet dat uitmaken, d.i. de φρόνησις,²⁷ die tevens door de deugd weer geoefend wordt en zelf deugd is, de bovengrens der deugd (daarboven de dianoëtische deugden). Benedengrens zijn de affecten.
- c. *Vriendschap*, hoort tot de uiteenzetting der deugd. Elk heeft vrienden nodig. Zij is gebod der natuur, zedelijk noodwendig, voltooiing der Ethik, overgang tot politiek. Vriendschap kan gegrond op het nuttige, het aangename, het goede dat we in anderen vinden. Het laatste, dan echte vriendschap. Zij ontstaat allengs, is gegrond op het karakter, op gelijkheid, is nodig in geluk en ongeluk.

24. Bavinck neemt de verwijzing over uit: Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Zweiter Theil, Erste Abtheilung. Sokrates und die Sokratiker. Plato und die Alte Akademie*, Leipzig 1875³, 761 (noot 3).

25. Ἔξις: het bezitten.

26. Ἐνέργεια: werkzaamheid.

27. Φρόνησις: denken, bewustzijn, begrip, verstandigheid.

- d. De volkomen verwerkelijking der zedelijkheid is de *staat*. Leven in [de] staat is natuurlijk beroep van de mens, die gezellig wezen is. De staat zorgt niet slechts voor het uitwendige maar heeft zijn doel in de deugd = het geluk der burgers; [19] de burgerdeugd is *de* deugd. Deze is tweerlei: theoretisch en praktisch. Gene staat boven deze. Daarom vrede boven oorlog. Oorlog alleen ter zelfverdediging. Staat bij Aristoteles = bij Plato. Alleen bij Plato bereidt hij ook voor het bestaan der ziel na de dood. Bij Aristoteles alleen voor dit leven. De theoretische deugd (filosofie) is ook bij Aristoteles het hoogst, toch is praktische deugd (bezig zijn in aardse dingen) niet als bij Plato een opoffering, maar zedelijke behoefte.

Huisgezin. Man en vrouw, zedelijke verhouding, toch heeft de man heerschappij. Vader en kind: vader heeft tegenover [het] kind een plicht, kind tegenover vader geen recht. Heer en slaaf: slavernij is nodig, gegrond in de natuur (slaaf is van minder, lager staat), oorlog om slaven te verwerven is goed. Aristoteles wil niet het huisgezin, eigendom, etc., als Plato, in [de] staat laten opgaan. De staat voedt op, let op de teling, de paring der ouders, mag vrucht afdrijven; en neemt de kinderen van 7-21 jaar in openbare opvoeding tot deugd door gymnastiek, vooral door muziek.⁴²

Stoa, 308 door Zeno gesticht. *Hoogste goed* is de deugd, het naturgemässe Leben, in overeenstemming met de door de rede erkende wetten der natuur in ons en buiten ons. Dit is het enige goed; anders is er geen goed, wel middel ertoe en in zover meer of minder goed. Maar absoluut goed is alleen de deugd: gezondheid, rijkdom, eer, het leven evenals [20] krankheid, armoë, dood zijn adiaphora.²⁸ De lust is heel geen goed (tegen Epicurus). De deugd brengt wel geluk in zich mee, maar niet daarom mag de deugd beoefend. De deugd is goed, wijl natuurmatig (overeenkomstig onze natuur). Het geluk, dat deugd als gevolg meebrengt, bestaat in gemoedsrust,

42. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Zweiter Theil, Zweite Abtheilung. Aristoteles und die alten Peripatetiker*, Leipzig 1879³, 607-754.

43. [Inter lines] begerenswaard.

44. [Inter lines] verwerpelijk.

45. [Inter lines] media officia.

46. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Dritter Theil, Erste Abtheilung. Nacharistotelische Philosophie. Erste Hälfte*, Leipzig 1880³, 206-313.

47. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Dritter Theil, Erste Abtheilung*, 713-729.

onafhankelijkheid, zonder vrees te zijn. Het goede is gegrond in de wereld-orde, in zover een wet, een wet der godheid, voor elk verplichtend en door 's mensen eigen natuur gesteld, dus begerenswaardig. Maar de mens heeft ook affecten, gevoelen, voortspruitend uit vals oordeel (gierigheid bijvoorbeeld uit valse mening over de waarde van het geld). Vier klassen van affecten: lust; begeerte; bekommring; vrees. Ze zijn zielsziekten, moeten onderdrukt, uitgeroeid (niet maar getemperd): de wijze is affectloos.

Deugd is dus apathie. Ze is zaak des verstands, de richtig beschaffene Vernunft,²⁹ dus kennis (Socrates), rust op het weten maar is tevens praktisch, de gezondheid des geestes, op verstand gegronde wilskracht. Deugd en wetenschap zijn één, de deugd is de rede zoals ze moet wezen. Vier hoofddeugden. Toch is deugd een. Waar één deugd is, zijn alle. Want de gezindheid maakt iets tot deugd en deze is óf goed óf slecht. Alle goede handelingen zijn gelijk; en alle slechte. Geen graadonderscheid. De mensen zijn of goed of slecht, wijs of dwaas. De wijze is alleen, altijd, overal wijs, goed, schoon, koning, etc., alles gelukkig, volmaakt, als Zeus. [21] Oordeel over de mensen dus zeer slecht. Maar enkele wijzen, alle anderen volkomen slecht.

Dit strenge ideaal werd verzacht. Ook de aardse dingen (gezondheid etc.) werden goed genoemd. Deze dingen werden in drie gedeeld: προηγμένον,⁴³ ἀδιάφορον, ἀποπροηγμένον.^{44/30} Tot het eerste: gezondheid, aanleg, schoonheid, rijkdom, etc., als relatieve goederen onder de deugd. Zo komen er ook naast de volkomen, middelplichten.⁴⁵ En werden sommige affecten relatief goed (εὐπάθεια). Grenzen uitgewist. Leugen soms geoorloofd. Cynische levenswijze, zonder schaamte. Vriendschap had de wijze alleen met de wijze. Voor deelname aan familie, staat was bij [de] wijze geen behoefte; hij was zichzelf genoeg. Het privéleven is het hoogst. Politiek was er voor hen niet. De stoïcijn is kosmopoliet: alle mensen zijn gelijk, hebben allen deel aan de rede. Berusting in het lot, in de gang der zaken, fatalisme is het beste. Indien hij tot iets onwaardigs gedwongen wordt, mag hij zich vermoorden. Zelfmoord is bij de Stoa de hoogste betoning der zedelijke vrijheid, daarom geprezen. Leven en dood zijn adiaphora.⁴⁶

Cf. Seneca, 3-65 n.Chr.⁴⁷ Epictetus van Hiërapolis in Frygië, onder

28. Adiaphora: zaken of handelingen die noch goed noch kwaad zijn. Vgl. over adiaphora: H. Bavinck, *GE*, §29 (pag. 348-365); zie ook later in deze uitgave pag. 186.

29. Bavincks bron is: Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Dritter Theil, Erste Abtheilung. Nacharistotelische Philosophie. Erste Hälfte*, Leipzig 1880³, 237.

30. Προηγμένον: het wenselijke; ἀποπροηγμένον: het verwerpelijke, het niet-verkieslijke; ἀδιάφορον: dat wat tussen het wenselijke en het verwerpelijk in ligt (het onverschillige). Vgl. *GE*, 328, 348v.

Nero.⁴⁸ [De] Stoa weet niets van armoede des geestes, ootmoed, zondige natuur, leidt tot zelfverheerlijking. Cf. Farizeeën. Morale indépendante.³¹ Ongeschikt voor het volk. Geen mysterie. Marcus Aurelius vervolger der christenen. [22]

Epicurus, 341-270. Het enige *goed* is de lust, het enige kwaad de smart. Allen zoeken het eerste, mijden het tweede. Die lust is echter niet iets eenvoudigs, maar velerlei. De ene lust moet soms voor de andere opgeofferd. De lichamelijke lust is aan de geestelijke ondergeschikt. Epictetus bedoelt niet de zinnelijke lust (drank, wellust), maar de rede. Inzicht is het hoogste goed; de wijze is gelukkig, al heeft hij slechts brood en water; de lichamelijke lust duurt maar kort; de geestelijke is bestendig en rein. Toch, lichamenlijk genot is niet te versmaden, *περὶ γαστέρα γὰρ τὸ ἀγαθόν*.³² De deugd om zichzelf najagen is dwaas. Lust is het doel, maakt gelukkig. Deugd is niet Selbstzweck, maar middel tot geluk en dan onontbeerlijk. Epicurus verschilt van [de] Stoa daarin, dat hij matiging, niet uitroeiing der affecten wil. De wijze van Epicurus is ook matig, onafhankelijk, vrij, maar neemt als hij het krijgen kan. De wijze leeft in de gemeenschap, waar wetten om hun nut aanwezig zijn. Er is geen objectief recht. Het is vastgesteld, moet gehandhaafd door straf. Epicurus riedt het bemoeien met staatszaken af; *λάθε βιώσας*.³³ Ook beter, niet te huwen. Het is [een] atomistisch systeem. Mensen zijn individuen. Hoogste vorm van gemeenschap is de vriendschap, wel om haar nut te begeren maar toch hoog geacht; zij is het hoogste levensgoed. Epicurus schrijft (anders als [de] Stoa) mede[23]lijden, verzoenlijkheid voor. Het eudemonisme, hedonisme verzwakte echter de Gr[iekse] kracht, werkte schadelijk.⁴⁹

Nieuw Platonisme. Plotinus 204-269 n.Chr. leerde in Alexandrië, onderwees sedert 244 in Rome. Het goede bestaat in natuurmatige Thätigkeit. Geluk bestaat niet in lust, gemoedsrust etc., maar het hoogste, volkomen leven, hetwelk bestaat in denken. Geluk is onafhankelijk van al het uitwendige. De wijze is zelfgenoegzaam. Het geluk is geheel geestelijk. De wijze

48. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Dritter Theil, Erste Abtheilung*, 747[v].

49. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Dritter Theil, Erste Abtheilung*, 438-464; M. Guyau, *La Morale d'Épicure et ses Rapports avec les Doctrines Contemporaines*, Paris: Germer Baillière 1878, fr. 6, 50.

50. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, [Dritter Theil, Zweite Abtheilung. Die nacharistotelische Philosophie. Zweite Hälfte]*, Leipzig 1881³, 594v; W. Gass, [*Geschichte der christlichen Ethik, Erster Band. Bis zur Reformation.*] Berlin 1881, 17[v].

51. [*Inter lines*] M. Lazarus, *Die Ethik des Judenthums*, Frankfurt am Main: Kauffmann [1899], 3 m[ark].

trekke zich in zichzelf terug. Om dit te bereiken, moet de ziel, uit zichzelf rein, zich slechts afkeren van het zinlijke en opheffen tot het bovenzinlijke, wat ze vanzelf doet als ze het zinlijke laat varen. Het lichaam is het enige kwaad. De ziel, los, is Godegelijk. Toch daarom geen zelfmoord (Stoa). Het zinlijke kan door zijne schoonheid [een] brug tot het bovenzinlijke zijn. De deugd is echter meest theoretisch; in de praktijk wordt ze bezoeeld. Alleen de theoreticus kan zich geheel tot [de] Goden *opheffen*.^{50/34}

Zo bewoog zich de antieke moraal aldus voort: Nadat het zedelijk gebied als een afzonderlijk, van de godsdienst gescheiden terrein erkend was (door de Sofisten), werd de maatstaf van het zedelijke gezocht in het antropologische. Socrates vond die [24] maatstaf in de rede en stelde een naïeve moraal op van het weten: het goede weten is het doen. Daardoor werd de deugd het deel van de geleerden, aristocratisch. Plato liet dat rationele principe staan maar verdiepte het: deugd is harmonie, gezondheid der ziel; het hoogste goed is gelijkheid met God. Maar het zinlijke wordt door Plato afgekeurd, de deugd is dus vooral theoretisch, bespiegeling, geen praktische handeling. Filosofen het hoogst. Aristoteles leerde een overleggende, praktisch bruikbare, de beide uitersten vermijdende, op maat en oefening berustende moraal. De Stoa leerde een strenge moraal van zelfbepaling en krachtsinspanning. Epicurus vond de maatstaf in de lust, het genot. En Plotinus in contemplatieve verheffing der ziel, en reiniging, door van het zinlijke te scheiden. Principe der moraal dus eerst in de rede, daarna door Aristoteles in de wil (schoon [de] rede niet uitgesloten), door [de] Stoa in de gezindheid, door Epicurus in de lust, door Plotinus in contemplatie.

Maar invloed had deze ethiek op het volk niet. Ze was en bleef theorie. En de theorie werd strenger (Stoa) naarmate het leven slechter werd (Seneca). Toch staat, op heidens standpunt, de Griekse ethiek zeer hoog. Ze *zocht* naar het goede, maar wist niet waar en hoe zij het zoeken moest. Ze *zocht* maar vond niet.^{51/35} [25]

31. Morale indépendante: onafhankelijke moraal. Vgl. later paragraaf 5A (in deze uitgave pag. 57v).

32. Περιγαστέρα γὰρ τὸ ἀγαθόν: want het goede heeft betrekking op de buik (Bavincks bron is: Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Dritter Theil, Erste Abtheilung*, 444, noot 1)

33. Ἀάθε βίωσας: leef in het verborgene. Bavincks bron is: Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Dritter Theil, Erste Abtheilung*, 457v.

34. Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Zeller I 594v. Gass 17'. De verwijzing naar Zeller betreft echter het in de voetnoot aangegeven deel; de verwijzing naar het werk van Gass vul ik aan tot wat Bavinck bedoelt.

35. De verwijzing naar het boek van Lazarus is door Bavinck in de ondermarge van de

B. Geschiedenis der filosofische ethiek in de nieuwere tijd

Kerkvaders en scholastieken deden wel aan ethiek, maar deze is deel van de geschiedenis der christelijke ethiek.⁵² De filosofische ethiek begon, toen de filosofie weer ontwaakte. Voorbereiding tot het ontwaken der nieuwere filosofie was het verval der Scholastiek, het herleven der wetenschappen door de uit Constantinopel naar Italië gevluchte Grieken, de Reformatie, het opkomen der natuurwetenschappen (Copernicus †1543, Kepler †1631, Galilei †1642); Baco,⁵⁶ Giordano Bruno (†1600), Jakob Böhme (1575-1624).

Cartesius (1596-1650). In hoofdstuk 3 van zijn *Discours de la Méthode* deelt hij enige moralische regelen mede, die hij voor zich toepaste, zolang er geen bevredigende moraalfilosofie was:

- a. De wetten en gewoonten zijns lands op te volgen, de bestaande religie vast te houden en in het praktische leven de meest gematigde maximen toe te passen.
- b. Consequent in het handelen te zijn.
- c. Aanspraken op het uitwendige leven te matigen.
- d. Der waarheid te leven.^{53/37}

Ook schreef hij werk over *passiones animae*, waarin hij deze fysiologisch-psychologisch trachtte af te leiden uit zes primitieve affecten: bewondering, liefde, haat, verlangen, vreugde, droefheid. De volkomenste aller [26] affecten is de intellectuele liefde tot God. Ethisch doel is het geluk, en dit is gevolg van de goede wil, van de deugd. De wil is vrij, en kan door kennis der waarheid, van het goede en het kwade tot volkomen heerschappij over de affecten komen. Maar de wil hangt af van heldere voorstellingen. Deze moeten er vooraf zijn, zijn grondslag van zedelijk leven. De onvrijheid der ziel, bestaande in afhankelijkheid van de affecten

52. Gass.

53. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil. Neuzeit*, Fünfte [...] Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Max Heinze, Berlin 1880⁵, 53.

54. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 60; M. Ehrenhauss, *Die neuere Philosophie und der christliche Glaube in ihrem Verhältnisse aus den Quellen dargelegt*, Wittenberg 1881, 15-18.

55. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 43.

56. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 45.

moet door de wijsheid en de daardoor geleide wil overwonnen worden. De affecten zijn van nature goed, moeten echter beperkt en gematigd worden. – God blijft God van verre. De mens moet zich verlaten op zijn eigen verstand en wil. Cartesius had God niet nodig, kende de zonde niet, hield de mens sterk genoeg om deugd en geluk te bereiken.³⁴ De moraal is aristotelisch (oefening), stoïsch (affecten) gekleurd.

Baco van Verulam (1561-1626) gaf geen ethiek, slechts aforismen als Montaigne.³⁵

Hobbes (1588-1679). De mens is niet oorspronkelijk een ζῷον πολιτικόν (Aristoteles),³⁸ maar zijn toestand was eerst: bellum omnium contra omnes.³⁹ Zelfzucht was drijfveer van al zijn daden. Om aan die toestand te ontkomen, stelt men zich door contract [27] onder de hoede van een absoluut heerser, die onbepaald gehoorzaamt en beschermt. Buiten de staat is er slechts heerschappij der affecten: oorlog, vrees, armoë, barbaarsheid, etc. In de staat heersen verstand, vrede, zekerheid, rijkdom, wetenschap, etc. Uit dat samenleven in de staat is het onderscheid van recht en onrecht, deugd en ondeugd, goed en kwaad voortgevloeid. Wat de absolute macht in de staat sanctioneert, is goed, het tegendeel is kwaad. De wet is het geweten der burgers. Religie wordt ook door de heerser vastgesteld. Gewissenhaftigheid bestaat in gehoorzaamheid jegens de heerser.³⁶

Spinoza (1632-1677). De enige Substantz is God. Het denken des mensen is een denken Gods in hem. De uitgebreidheid des mensen (zijn vorm, beweging, etc.) is de uitgebreidheid Gods. De mens krijgt zijn begrippen op drieërlei wijze:⁴⁰

bladzijde genoteerd. Hij noteert als jaar van publicatie: '98'. Dat kan niet kloppen. De eerste editie van dit werk verscheen in het jaar 1899.

36. Bedoeld is: Francis Bacon (1561-1626). Bavinck schrijft zijn naam nu eens als 'Baco', dan weer als 'Bacon'.

37. Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Ueberweg III p. 53'. Deze heeft betrekking op het in de voetnoot aangegeven overzichtswerk van Friedrich Ueberweg. Vergelijking van de door Bavinck genoteerde paginanummers met de eerste (1866) tot en met de zevende druk (1886) brengt aan het licht dat Bavinck de vijfde druk (1880) heeft gebruikt. Later vindt men in het manuscript ook – later toegevoegde – verwijzingen naar: 'Ueberweg IIb'. Deze verwijzingen blijken betrekking te hebben op de achtste druk (1897). In de voetnoten geef ik bij iedere verwijzing naar het derde deel van Ueberwegs werk daarom aan naar welke druk Bavinck verwijst.

38. Ζῷον πολιτικόν: een sociaal wezen.

39. Bellum omnium contra omnes: oorlog van allen tegen allen.

40. Bavincks bron voor wat volgt is: Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880³, 89-95.

- a. door opinio, imaginatio, erg dwalend;⁴¹
- b. door ratio, geloof. Kennis van de *notiones communes*.⁴²
- c. door *scientia intuitiva*, die de hoogste is en adequate kennis geeft, is kennen sub specie aeternitatis, van alle dingen als in Gods wezen gegrond.⁴³

Uit a. ontspringen nu (deel 3 der *Ethiek*) de affecten. In een ethiek moeten deze allereerst worden verklaard. Affecten zijn zulke toestanden des lichaams, waardoor [28] zijn kracht tot handelen vermeerderd of verminderd wordt. Elk wezen heeft [een] *Selbsterhaltungstrieb*: *unaquaeque res in suo esse perseverare conatur*: *cupiditas* is dus hoofdaffect.⁴⁴ Daaruit ontwikkelen zich alle affecten in twee soorten: *laetitia*, die begeerte vervult, ons volmaakt, of *tristitia*, die ze niet vervult, ons neerslaat.⁴⁵ Deze drie zijn de primaire affecten. Liefde – haat etc. alle daaronder gesubsumeerd. Nu echter (deel IV der *Ethiek* de *servitute humana*) is de mens aan de affecten onderworpen, een slaaf, onvrij, zoekt geluk in het uitwendige. Nu moet naar het goede gestreefd. Wel zijn goed en kwaad geen absolute, voor God bestaande, slechts relatieve, door ons toegepaste begrippen. Maar goed is wat ons nuttig is = dient om ons ideaal van mens te bereiken, ons grotere realiteit geeft. Hoe overwinnen wij nu de affecten, worden wij vrij? Niet, zegt Spinoza tegen Descartes, door blote kennis van het goede en kwade, maar door een sterker affect. Straks zegt echter Spinoza weer: de geest houdt niet voor nuttig, dan wat kennis bijdraagt. Goed is dus wat de mens tot kennis brengt: kennis nu is macht en deugd. Kennen maakt ons vrij, geeft ons kracht over de affecten. [In] Deel 5 handelt Spinoza over de menselijke vrijheid. De affecten zijn verwarringen, dwalingen; zodra wij ze kennen, verliezen zij hun macht. Kennis is macht [29] en is deugd. Maar de hoogste kennis en dus grootste kracht over de affecten is dus kennis van God (anders als Cartesius). Hoe groter kennis, hoe groter liefde tot God. Deze kennis is vrucht van de *scientia intuitiva*, berust op aanschouwing, op genieten, is onmiddellijk, wederbaart ons, maakt ons eeuwig (deel van God). Die kennis, die *intellectualis amor Dei*,⁴⁶ doet ons alle affecten overwinnen, maakt ons vrij, doet ons rust, geluk, bevrediging vinden. Dan beschouwen we alles sub specie aeternitatis, wordt onze geest goddelijk, eeuwig. Elke andere liefde is een affect, dus tijdelijk. Maar deze eeuwig. God mint zichzelf in ons. Onze liefde is zijne. Hoe meer van die liefde, des te onsterfelijker. In die liefde ligt onze zaligheid. Deze is niet loon der

57. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 96-100.

58. [In *margin*] Fritz Rehorn, *Moral Sense und Moralprinzip bei Shaftesbury*, Bonn 1882, 56 bladz[ijden].

deugd maar de deugd zelve. – Het panteïsme eindigt hier in mysticisme. Spinoza's God heeft geen zelfbewustzijn en wil. Goed en kwaad zijn subjectief. Mensen zijn onvrij, niet beschuldigbaar (evenmin als [een] boom, die geen goede vrucht draagt).

Denken en zijn, geest en stof waren bij Cartesius en Spinoza niet wezenlijk een; bij beiden dualisme. Van hier gaan uit twee richtingen: idealisme en realisme (empirisme, sensualisme, materialisme). [30]

Empirisme in Engeland en Frankrijk

John Locke (1632-1704) is de vader van het moderne empirisme en materialisme. Zijn filosofie is wezenlijk theorie van het kennisvermogen. Er zijn geen aangeboren ideeën. *Nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu*.⁴⁷ Alle ideeën zijn product der waarneming, ervaring met de zintuigen en der reflectie daarover. Dus ook geen ideeën van goed en kwaad, recht en onrecht adequaat en objectief. Dus geen moraal. Moraalprincipe is het geluk.⁵⁷

Dit empirisme werd de heersende filosofie in Engeland. Vooral de moraalfilosofie begon te bloeien. Cumberland (1632-1719)⁴⁸ grondde de moraal op welwillendheid. Het algemene welzijn is de hoogste wet. Graaf van *Shaftesbury* (1671-1713),⁵⁸ vriend van Aristoteles en de Stoa, maakte de zedelijkheid onafhankelijk van de theologie. De liefde tot het goede, tot de deugd is zelfstandig. Hij grondde de moraal op psychologische basis, geeft eerst een theorie der affecten. De mens heeft natuurlijke (zinnelijke) en onnatuurlijke affecten. De laatste zijn bijvoorbeeld uitspattende wel-

41. *Opinio*: mening, veronderstelling; *imaginatio*: inbeelding, voorstelling.

42. *Ratio*: theoretische kennis; *notiones communes*: algemene noties.

43. *Scientia intuitiva*: intuïtieve kennis; *sub specie aeternitatis*: onder het gezichtspunt van de eeuwigheid.

44. *Unaquaeque res in suo esse perseverare conatur*: '[het streven] waarmee ieder ding in zijn bestaan probeert te volharden' (geciteerd naar: Benedictus de Spinoza, *Ethica*, Vertaling Corinna Vermeulen, redactie en annotatie Han van Ruler en Corinna Vermeulen, Amsterdam 2016³, 120). De bron is: Spinoza, *Ethica*, Pars III, propositio 7. *Cupiditas*: begeerte, verlangen.

45. *Laetitia*: vreugde, blijdschap; *tristitia*: treurigheid, treurnis.

46. *Intellectualis amor Dei*: verstandelijke liefde voor God (vgl. Spinoza, *Ethica*, Pars V, propositio 36).

47. *Nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu*: er is niets in het verstand dat niet eerst in de zintuigen was. Bavincks bron is: Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 102, waarbij Bavinck 'Nil' wijzigte in: 'Nihil'.

48. Bavinck noteert als leefjaren van Richard Cumberland: 1632-1719; deze ontleent hij aan Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 112. Cumberland leefde echter van 1631-1718.

lust, Schadenfreude. De natuurlijke zijn zelfzuchtig (honger, dorst, etc.) of sociaal (medelijden etc., voortplantingstrib). Naast deze zinlijke heeft de mens ook rationele affecten: gevoelens van achting en minachting, schoon en lelijk, waar en onwaar, harmonie en dissonanz, aangedaan en opgewekt door handelingen die we zien. De moralische zin moet, evenals elke andere, geoefend. Wat is nu deugd? [31] Wat maakt op ons de indruk van goed? Het wezen der zedelijkheid bestaat in harmonie der zelfzuchtige en sociale neigingen (esthetisch!). Goed zijn is alle neigingen gericht hebben op het algemene welzijn, dus eudemonistisch. Toch ook deugd is geluk. *Jose[ph] Butler* (1692-1752) gaf de heerschappij over alle affecten aan het geweten. *Francis Hutcheson* (1694-1747)⁴⁹ onderscheidt de welwillende, blijvende neigingen van de voorbijgaande hartstochten. De deugd is gegrond in het zedelijk gevoel (moral sense). *Samuel Clarke* (1675-1729) zegt: de deugd ligt in the fitness of things, aptitudo rerum, en in de dienovereenkomstige behandeling: boom als vegetatief wezen, dier als levend, empfindend wezen, de mens als redelijk-zedelijk wezen. Deugd leidt tot geluk. Zo ook *Wollaston* (1659-1724).⁵⁰ Verder nog *Henry Home* (1696-1782), *Adam Ferguson* (1724-1816),⁵¹ *William Paley* (1743-1805).

David Hume (1711-1776) werkte het empirisme van Locke door onderzoek van het causaliteitsprincipe uit tot scepticisme. Speculatie is ijdel. Toch daarom wel [een] gids te vinden in het praktische leven. Allen hebben idee van het nuttige. Het principe van nut moet regeren. De rede geeft wel ideeën van goed en kwaad, maar alleen een affect⁵⁹ doet handelen. Goed is dus, wat der gezelschap nut aanbrengt (niet het individu).

Adam Smith (1723-1790),^{60/52} vriend van Hume, grondt even[32] als Hume alles op de sympathie. De mens is niet zelfzuchtig van nature (Hobbes) maar heeft [een] natuurlijke neiging tot deelneming in anderer handelingen, gevoelens etc. Maxime der moraal is: handel zo, dat de onpartijdige toeschouwer met u kan sympathiseren.⁶¹

Tegenstanders van Hume waren de Schotse filosofen, die naast de moral en aesthetic sense ook [een] apart gevoel voor waar en onwaar = common sense aannamen. Elk mens heeft theoretische en praktische grondstellingen, axioma's. Zo *Thomas Reid* (1710-1796), *James Beattie* (1735-1803, professor te Edinburgh), *Dugald Stewart* (1753-1828), *Thom[as] Brown* (1778-1820), *James Mackintosh* (1764-1832),⁵³ *W. Hamilton*.

59. [*Inter lineas*] die van sympathie.

60. [*In margine*] cf. *Stud[ien] u[nd] Krit[iken]* (in *Bibl[iotheek] Theol[ogische] School*).

61. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 165, 170, 171.

62. Maurice, *Moral Philosophy*, p. 320volg.

Cf. Maurice.^{62/54} Men zoekt de grondslag van het zedelijk leven in de menselijke natuur, in [een] apart zedelijk gevoel, maatschappij (Hobbes), utilisme (Locke, Hume), sympathie (Smith), etc.

Het empirisme van Locke, waartegen in Engeland zelf reactie kwam door Reid etc., werd tot materialisme en sensualisme ontwikkeld in Frankrijk. Hobbes en Hume verkeerden beiden een tijd lang in Frankrijk.

Voltaire (21 nov. 1694-30 mei 1778) verkeerde [van] 1726-1729 in Engeland, bracht de daar heersende natuurbeschouwing van Newton, en de politieke inrichting over, sloot zich [33] vooral aan Locke aan. *Montesquieu* (1689-1755) was 1728-1729 in Engeland. *Rousseau* (1712-1778) retourneert tot de natuur. *De la Mettrie* (1709-1751): de psychische functies moeten uit de organisatie van het lichaam verklaard; is atheïst en materialist en rechtvaardigt het zinlijk genot. *Condillac* (1715-1780), eerst volgeling van Locke, ontkent straks den inneren Sinn, de reflectie, leidt alles uit de ervaring af, is sensualist, nog geen materialist. *Helvétius*

49. Bavinck noteert als leefjaren van Francis Hutcheson: 1694-1747; deze ontleent hij niet aan Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 114, want daar wordt uitsluitend zijn geboortejaar 1694 genoemd. Wat Bavincks bron is voor zijn sterfjaar is onbekend. Hutcheson leefde van 1694-1746.
50. William Wollaston (1659-1724).
51. Bavinck noteert als leefjaren van Adam Ferguson: 1724-1816; deze ontleent hij aan Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 115. Ferguson leefde echter van 1723-1816.
52. De door Bavinck genoteerde afkorting 'Stud u Krit' heeft hoogstwaarschijnlijk betrekking op het tijdschrift *Theologische Studien und Kritiken*. Mogelijk doelt Bavinck op: Friedrich Braun, 'Die religiösen und sittlichen Anschauungen von Adam Smith', in: *Theologische Studien und Kritiken. Eine Zeitschrift für das ganze Gebiet der Theologie* 51 (1878), 254-299.
53. Bavinck noteert als leefjaren van James Mackintosh: 1764-1832; deze ontleent hij aan Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 172. Mackintosh leefde echter van 1765-1832.
54. Bavinck noteert als verwijzing: 'Maurice Moral Philosophy p. 320volg.'. Deze verwijzing is problematisch. Op grond van wat Bavinck noteert, ligt het voor de hand om te denken aan het in twee delen uitgegeven *Moral and Metaphysical Philosophy* van Frederick Denison Maurice. Het tweede deel heeft als ondertitel: 'Fourteenth Century to the French Revolution with a Glimpse into the Nineteenth Century'. Ik heb daarvan de second edition (London 1873) en de new edition (London 1882; London 1890) geraadpleegd. Wat daarin op pag. 320v. wordt geboden laat zich niet verbinden met Bavincks betoog. Ik denk dat de verwijzing betrekking heeft op: F.D. Maurice, *Social Morality. Twenty-One Lectures Delivered in The University of Cambridge*, London 1872⁵, 320v. Op pag. 320 begint Lecture XVIII., getiteld: 'Attempts to Deduce the Principles of Human Morality from Observations on Human Nature'. Ik laat in de voetnoot Bavincks verwijzing staan.

(1715-1771): zelfzucht is beginsel van al onze daden; en zelfzucht is in de grond streven naar zinlijke lust. Dit is het principe der moraal. *Diderot* (1713-1784), *d'Alembert* (1717-1783), etc. Het empirisme eindigt dus in het grofste materialisme, vernietigt alle moraal.⁶³

Idealisme in Duitsland

Leibniz, de eerste Duitse wijsgeer (1646-1716), is optimist. God heeft de beste wereld geschapen. Het metafysisch kwaad is noodzakelijk der schepping eigen. Het moralisch kwaad is schuld des mensen. De zwakheid van de menselijke wil bestaat daarin, dat hij zich meer van het zinlijk goed laat aantrekken dan van het hoogste goed = God.⁶⁴

Berkeley (1684-1753)⁶⁵ trok de consequentie van het idealisme en loochende het zinnelijke. [34]

*Christi[a]n Wolff*⁶⁶ (1679-1754) systematiseert de gedachten van Leibniz.^{65/57} Verdeelt de filosofie in theoretische en praktische. Gene weer in: ontologie, kosmologie, psychologie, natuurlijke theologie. Deze weer in: ethica, oeconomica, politica. Aan theoretische en praktische filosofie beide gaat de logica vooraf. De rede is het beginsel, de kenbron van beide. Wolff is rationalist.

De ethiek is niet gebaseerd op de lust (Franse moralisten) maar op de rede. Deze geeft ons de regelen voor ons handelen welke in en door zichzelf van kracht zijn. Het goede is goed niet om Gods wil, maar in zichzelf. De blote Vernunfterkenn[ni]s⁶⁸ is voldoende tot volbrenging van het goede, heeft geen uitwendige dwang nodig. Het goede bestaat in (stoicijns) natuurmatig leven; wat overeenkomstig onze natuur is, volmaakt ons.⁶⁶

Het rationalisme bereidde voor de Aufklärung, die het mensdom van alle vooroordelen, mysteriën bevrijden wilde, alles eerst kritiseren en niets op gezag aannemen, zeer redelijk wezen, het individu vrij en gelukkig maken wilde. Het rechte, juiste inzicht is tevens de deugd en het geluk.

63. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 154[v].

64. Cf. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 129[v.]; M. Ehrenhauss, *Die neuere Philosophie und der christliche Glaube*, 43.

65. [In margine] W. Gass, [*Optimismus und*] *Pessimismus*. [*Der Gang der christlichen Welt- und Lebensansicht*], Berlin 1876, 157[v].

66. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 146.

67. W. Gass, *Optimismus und Pessimismus. Der Gang der christlichen Welt- und Lebensansicht*, Berlin 1876, 135v.; Albrecht Ritschl, *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und der Versöhnung, Erster Band. Die Geschichte der Lehre*, Bonn 1870, 350v.

Een verstandig mens is tevens deugdzaam en gelukkig. Alle diepte ontbreekt. Oppervlakkigheid heerst. Men is zeer te goeder trouw. Foei, niet in God geloven, dan moest men geen verstand hebben! etc. Zo Bilfinger,⁵⁹ A.G. Baumgarten,⁶⁰ F. Meier,⁶¹ Ploucquet,⁶² Reimarus,⁶³ Mendelssohn,⁶⁴ Nicolai,⁶⁵ Eberhard,⁶⁶ etc.⁶⁷ Geluk, nut zijn Schlagwörter. Het idealisme eindigt in subjectivisme.⁶⁸ [34a]

[Idealisme

Begin achttiende eeuw trok[ken] kerk en godsdienst zich terug. Ze raakten op [de] achtergrond, beheersten niet meer. Filosofie, natuurkunde traden op. De strijd was voorbij. Er was vrede, welvaart, gewetensvrijheid. Het leven was vrij, rijk, makkelijk, rustig. Er kwam weelde, zin voor het schone, kunst, wetenschap, literatuur, die vooral in Frankrijk bloeide. Zo ontstond er *wereldliefde*, *wereldzin*, optimisme der achttiende eeuw, waaruit het ontwakend ontzettend.

Leibniz (1646-1716) bracht dat in stelsel, was wijsgeer van die tijd, die tijd genegen, schoon tegen enkelen. Hij leerde de volkomenheid der wereld. Ze was de beste. Geen betere. God schiep de beste. Zonde, kwaad moest

55. Bavinck noteert als leefjaren van George Berkeley: 1684-1753; deze kan hij niet ontlenen aan Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 96, want daar staan de juiste leefjaren: 1685-1753. Mogelijk is hier sprake van een verschrijving.
56. Bavinck schrijft de naam als: 'Christiaan Wolff'.
57. Bavinck noteert in de marge slechts: 'Gass Pessim. 157'. De verwijzing heeft betrekking op het in de voetnoot aangegeven werk van Wilhelm Gass, waarin op pag. 157 een betoog begint onder de titel 'Die Aufklärung als Philosophie und Theologie'.
58. Bavinck schrijft: 'vernunftkenntniss'.
59. Georg Bernhard Bilfinger (1693-1750).
60. Alexander Gottlieb Baumgarten (1714-1762).
61. Georg Friedrich Meier (1717-1777).
62. Gottfried Ploucquet (1716-1790).
63. Hermann Samuel Reimarus (1694-1768).
64. Moses Mendelssohn (1729-1786).
65. Christoph Friedrich Nicolai (1733-1811).
66. Johann August Eberhard (1739-1809).
67. Bavincks bron voor deze namen is: Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 148-151.
68. Op deze plaats is in het manuscript een dubbelgevouwen briefje ingevoegd, bestaand uit vier beschreven zijden. Omdat de tekst toevoegingen bevat vergeleken met wat Bavinck in zijn manuscript schrijft, voeg ik de tekst tussen vierkante haken in het betoog in. Ik nummer de bladzijden als 34a-d.

van dit standpunt verkleind, gering geschat, gereduceerd tot kleine afmetingen. Er was wel malum.⁶⁹ Maar

- malum physicum (smart, ziekte) – weegt tegen het goede niet op, dient tot hoger goed.
- malum metaphysicum – noodwendig aan het eindige verbonden.
- malum morale – het moeilijkst. Leibniz erkent zonde. Maar verzwakt ze toch. Ook [34b] heidenen komen, hun best doende (rooms) in de hemel. Erfzonde is niet verdoemlijk. Zonde is noodwendig, niet voor het goede, maar toch *conditio sine qua non* van het beste. Tegenover het goede: de verlossing, rijk Gods komt de zonde niet in aanmerking. O felix culpa quae talem et tantum meruit habere redemptorem.^{70/67/71}

Leibniz paste deze beginselen niet op de ethiek toe. Dat deed

Chr. Wolff (1679-1754). Leibniz' intiemste gedachten liet hij liggen. Het andere nam hij over. Hij systematiseerde de filosofie. Zie cahier. De wereld is hoogst wijs en goed ingericht, waartegen het kwade en de kwalen niet kunnen opwegen. Het gaat almeer naar het volmaakte heen. Zelfs de zonde heeft nog iets goeds als middel tot het goede. [34c] Evenals God uit vele de beste wereld heeft gekozen, zo moeten ook wij door [de] rede ons laten leiden en het beste kiezen. Het beste, nuttigste, doelmatigste moet gedaan. [De] rede dus maatstaaf, die moet de wil bepalen. Zonden worden dus dwalingen, verkeerde inzichten. Volmaking werd drijfveer. Goed is wat ons volkomener maakt; slecht wat ons onvolkomen maakt. Goed is goed in zichzelf. Niet om God. Het goede is gebod der natuur; overeenkomstig haar hebben we dus te leven. Dus maxime: handel zo dat ge u en *anderen* volmaakt. Waarom anderen zegt Wolff niet. Zijn moraal is in beginsel individualistisch, atomistisch, eudemonistisch. Plichten tegen zichzelf nemen dan ook [de] eerste plaats in. De openbaring verloor haar betekenis, eigenlijk overbodig. De kerk wordt [een] ethische school (socin[ianen]) waar men zich toelegt op de deugd. [34d] Dit systeem vond overal ingang. *Aufklärung* wondere, eigenaardige tijd. Het *intellectualisme des geluks* heerste. Wonder optimisme! Er was veel meer goed dan kwaad, veel meer kerken dan gevangnissen.

a. Zelftevredenheid. [De] mens is goed, veel beter als ge denkt. Geen we-

68. Cf. 'Kant', in: PRE; Albrecht Ritschl, *Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und der Versöhnung, Erster Band*, 408v.; Friedrich Albert Lange, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*, 355v.

- dergeboorte, maar betering. Niet in God geloven, foei.
- b. Intellectualisme. Rechte, juiste inzicht, daarop komt alles aan. Vooroordelen moeten weg. Klaar, helder; geen mysterie meer; die bederven; niets op gezag aannemen. Verlichting.
 - c. Eudemonisme. Deugd is geluk. Braaf deugdzaam is het hoogste. Nut, deugd, geluk zijn Schlagwörter. Overal nut van aantonen. 'Nut' der tegenspoeden. Nut.
- Kritiek. Ondiep, oppervlakkig, goede trouw, braafheid, zonder zedelijke energie. Plat, alledaags, gelijkvloers, geen diepte van geestelijke ervaring. Eindigend in egoïsme, subjectivisme, wil verlamd, veerkracht weg. Mat, dof. Geen geloof.] [35]

C. Nieuwste filosofie: kriticisme en speculatie

Immanuel Kant (1724-1804) verenigt weer en verwerkt de steeds verder uit elkaar gegane en in materialisme en in subjectivisme geëindigde richtingen van het empirisme van Locke, Hume en het idealisme van Leibniz, Wolff.^{68/72} Onze kennis is uit de ervaring; deze levert de stof, maar de vorm is uit onszelf. Er zijn aangeboren vormen, categorieën. De bovenzinlijke dingen zijn voor het verstand onkenbaar. De rede besluit wel uit het zichtbare tot die bovenzinlijke dingen (ziel, wereld, God), maar zonder grond. Bewijs voor het bestaan dier onzichtbare dingen is er niet. Toch moet de mogelijkheid, de waarschijnlijkheid ervan toegegeven. Deze mogelijkheid wordt werkelijkheid door de praktische rede: zij eist het bestaan der vrijheid, der onsterfelijkheid, van God.

69. Malum: kwaad.

70. O felix culpa quae talem et tantum meruit habere redemptorem: o gelukkige schuld die verdiend heeft zulk een grote verlosser te verkrijgen. Bavinck neemt de spreuk over uit: W. Gass, *Optimismus und Pessimismus. Der Gang der christlichen Welt- und Lebensansicht*, Berlin 1876, 140 (noot 1). De zinsnede komt uit het 'Exsultet' (een jubelzang uit de Paaswake, gezongen bij de nieuwe paaskaars).

71. Bavinck noteert als bronverwijzingen: 'Gass Optim. u Pessim. Berlin 1876. bl. 135 v. Ritschl Die Chr. Lehre von der Rechtf. u der Versöhnung I 350 v.'. De verwijzing naar Ritschl heeft betrekking op de eerste druk uit 1870.

72. Bavinck noteert in de marge: 'cf Herzog, Art. Kant[,] Ritschl Rechtf. u. Versohn I 408 v. Lange Gesch. des Mater 355 v'. Al eerder bleek (vgl. annotatie 71) dat Bavinck van het werk van Ritschl de eerste druk en (vgl. annotatie 21) van het werk van Lange de vierde druk gebruikte. De verwijzing naar het lemma over Kant heeft betrekking op: H. Ulrici, 'Kant, Immanuel, in: *PRE*', 333-366 (in *PRE*' zoekt men tevergeefs naar een afzonderlijk lemma over Kant; later – zie in deze uitgave pag. 50, voetnoot 78 – verwijst Bavinck expliciet naar *PRE*').

Het kwade (Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft). De wereld ligt in het boze. De mens is van nature boos. De grond van het boze ligt niet in de zinlijkheid, niet in overerving, maar in een vrije daad, een intelligibele daad. Het is radicaal, verderft alle maximen.⁶⁹

Hoe worden wij beter? Hoe kan [een] kwade boom goede vruchten voortbrengen? Niettegenstaande onze val klinkt in ons binnenste de stem: *gij moet* beter worden. Welnu, daarom *kunnen wij* ook.⁷⁰ [36] Goed worden wij weer, als de zedenwet in haar reinheid tot grond al onzer maximen wordt gemaakt. Er is in ieder mens een wet, die gebiedt, onvoorwaardelijk gezag heeft, een universele, kategorische imperatief, die zegt: *gij zult*. Goed is nu, wat gedaan⁷¹ wordt uit achting voor die wet. Deze wet moet van alle andere drijfveren geheel losgemaakt. In onze handelingen, zullen ze goed zijn, mogen we ons door niets laten leiden dan door de achting voor de wet. Wij mogen iets niet doen omdat het goed, nuttig, goddelijk is; alle gevoelens op neiging, vrees berustend, moeten weg. Het goede mag niet gedaan uit liefde tot het goede, uit welgevallen in de daad etc.; alleen de achting voor de wet maakt de daad moreel goed. Goed is dus, wat gedaan wordt, niet maar conformément au devoir, maar *par* devoir. De plicht is principe⁷² van het goede. In zichzelf is niets goed of kwaad. Wat iets goed maakt, is het geboden zijn. Niet in de handeling zelve, in de materie, maar in de vorm, in de gezindheid, waarmee ze gedaan is (uit eerbied voor de wet of uit andere beweegredenen) ligt het onderscheid van goed en kwaad. Kants moraal is dus formeel, ligt in de wet, is alleen plichtenleer. Dus niet: doe dat, omdat het goed is, maar: doe dat en daarom is het goed. Die gebiedende wet geeft geen rekenschap van haar bevelen. Het goede is formeel, conformeert met de zedenwet.

[37] Op de vraag, waarom ze iets beveelt, waarom iets goed is, ant-

69. Cf. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 235; M. Ehrenhauss, *Die neuere Philosophie und der christliche Glaube*, 79[v].

70. [*In margine*] Du sollst, also du kannst. Dit is postulaat der praktische rede. Die vrijheid, autonomie van de wil ligt in het begrip der zedenwet zelve. Een uitwendig goddelijk gebod gaf slechts dwang. Het 'Sollen' der wet toont onze val (onvrijheid) maar tegelijk onze vrijheid (intelligibele wereld). [36] Onze wil is vermogen om naar wetten te handelen. Er zijn verschillende wetten, praktische, hypothetische in bijzondere gevallen. Maar één wet altijd: zedenwet, kategor[isch].

71. [*Inter lineas*] de wil, die handelt.

72. [*Inter lineas*] maatstaf.

73. Maurice, 344; Paul Janet, *La Morale*, Paris 1874, 29v.; cf. Schiller.

74. Paul Janet, *La Morale*, 47v.

75. F. Schleiermacher, *Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre*, Berlin 1834², 48.

woordt zij niet. Sic volo, sic jubeo; stat pro ratione voluntas⁷³ – is haar leuze. (Kritiek: harde meester is dus die wet, ze gebiedt en veroordeelt, verleent geen kracht, kent geen medelijden, vergeving. Is ook willekeurig, tiranniek, despotisch – geeft bevelen zonder enige reden te noemen[.]).^{73/74}

Toch houdt Kant dit formalisme zelf niet vol. Dat blijkt al in het gevoel van achting voor de wet, dat bij Kant niet slechts de drijfveer tot, maar de zedelijkheid zelf is.⁷⁵ Hij brengt de kategorische imperatief onder deze formule: handel zo en naar zulke maximen, van welke gij kunt wensen, dat ze tot algemene wetten dienen, of ook: handel zo, dat gij de mensheid altijd als doel, nooit als middel [ge]bruikt.⁷⁶ Hiermee is [een] ander principe gewonnen: dat der persoonlijkheid als vrij, autonoom, redelijk, zedelijk; dat der mensheid als doel in zich, Selbstzweck.⁷⁴ Hier is dus een object, een doel der moraal genoemd; hier is niet maar de vorm,⁷⁷ maar de stof aangewezen; niet maar de pure wil, maar object van de wil, een ideaal, dat verwezenlijkt moet.⁷⁵ Kant zelf zag deze antinomie niet, leidde de laatste maxime uit de kategorische imperatief, en hield deze maxime voor een formeel, dat alle andere materiële principes (lust, nut, liefde – waardoor de wil dan niet autonoom, maar heteronoom is) overbodig maakt en uitsluit. Die maxime is een wet, voor [38] allen geldend, die de wil autonoom maakt, d.i. hem verheft boven alle affecten (lust, liefde, etc., vrees voor straf, etc.). Verder nog: hoogste goed is verbinding van deugd en gelukzaligheid. Deze laatste hoort in zijn systeem niet. Haar verbinding eist onsterfelijkheid en bestaan van God.⁷⁸

Maar wat drijft nu de wil, om aan die wet te gehoorzamen? Kant zegt: enige drijfveer mag alleen zijn achting voor de wet; doet men iets, dat overeenkomstig de wet is, uit vrees voor straf, liefde tot het goede, lust, begeerte of enig ander affect, dan is dat legaliteit, geen moraliteit. De achting echter voor de wet is geen affect, geen zinlijk, pathologisch gevoel, maar een intellectueel (Schillers distichon).

73. Sic volo, sic jubeo; stat pro ratione voluntas: zo wil ik, zo beveel ik, de wil staat voor het verstand. Vgl. *GE*, 95. Oorspronkelijk is het een spreuk van: Juvenalis, *Satiren*, 6.2.23.

74. Bavinck noteert als verwijzing slechts: 'Maurice 344'. De verwijzing heeft waarschijnlijk betrekking op: F.D. Maurice, *Social Morality. Twenty-One Lectures Delivered in The University of Cambridge*, London 1872², 344v. Ik laat in de voetnoot Bavincks verwijzing staan.

75. Deze zin is door Bavinck in de marge genoteerd. Door middel van een haakje: [duidt hij aan waar de zin moet worden ingevoegd.

76. Bavinck schrijft: 'bruikt'.

77. Doorgehaald: 'stof' en vervangen door 'vorm'.

78. Deze laatste twee zinnen zijn door Bavinck in de bovenmarge genoteerd. Door middel van een symbool: [duidt hij aan waar de zinnen moeten worden ingevoegd.

Nu kan de zedelijkheid niet trapsgewijze bereikt; maar er moet omkeer in onze gezindheid, in ons denken plaatshebben. Wij moeten ineens, met een vast onveranderlijk besluit onze gevolgde grondstelling laten varen en daarvoor in plaats nemen die der *wet*.⁷⁶

Uit de wet: gij zult, volgt die der vrijheid: gij kunt. De wanverhouding van deugd en geluk hier op aarde eist de onsterfelijkheid en het bestaan van God. In de *Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* grondt Kant de godsdienst op de moraal. Gods Zoon is de idee der volkomen, morele mensheid. Deze idee is voorgesteld in Christus, voorbeeld van ons, en wordt langzamerhand gerealiseerd. [39]

Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) trok slechts de consequentie van Kants standpunt, wierp Kants onkenbaar 'Ding an sich' weg en zette dit als eigen daad des geestes. Het Ik, = de rede = het denken⁷⁷ is principe van alles. Dat is de enige Substanz, actief en absoluut, die het niet-ik setzt. Dat niet-ik is niet bron der kennis (Locke etc.), neen het ik is absoluut actief; het niet-ik⁷⁸ is alleen aanleiding, Schranke, beperking, want bewustzijn sluit beperking in. Het ik kent zichzelf; de wereld, het niet-ik is zijn eigen product, het ik is bron der kennis. Idealisme = Nihilisme (Jacobi).⁷⁹

Nu is het ik, als intelligent, persoonlijk, toch nog beperkt⁷⁹ door, afhankelijk van het door het ik zelf gestelde niet-ik. Daarvan moet het bevrijd. Het is de taak van het ik als praktisch, zedelijk handelend wezen, om die beperking terug te dringen, om absoluut te worden, om oneindig te zijn.

76. M. Ehrenhauss, *Die neuere Philosophie und der christliche Glaube*, 82[v].

77. [Inter lineas] weten.

78. [Inter lineas] door het Ik zelf gesteld, om tot bewustzijn te komen, damit ein Sollen, Streben, praktische Thätigkeit sey (H. Ulrici, 'Kant, Immanuel', in: *PRE*, 362).

79. [Inter lineas] bestimmt.

80. [Inter lineas] In de idee, naar zijn wezen.

81. [Inter lineas] zelfstandig, vrij.

82. [Inter lineas] grond van zichzelf alleen.

83. [Inter lineas] zichzelf bepalend, zichzelf makend.

84. [In margine] H. Ulrici, 'Kant, Immanuel', 363: het ik is zijn eigen wetgever. Absolute zelfstandigheid is dus de norm van de wil. Dat is principe der zedelijkheid. De vrijheid van het ik is tegelijk zijn wezen en zijn wet (norma).

85. [Inter lineas] wel wezen en wet, maar geen object, stof, materiaal voor Thätigkeit.

86. [Inter lineas] Het empirisch ik is dus noodwendig beperkt, moet hebben een Gegenstand, die tegelijk Widerstand [is], moet overwonnen worden = de natuur.

87. [Inter lineas] dat is het reële in de dingen.

88. [In margine] Ze heeft dus geen positieve zelfstandige betekenis, maar is er alleen, om overwonnen te worden.

De zedenleer ontstaat dus uit een conflict:

- a. Het intelligente ik heeft den Trieb naar absolute zelfstandigheid, streeft naar vrijheid. Dat is de 'reine Trieb'. Als willend en handelend⁸⁰ is het ik (cf. Kant) geheel vrij van het niet-ik; het handelt niet naar aanleiding van iets buiten zich (gevoelen van liefde, medelijden, etc.), maar alleen naar grondstellingen in zichzelf. Het ik is dus autonoom,⁸¹ absoluut,⁸² onbepaalbaar door iets buiten⁸³ zich.⁸⁴
- b. Maar het ik is in de werkelijkheid eindig.⁸⁵ Het ziet een niet-ik tegenover zich, het is beperkt (door natuur in (lichaam) en buiten ons)⁸⁶ en heeft naast de 'reine' ook een empirische, Natur-Trieb naar [40] Selbsterhaltung, naar genot (dus materialistisch, eudemonistisch).

Beide 'Triebe' schijnen te strijden, maar zijn toch een en dezelfde Urtrieb. Beide moeten dus verenigd, maar zo, dat de laatste aan de eerste gesubordineerd is, en er een positief handelen op de zinlijke wereld wordt geboren, waardoor het ik juist vrijer wordt.

Het wezen der zedelijkheid bestaat dus hierin, dat het ik heerse over het niet-ik,⁸⁰ de rede over de natuur. De wereld, het niet-ik is dus het verzinlijkt materiaal⁸⁷ van onze plicht; het materiaal dat de geest, evenals de schilder de kleuren, de musicus de tonen, de dichter de woorden, schept, om een stof te hebben,⁸⁸ waaraan hij zijn kracht, wil, etc., oefenen en ontwikkelen kan; de Schranke door hemzelf gesteld. Die zinlijke natuur, eerst vreemd ons tegenover staande, heeft het ik nu te bepalen, om zu bilden, zu verklären, het ideaal erin uit te drukken.

Het einddoel van het zedelijk handelen ligt echter in de oneindigheid, welke echter, zolang het ik intelligent, zich bewust blijft, onbereikbaar is. Toch is dat doel. De zedenwet is de Äußerung und Darstellung des reinen Ich (van de onpersoonlijke algeest im individuellen Ich []).⁸¹ Door de zedelijkheid gaat dus het empirisch ik allengs in het reine, onbewuste ik terug.

Hoe moet dus gehandeld, naar welke maxime? Alle handelen moet een rij van handelingen vormen, bij wier voortzetting het ik de absolute onafhankelijkheid [41] nadert. Alle in rechte lijn naar de oneindigheid, naar de absolute vrijheid. Dus moet alle handelen geschieden vrij, autonoom,

79. Deze zin loopt door in de marge van het manuscript en is mogelijk later toegevoegd.

80. Doorgehaald: 'ik' en vervangen door: 'niet-ik'.

81. Bavincks bron is: Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880³, 267.

82. Bavinck noteert als bronverwijzingen: 'Ehrenhauss 101v. Schwegler 193. Ueberweg 266'. De verwijzing naar Schwegler heeft betrekking op het in de voetnoot aangegeven werk. In de vijfde druk (1863) begint op pag. 193 een betoog over Fichte's 'Sittenlehre'.

alleen om der wille van de plicht, niet uit Triebe, medelijden, mensenliefde etc., alleen naar het geweten.^{89/82}

Fichte is

1. Consequent idealist. Hij proclameert de soevereiniteit, de volstrekte autonomie van het ik (mensvergoding, Godwording des mensen). Kant had God nog nodig, om het rijk der zedelijkheid te realiseren,⁹⁰ en deugd en geluk auszugleichen. Fichte heeft God niet meer nodig. Het ik zelf is, wordt God. Het is autonoom, zelfgenoegzaam, αὐτάρκης.⁸³
2. De moraal is als bij Socrates rationalistisch. Het ik, de Vernunft is het principe van de zedelijke daad. Het denken is alles.⁸⁴
3. De ethica dreigt onder te gaan in fysica: onderwerping der materiële natuur, van het niet-ik.⁹¹
4. De moraal is als bij Kant formeel: gehoorzamen aan het gebod uit plicht, niet uit liefde. Toch heeft Fichte wel [een] object, stof v[oor] handelen: de natuur (zie c).⁸⁵
5. Moraliteit is religie. Het enig geloof is dat in onze eigen vrijheid, autonomie, d.i. aan de zedelijke wereldorde.
6. Het doel, het einddoel der moraal is de absolute autonomie = het onpersoonlijke, bewustloze al = nirvana. [42]

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)⁹² combineert Spinoza en Fichte, gaat uit van de Substanz⁹³ (niet het individuele ik) maar vat die op als denken⁹⁴ (=Fichte), als Denksubstanz. Deze Denksubstanz (Logik.⁹⁵ God, de Vader, onpersoonlijk?) analyseert zich, entäussert sich in de

89. M. Ehrenhauss, *Die neuere Philosophie und der christliche Glaube*, 101v.; Albert Schwegler, [*Geschichte der Philosophie im Umriss. Ein Leitfadenzur Uebersicht*, Stuttgart 1863¹], 193[v.]; Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 266.

90. [*Inter lineas*] voltooiën.

91. [*Inter lineas*] zonde is dus eigenlijk beperktheid (volgens Heilige Schrift overtreding, anomie).

92. [*In margine*] 13 jaar professor te Berlijn. Een grote school: Rosenkranz, Daub, Marheineke, Erdmann.

93. [*Inter lineas*] = het Absolute, God, grondgedachte van Hegels stelsel = Religionsphilosophie. Natuur en mensheid zijn daarvan zelfopenbaringen.

94. [*Inter lineas*] begrip.

95. [*Inter lineas*] thesis.

96. [*Inter lineas*] antithesis.

97. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 305.

wereld, de natuur (= Schelling, niet in [het] [I]ch⁸⁶ als bij Fichte; das Anderssein, de Zoon, natuurfilosofie⁹⁶), welke ernaar streeft, om de verlorene eenheid te herwinnen, om geest te worden (Geest. Geestesfilosofie; synthesis). Het is dus proces: ik, niet-ik, ik; zijn, niets, zijn. Absoluut idealisme; de eindige dingen zijn niet maar voor ons (Fichte) maar in zichzelf Erscheinungen zonder realiteit in zichzelf, wier grond alleen ligt in de goddelijke idee (Denksubstanz).

De Ethik hoort onder de Geestesfilosofie. De Geest is de idee, die uit haar anderszijn in zich terugkeert, van Naturbestimmtheit tot vrijheid, door de stadiën: subjectieve, objectieve en absolute geest. De geest, op weg in zich terug te keren, is eerst ziel (natuurgeest, vervlochten met de natuur), dan Intelligenz (theoretisch) en wil (praktisch). Theoretisch assimileert de geest das Vernünftige. Praktisch verandert hij die Vernunftinhalt in objectieve inhoud. Wezen der zedelijkheid is dus, dass der Wille allgemeinen Vernunft[43]inhalt zu seinen Zwecken habe.⁹⁷ De theoretische geest (Intelligenz) wordt praktisch (wil) langs de trappen van Anschauung, Vorstellung, Denken; en de wil wordt vrije wil = *objectieve geest* (Recht, Sitte, Staat) door Trieb, Begehren, Neigung. In recht, zede, staat wordt de vrijheid gerealiseerd, de rede, de idee van het goede gerealiseerd, geobjectiveerd, in reale instellingen gebracht.

Product van de vrije, redelijke wil is dus allereerst het *recht* (dat is: de vrijheid tegenover de willekeur als werkelijk algemeen = wettelijk erkend), dan de *moraliteit*. Deze is de in zich gereflecteerde wil; de vrijheid van de wil wordt zelfbepaling. Op dit standpunt bepaalt men zijn handelen vrij en zedelijk naar recht en plicht, let men ook op de motieven, op de drijfveren van het handelen. Moraliteit is dus ⁸⁷ plichtmatig handelen aus Gründen, moralische reflectie.

Maar dit is het hoogste nog niet. Onze wil en het goede staan op het standpunt der moraliteit nog abstract tegenover elkaar. Het goede is wel een Seinsollendes, nog geen Wirkliches. Onze wil als vrij zijnde is ook nog de mogelijkheid van het kwade. Hoger is het standpunt der *Sittlichkeit*, d.i. het goede en onze wil zijn concreet identisch. Het goede is een 'Wirkliches', de natuur van ons zelfbewustzijn. De 'sittliche Geist' is in natuurlijke vorm

83. Ἀὐτάρκης: zichzelf genoeg, onafhankelijk van anderen.

84. Bavinck vervolgde de nummering met: b, c, d, e, f, maar corrigeerde dit later tot 2, 3, 4, 5, 6. De laatste zin van dit tweede punt lijkt op grond van de wijze van schrijven later toegevoegd.

85. Met 'c' bedoelt Bavinck punt 3.

86. Bavinck schrijft: 'niet in ich'.

87. Doorgehaald: 'handelen'.

voorhanden [44] in het *huwelijk* en de *familie*. De familie breidt zich uit tot familiën, d.i. burgerlijke Gesellschaft = *maatschappij*. Deze gaat over in de *Staat*, welke is de werkelijkheid der zedelijke idee, de vernünftigsittliche Substanz, de ‘bestehende Vernunft’.

Door subjectieve en objectieve geest heen wordt de Geest eindelijk *absolute Geest*, terugkeer uit het objectieve tot zichzelf, tot het wezen der absolute idee, in drie Stufen: kunst, religie, filosofie.⁹⁸

Waarin bestaat nu nader het wezen der zedelijkheid? De wereld is ‘das Andere Gottes’, vergankelijk, onvolkomen, afval der idee van zichzelf, willekeur. Ons hart mag daaraan dus niet blijven hangen. Toch doet de mens dat eerst, want eerst slechts natuur, is de mens van nature boos. Zonde is dus noodwendig, doorgangspunt, zo objectief (wereld) als subjectief (in de mens); haar grond hebbende in de eindigheid, in ruimte en tijd.

Doel der Ethiek is: bevrijding des mensen van de aangeboren macht der natuur, doordat de geest zich van de natuur losmaakt en zich tegenover haar stelt. Die geest, eerst ziel, dan zinlijk bewustzijn, dan Intelligenz, moet den Vernunftinhalt realiseren, al het zinlijke afleggen, lichaam en natuur geestig doordringen.⁹⁹ [45]

De ethiek van Kant, Fichte, Hegel is rationalistisch. Haar karakter is: heersen van de rede (de geest = de logica, de denkwetten) over de natuur. Dus,

1. De zedenwet wordt afgeleid uit, ja is de denkwetten. Dit is vals, want de ethos volgt niet uit logische begrippen, maar alleen uit de levende God.
2. Die zedenwet is niet allereerst subjectief maar objectief. De objectieve ethos (de Weltvernunft) gebruikt de persoonlijkheid slechts als orgaan, instrument, realiseert zich in de natuur. Dat is pantheïsme.
3. Daaruit volgt, dat de zonde een noodwendig doorgangspunt is en niets dan de Schranke, door de Algeest zelf gesteld, gevolg der eindigheid.
4. De verantwoordelijkheid, de schuld des mensen houdt daarmee op. Het is alles een proces, deterministisch en logisch.
5. Een Middelaar, God is de mens niet meer nodig. De mens is zijn eigen God en Verlosser; orgaan der Weltvernunft wordt hij naar het absolute

98. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880³, 296, 305v.; Albert Schwegger, [*Geschichte der Philosophie im Umriss*] 236[v].

99. M. Ehrenhauss, *Die neuere Philosophie und der christliche Glaube*, 141[v].

100. Cf. Friedrich Julius Stahl, *Fundamente einer christlichen Philosophie*, Heidelberg 1846, 58v.

101. Cf. Heinrich Heppe, *Christliche Ethik*, Elberfeld 1882, 64v.

toegedreven en wordt zelf God. Het absolute komt in hem tot bewustzijn, dus tot eendigheid, tot persoonlijkheid, maar keert daaruit, het eindige overwinnend, weer tot zichzelf terug.¹⁰⁰ [46]

F.[D.E.] Schleiermacher⁸⁸ (1768-1834) gaf in 1803 uit: *Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre*.⁸⁹ Sedert 1819 gaf hij uit verhandelingen over het deugd-, plichtbegrip, het begrip van het hoogste goed en van het Erlaubte en over het onderscheid van natuur- en zedenwet.⁹⁰ Dan *Entwurf der Sittenlehre*, [her]ausgeg[eben] von Schweizer (1835)⁹¹ (*Die christliche Sitte* van Jonas, 1843, theologische Ethik),⁹² onder [de] titel *Grundriß der philosophischen Ethik*, von Twesten (1841).^{93/101}

De Ethik heeft tot object het handelen der rede op de natuur, het rede (geest) worden der natuur. Essentieel onderscheid tussen natuur- en zedenwet is er niet. Het onzedelijke is tijdelijk, zolang de lagere krachten zich niet door de zedenwet laten beheersen. Verdeling der Ethik is: leer van het *goede* = het ineinander zijn van rede en natuur, als doel van het ze-

88. Bavinck schrijft: 'F.E.D. Schleiermacher'.

89. F. Schleiermacher, *Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre*, Berlin 1803.

90. Bavinck doelt hier respectievelijk op: [F.] Schleiermacher, 'Ueber die wissenschaftliche Behandlung des Tugendbegriffes', in: *Abhandlungen der philosophischen Klasse der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften aus den Jahren 1818-1819*, Berlin 1920, 3-24; id., 'Versuch über die wissenschaftliche Behandlung des Pflichtbegriffes', in: *Abhandlungen der philosophischen Klasse der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1824*, Berlin 1926, 1-15; id., 'Über den Begriff des höchsten Gutes. Erste Abhandlung', in: *Philosophische Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1830*, Berlin 1932, 1-19 en 'Über den Begriff des höchsten Gutes. Zweite Abhandlung', in: *ibid.*, 21-42; id., 'Über den Begriff des Erlaubten', *Abhandlungen der philosophischen Klasse der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1826*, Berlin 1929, 1-23; id., 'Über den Unterschied zwischen Naturgesetz und Sittengesetz', in: *Abhandlungen der philosophischen Klasse der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1825*, Berlin 1928, 15-31.

91. Friedrich Schleiermacher, *Sämtliche Werke, Dritte Abtheilung. Zur Philosophie, Fünfter Band, Friedrich Schleiermacher's literarischer Nachlaß. Zur Philosophie, Dritter Band. Entwürfe eines Systems der Sittenlehre*, Aus Schleiermacher's handschriftlichem Nachlasse herausgegeben von Alex. Schweizer, Berlin 1835.

92. Friedrich Schleiermacher, *Die christliche Sitte nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt*, Aus Schleiermacher's handschriftlichem Nachlasse und nachgeschriebenen Vorlesungen herausgegeben von L. Jonas, Berlin 1843.

93. Friedrich Schleiermacher, *Grundriß der philosophischen Ethik*, mit einleitender Vorrede von A. Twesten, Berlin 1841.

delijk handelen; leer van de *deugd* als de kracht tot het zedelijk handelen; leer van de *plicht*, als de wijze waarop, de weg waarlangs het goede door de deugd moet en kan bereikt. Elk zedelijk handelen nu is *organiserend* (biddend, d.i. het maken van de natuur tot orgaan der rede)¹⁰² of *symboliserend* (bezeichnend, d.i. de rede doet zich in de natuur kennen, tot bewustzijn brengen, maakt de natuur tot symbool).¹⁰³ Elk van deze beide kan weer wezen: *individueel* of *universeel*. Dus vier gebieden van zedelijk handelen:

- a. individueel organiserend = das ⁹⁴ Eigenthum;
- b. universeel organiserend = das Verkehr/gemeenschappelijk gebruik; [47]
- c. individueel symboliserend = das Gefühl (vorm van bewustzijn);
- d. universeel symboliserend = das Denken, die Sprache.

Daaraan beantwoorden vier ethische houdingen: a) Geselligkeit, b) Recht, c) Offenbarung, d) Glaube.

En vier ethische organismen of Güter: a) gesellige Gemeinschaft, b) Staat, c) Kerk, d) School – welke alle wortelen in het huisgezin. Saam het *hoogste goed*.

Deugd is de gezindheid of Fertigkeit, en toegepast op het Erkennen en Darstellen dus:

- a. Gesinnung im Erkennen = wijsheid;
- b. Gesinnung im Darstellen = liefde;
- c. Fertigkeit im Erkennen = Besonnenheit;
- d. Fertigkeit im Darstellen = Beharrlichkeit.

Plichten:

- a. universeel Gemeinschaftbilden = Rechtspflichten;
- b. individueel Gemeinschaftbilden = Liebespflichten;
- c. universeel Aneignen = Berufspflichten;
- d. individueel Aneignen = Gewissenspflichten.⁹⁵ [47a]

[Schleiermacher gaat uit van het Godsbegrip van Spinoza: de ene Substantz met twee attributen: denken en uitgebreidheid, geest en stof, *rede* en *natuur*.

102. [In margine] bijvoorbeeld eigendom.

103. [In margine] (kunst, religie, taal, wetenschap).

De rede is *wetend* en *willend* en heeft de bestemming om te heersen over de natuur. Het begrip van het ethische is: het rede (geest) worden der natuur. Doel der zedelijkheid is: de natuur te onderwerpen aan, te doordringen met de rede. De mens moet autonoom zijn, alles beheersen, vrij, zelfstandig zijn, de natuur maken (Rothe) tot orgaan der persoonlijkheid. Dat één-zijn van natuur en rede kan driedelig beschouwd:

- a. als einddoel;
- b. als kracht tot handelen;
- c. als wijze van handelen.] [48]

§5. Hedendaagse opvattingen van de filosofische ethiek

A. De onafhankelijke moraal

*Literatuur*⁹⁶

- C. Coignet (een dame),⁹⁷ *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, Paris: Germer Baillère 1869 (1,40 gld.).
- 1865 verscheen er een weekblad te Parijs onder de titel: *La Morale Indépendante*.
- E. Vacherot, *La Religion*, Paris 1869.
- M.-L. Boutteville, *La Morale de L'Église et la Morale Naturelle. Études Critiques*, Paris 1866.
- Eugène Bersier, 'Sur la question de la morale indépendante', in: *Evangelische Alliantie. Verslag van de Vijfde Algemeene Vergadering, gehouden te Amsterdam 18-27 augustus 1867*, Rotterdam s.a., 333-349.
- Ch. Secrétan, 'Étude Morale. La Morale Indépendante', in: *Revue Chrétienne* 13 (1866), 193-207.
- J. Cramer, *Christendom en humaniteit*, Amsterdam 1871, 159v.⁹⁸

94. Doorgehaald: 'Verkehr'.

95. Op deze plaats in het manuscript wordt een klein briefje met enkele opmerkingen over de positie van Schleiermacher bewaard. Omdat de tekst additionele informatie bevat, voeg ik de tekst tussen vierkante haken in deze uitgave in (ik nummer het briefje als pag. 47a). Op de achterzijde van het briefje staat een met potlood doorgehaalde tekst: 'Weled. Heer, Wederom moet ik U teleurstellen. Ik ga 's Zondags nooit uit, tenzij misschien later eens in de vakantie'.

96. Waar nodig vul ik de door Bavinck genoteerde gegevens aan.

97. Clarisse Coignet (1823-1918), Frans filosoof.

98. Bavinck verwijst naar een betoog onder de titel: 'Het Christelijk geloof en het geweten'.

- Chr. Ernst Luthardt, *Voordrachten over de christelijke moraal*, Naar den 2^{den} druk uit het Hoogduitsch vertaald door dr. J. Riemens, Utrecht 1877, 12v.
- E. Caro, *La Morale Indépendante*, Paris 1876.⁹⁹
- E. Caro, *Problèmes de Morale Sociale*, Paris 18[87]² (in mijn bezit).¹⁰⁰
- [– A. Bruining, *Het geloof aan God en het zedelijk leven. Gedachten over onafhankelijke zedeleer*, Baarn 1909.
- J.G. Boekenooogen, ‘De redelijkheid van het zedelijk leven, van empiristisch standpunt toegelicht (gedachten over onafhankelijke moraal)’, in: *Teyler’s Theologisch Tijdschrift* 7 (1909), 380-420, weerlegt soms ook Bruining.]¹⁰¹

Sedert 1855 is er in de filosofie een terugkeer tot Kant. De vruchteloosheid der Hegel-Schellingse filosofische speculaties, die met Kant volstrekt niet afgerekend, maar hem eenvoudig terzijde gelegd hadden, was gebleken. Aan de andere zijde kwam het materialisme op en dreigde de hoogste, zedelijke goederen van de mens te vernietigen. Ter ener zijde was het spiritualistisch idealisme uitgewerkt en ontwikkeld door Hartmann; ter anderzijde het realistisch materialisme door Dühring. Er was geen heersende, geen modelfilosofie. De filosofische legers waren geheel uit elkaar geslagen, maar trekken zich nu weer om Kant samen. Initiatief werd daartoe gegeven door Schopenhauer. Maar vooral Ed. Zeller¹⁰² en nog meer F.A. Lange, zoon van Prof. J.P. Lange, †1875, in *Geschichte des Materialismus* (1866, 4^e Auflage 1882) stelden zich tussen Hartmann en Dühring in¹⁰⁴ [49] en spraken het wachtwoord: naar Kant terug. Zij eisten, dat de vragen door Kant gesteld opnieuw zouden worden onderzocht in de geest zijner kritiek, met vermindering der door hem begane fouten. Zo ontstond er sedert ±1860 een uitgebreide en steeds toenemende Kantliteratuur, en werd zelfs een Kantfilosofie geboren. Inzonderheid dr. H. Vaihinger (Privatdocent der Philosophie in Straatsburg), *Commentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft*, Stuttgart 1882, waarvan de tweede helft van het eerste deel is verschenen.^{105/103} De neokantianen (Lange, Zeller, J[ü]rgen Bona Meyer,¹⁰⁴

104. Zie Hans Vaihinger, *Hartmann, Dühring und Lange. Zur Geschichte der Deutschen Philosophie im XIX. Jahrhundert. Ein kritischer Essay*, Iserloh: J. Baedeker 1876 (4.80 mk.).

105. ‘Aus der neuesten Kantliteratur’, in: *Theologisches Literaturblatt* 2/31 (5 augustus 1881), 241-243; ‘Die philosophische Literatur in der ersten Hälfte des J. 1882 (I)’, in: *Theologisches Literaturblatt* 3/44 (2 november 1882), 345-347; Conrad Hermann, ‘Die philosophische Literatur in der ersten Hälfte des J. 1882 (II)’, in: *Theologisches Literaturblatt* 3/45 (10 november 1882), 353-355; ‘Zur Kantliteratur’, in: *Theologisches Literaturblatt* 4/6 (9 februari 1883), 41-42.

Tobias¹⁰⁵) komen overeen in: emancipering der zedelijkheid van de godsdienst, plaatsing van het plichtsbef in het centrum, leer van het kenvermogen. Lange wil bepaald een 'Materialismus der Erscheinung' verenigen met een standpunt des ideaals, evenals Kant ook in de werkelijke wereld noodwendigheid, in de intelligibele wereld vrijheid aannam.

Het neokantianisme, het stelsel der morale indépendante staat dus in tussen het absolute idealisme en het absolute realisme (= materialisme). Het geeft aan dit laatste toe, dat met het bovennatuurlijke, het religieuze, moet gebroken; maar tracht ertegenover te handhaven, dat de zedelijkheid, het zedelijk leven en wat daartoe behoort (geweten, zedelijk bewustzijn, etc.) een eigen gebied is, niet verder herleidbaar, oorspronkelijk en niet uit

99. Bavincks aanduiding is hier verwarrend. Het werk van E. Caro verscheen te Paris in 1876 onder de titel: *Problèmes de Morale Sociale*. Op de titelpagina vindt men voorts: 'La Morale Indépendante. Les Théories Contemporaines sur le Droit Naturel. Le Droit de Punir – Le Progrès Social. La Destinée Humaine. D'Après les Nouvelles Écoles Scientifique'. Het betreft de eerste druk van het werk dat Bavinck vervolgens noteert en waarvan hij aangeeft het zelf in tweede druk te bezitten. Ik laat Bavincks aanduiding staan, maar cursiveer de titel niet.
100. Bavinck – die het boek blijkbaar bezat – noteert als jaar van publicatie van de tweede druk: 1886; de tweede druk die ik onder ogen heb gehad heeft als jaar van verschijning: 1887. Vgl eerder in deze uitgave pag. 12 (noot 8).
101. Op een op deze plaats ingevoegd briefje noteert Bavinck twee bronnen uit later tijd. Ik voeg deze tussen vierkante haken toe aan de in het manuscript genoteerde literatuur.
102. Eduard Gottlob Zeller (1814-1908), Duits filosoof en theoloog.
103. Hans Vaihinger (1852-1933), Duits filosoof en Kant-onderzoeker; repetent aan het Tübinger Stift (1874); privatdocent te Straatsburg (1877); buitengewoon hoogleraar te Straatsburg (1883); hoogleraar te Halle (1884-1906). Bavinck ontleent de functie-aanduiding 'Privatdocent der Philosophie' aan: 'Aus der neuesten Kantliteratur', in: *Theologisches Literaturblatt* 2/31 (5 augustus 1881), 242 of aan: 'Zur Kantliteratur', in: *Theologisches Literaturblatt* 4/6 (9 februari 1883), 41. Bavinck doelt op: H. Vaihinger, *Commentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft, Erster Band*, Stuttgart 1881. Het door Bavinck genoemde jaartal 1882 als jaar van publicatie wordt door hem ontleend aan: Conrad Hermann, 'Die philosophische Literatur in der ersten Hälfte des J. 1882 (II)', in: *Theologisches Literaturblatt* 3/45 (10 november 1882), 354: 'Die ohne Frage wichtigste Erscheinung der neueren Kant-Literatur ist: Dr. H. Vaihinger's „Kommentar zu Kant's Kritik der reinen Vernunft [...]“ (1. Bd. 1. u. 2. Hälfte, Stuttgart 1881-82 [...]). De eerste helft, die de titelpagina bevat, heeft als jaar van publicatie: 1881. Later zou nog de *Zweiter Band* (Stuttgart/Berlin/Leipzig 1892) van dit werk verschijnen.
104. Jürgen Bona Meyer (1829-1897), Duits filosoof.
105. Bedoeld is waarschijnlijk – vgl. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 391 – Wilhelm Tobias (1834-1905), die enige bekendheid verwierf met zijn boek *Grenzen der Philosophie, Constatirt gegen Riemann und Helmholtz, Vertheidigt gegen von Hartmann und Lasker*, Berlin 1875.

stofwisseling etc. te verklaren. Nu is [50] de morale indépendante geen uitgewerkt, door alle aanhangers aangenomen en beleden stelsel, maar een beginsel, dat zo verschillend mogelijk wordt toegepast en uitgewerkt; geen theorie maar veeleer 'une recherche'. Wat hen verenigt, is alleen het beginsel.¹⁰⁶ Het beginsel der morale indépendante komt aan het licht in deze stellingen:

1. Het gebied van het zedelijke is een eigen, zelfstandig terrein; moet niet slechts onderscheiden, maar ook ten strengste afgescheiden, losgemaakt, geëmancipeerd worden van alle theologie en metafysica, van al het transcendente. Onder metafysica wordt hier verstaan ontologie; het aannemen van een wereld achter en boven deze, die deze beheersen, regeren, voortbrengen zou; het toeschrijven van een realiteit in zichzelf aan de begrippen, die men van de werkelijke wereld abstraheert (bijvoorbeeld het goede, schone, het zijn – dat men persoonlijk (God) of als idee, beweegkracht der wereld, denkt). De voorstanders der morale indépendante willen ook wel abstraheren, noemen die abstracte begrippen ook wel absoluut, maar niet werkelijk in zichzelf bestaande; zij houden die ideeën niet voor ob- maar voor subjectief, realiseert ze niet, houdt ze niet voor causae primae, maar voor concepties¹⁰⁷ van de mens.¹⁰⁸ Vroeger werden alle zedelijke kwesties (wat is goed, etc.) opgelost met beroep op God: wat God wil, of met beroep op [een] algemene idee. Maar die antwoorden losten niets op; die absolute, objectieve ideeën als men dacht, bleken niets te zijn dan subjectieve vormen onzer eigen rede.¹⁰⁹ [51] Van al dat transcendente, theologisch metafysische moet de moraal geheel en al losgemaakt. De naam van God, persoon-

106. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, Paris 1869, 8-9.

107. [Inter lineas] a posteriori.

108. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 11-24.

109. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, caput 2.

110. Bij J. Cramer, *Christendom en humaniteit*, Amsterdam 1871, 162.

111. J. Cramer, *Christendom en humaniteit*, 204.

112. J. Cramer, *Christendom en humaniteit*, 160-162.

113. J. Cramer, *Christendom en humaniteit*, 161.

114. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, caput 17.

115. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 5-7.

116. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 30.

117. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 7.

118. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 113.

119. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 113.

120. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 5, 107v.

- lijk of onpersoonlijk gedacht, moet uit de moraal verwijderd worden (zo Boutteville).^{110/106} En wel,
- a. de godsdienst, ook het Christendom, heeft uitgediend; godsdienstvormen zijn er nog, maar de godsdienst is weg, heeft kracht, invloed verloren. Alles, kunst, wetenschap, seculariseert zich; het doel van het streven is thans humaniteit.¹¹¹
 - b. De godsdienst schaadt de moraal. Deze heeft toch een eigen gebied: het goede, de deugd moet om zichzelf beoefend. De godsdienst brengt er dus een vreemd element in, doet het zedelijke alleen volbrengen, wijl en in zover het Gods wil is, dus om, ter wille van God, wijl Hij anders straft, maakt dus de moraal eudemonistisch; vernietigt ook de kracht van de mens, want schrijft aan zijn inspanning, etc., niet de minste verdienste toe; verlamt dus de veerkracht, etc.,¹¹² en
 - c. De geschiedenis bewijst duidelijk deze schadelijkheid van de godsdienst voor de moraal: denk aan het ad majorem Dei gloriam, aan de Jezuïetenmoraal, aan de verkrachting van het geweten door de kerk, aan de 'dubbele moraal'.¹¹³
 - d. Zijn godsdienst en moraal niet te scheiden, dan ook kerk en staat niet, dan komt de inquisitie weer in ere, dan is ongeloof misdaad, dan is burgervrijheid onmogelijk.¹¹⁴
2. Het beginsel, de basis der moraal ligt in de mens zelf, niet achter, boven hem in Gods wil, idee, etc. En wel, meer bepaald, [52] in zijn vrijheid, in zijn autonomie.¹¹⁵ Alleen in geheel de natuur is de mens vrij en is van die vrijheid zich bewust.¹¹⁶ Die vrijheid is een 'fait irréductible et exclusivement humain',^{117/107} het primitieve, vaststaande, alle zedelijke daden producerende feit.¹¹⁸ Haar oorsprong kennen wij niet; op haar stuiten we, evenals de natuurkundige op de elementen; verder opklimmen kunnen we niet; wij constateren alleen het feit der vrijheid;¹¹⁹ en zij is een feit des gewetens, lang aanwezig, voordat de rede het constateert.¹²⁰
 3. Die vrijheid mag niet metafysisch noch naturalistisch worden opgevat,

106. Cramer verwijst naar: M.-L. Boutteville, *La Morale de L'Église et la Morale Naturelle. Études critiques*, Paris 1866, 189: 'A notre tour, ne craignons pas d'affirmer que la philosophie, quand elle entreprend de construire la science de la morale, doit, elle aussi, écarter Dieu de son oeuvre sous peine d'y introduire un germe de corruption et de ruine' (laten wij, op onze beurt, niet bang zijn om te beweren dat de filosofie, wanneer zij bezig gaat met het construeren van de morele wetenschap, ook God opzij moet zetten van zijn werk, op het gevaar af er een kiem van corruptie en ruïne in te brengen).

107. Fait irréductible et exclusivement humain: onherleidbaar en uitsluitend (puur) menselijk feit.

d.i. als iets afgeleid uit een 'ordre général'.^{121/108} Volgens de metafysica heeft de moraal haar oorsprong in God, en ook haar doel: de vrijheid is dus hier noch principe noch doel, maar middel om te doen wat God beveelt, middel voor godsdienst. Volgens de naturalisten is vrijheid: zich te ontwikkelen naar zijn aard zonder hindernis, l'obéissance aux instincts,^{122/109} zoals de boom vrij is als hij groeien kan, [de] vogel in de lucht, [de] vis in het water: ook hier is de vrijheid middel der moraal, niet deze zelve.¹²³ Gene, de metafysische vrijheid, leidt tot verdienste-loosheid der goede werken, en toch tot verdoemlijkheid des mensen;¹²⁴ de natuurlijke vrijheid tot determinisme, vernietiging van schuld, zonde, berouw, verantwoordelijkheid.¹²⁵ Beide vernietigen de menselijke vrijheid. Gene heeft nog een moraal, maar deze geheel niet. Bij beide is de mens onderworpen aan een boven hem staande orde; beide leiden tot despotisme, hiërarchie.¹²⁶

4. De vrijheid, in de zin der morale indépendante is een primitief, onher[53]leidbaar feit; geen middel, maar 'une cause active, qui contient en elle-même sa propre fin' en 'constitue elle-même l'ordre humain'.^{127/110} De mens is vrij, omdat hij in een systeem van wetten en krachten (= de natuur) hij alleen een doel ziet, dat de natuur hem niet aan de hand geeft, dat doel zelf stelt en realiseert; omdat hij scheppende oorzaak en verantwoordelijk volbrenger is van een hem uitsluitend

121. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 31.
122. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 34.
123. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 36.
124. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 41-44.
125. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 44-48.
126. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 49-55.
127. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 57.
128. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 58.
129. [Inter lineas] C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 5, 59.
130. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 92.
131. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 93.
132. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 93.
133. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 65-68.
134. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 61-62.
135. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 157.
136. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 163-164.
137. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 164.
138. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 81v.
139. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 68, 144.
140. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 164.

eigen doel. De plant groeit naar een plan dat het zelf niet uitgedacht heeft en krachtens een onwilkeurige macht. Met de mens begint in de natuur een nieuwe orde, die der individuele en verantwoordelijke vrijheid.¹²⁸

5. Deze, de mens alleen eigen, vrijheid constitueert de waardigheid, de onschendbaarheid, de individuele rechten van de mens, maar tegelijk zijn plichten, als de andere, de keerzijde der vrijheid; ons recht sluit in de verplichting, om diezelfde rechten in anderen te eerbiedigen. Geen recht zonder plicht, noch omgekeerd; beide zijn tegelijk gegeven; het ene gaat niet voor het ander.¹²⁹ De *dignité personnelle*¹¹¹ is alleen mensen eigen, solidair. Op die *dignité personnelle*, op die onschendbaarheid van de mens als vrij, verantwoordelijk, zedelijk is dus nader de moraal gegrond.
6. Maxime der moraal is dus: eerbiedig uw eigen en anderer vrijheid,¹³⁰ welk gebod het fundament [is] van alle individuele en collectieve moraal,¹³¹ maar van buiten niet tot hem komt, maar door 's mensen eigen natuur hem gesteld wordt; de mens is zijn eigen wetgever.¹³² Tot het gebied van het zedelijke hoort nu [54] alwat in de macht des mensen gesteld is, al datgeen, waarvoor hij verantwoordelijk is; dus niet onze aanleg, natuur, instincten, etc., maar wel de daad, die wij daarop verichten. Het zedelijke moet dus gemeten aan de inwendige strijd des gewetens; alleen de eigen zelfbepaling constitueert het moralische.¹³³
7. Doel der moraal is: de *gerechtigheid*, het doel der vrijheid; maar dat doel is door de mens zelf gesteld, komt uit het principe (de vrijheid) zelf voort.¹³⁴ Dat doel heeft niets metafysisch.¹³⁵ De mens heeft, in onderscheiding van de natuur een eigen doel, dat hem alleen eigen is, een eigen werk, dat hij volbrengen moet,¹³⁶ namelijk de gerechtigheid, de orde van recht en plicht.¹³⁷ Wij worden alleen geboren in een natuurorde, in een systeem van wetten en krachten die ons overheersen. Maar zedelijke eis van elke mens is, om de 'ordre naturel' te onderwerpen aan de 'ordre moral'.^{138/112} Het is een strijd der vrijheid tegen de fataliteit, van het recht tegen de kracht.¹³⁹ Daarin bestaat 's mensen grootheid, dat hij zijn doel (de gerechtigheid) laat predomineren over alle andere doeleinden.¹⁴⁰ Die gerechtigheid bestaat in het verwerkelijken van het

108. *Ordre général*: algemene ordening.

109. *L'obéissance aux instincts*: de gehoorzaamheid aan de instincten.

110. *Une cause active, qui contient en elle-même sa propre fin*: een actieve oorzaak, die haar eigen doel in zichzelf bevat; constitue elle-même l'ordre humain: zij vormt zelf een menselijke orde.

111. *Dignité personnelle*: persoonlijke (eigen) waardigheid.

112. *Ordre naturel*: natuurlijke orde; *ordre moral*: morele orde.

beginsel der revolutie: allen hebben gelijke rechten en plichten. De wetenschap der moraal doet dit doel naderen.¹⁴¹ Zij beschrijft wat moet wezen, wijst het doel aan,¹⁴² incarneert in de instituten van de staat de gelijkheid en soevereiniteit der individuen.¹⁴³ En de andere wetenschappen dienen haar daarbij.¹⁴⁴ [55]

Kritiek

De onafhankelijke moraal is ten enenmale onverenigbaar met het Christendom, maar is ook in zichzelf onhoudbaar.

1. Scheiding van moraal en metafysica is onmogelijk, zonder te komen tot een utilistische moraal. Immers één van beide: goed en kwaad, recht en onrecht, etc., zijn in zichzelf, a priori, ongerekend en onafhankelijk van onze mening, opvatting, van de gevolgen etc. onderscheiden – en dan zijn goed en kwaad feitelijk metafysische, a-priorische, transcendente, boven ons staande begrippen, hun aard en karakter in zichzelf dragende en dus werkelijk bestaande buiten en boven ons.¹⁴⁵ Óf ze zijn in se niet bestaande, niet onderscheiden, en alleen onderscheiden in hun gevolgen, nut, etc. – en dan is de moraal utilistisch. Ons geweten nu, dat men tot uitgangspunt der onafhankelijke moraal maakt, is zelf door en door metafysisch, want het leert het onderscheid van goed en kwaad a priori, onafhankelijk van wat het uitwerkt. Het principe, door de onafhankelijke moraal a priori gesteld, namelijk dat der liberté, dignité, inviolabilité de la personne, is zuiver metafysisch.^{146/147} De onafhankelijke moraal ziet ook in de enkele mensen nog *de mens*, la personne, abstraheert dit en schrijft er realiteit aan toe. Dat is realistisch (metafysisch), niet nominalistisch.¹⁴⁷
2. De onafhankelijke moraal is het systeem der eigen kracht, het stelsel van werk en loon, 'een knechtelijke moraal', gans en al [56] staande in het werkverbond. Vandaar trots, hoogmoedig, zelfgenoegzaam, alles kunnende missen, alle hulp, bijstand, liefde, vrouw, kind, God. Bezielde met de geest van Prometheus, der Titanen. Geen groter vijand ken-

141. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 147.

142. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 149.

143. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 153.

144. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 155.

145. Paul Janet, *La Morale*, 150; A. Kuyper, "Ons program", Amsterdam 1879, 112.

146. Cf. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, Paris 1873, 50-52.

147. [Inter lineas] over godsdienst en zedelijkheid later.

148. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 42v.

149. C. Coignet, *La Morale Indépendante dans son Principe et dans son Objet*, 94.

150. [In marge] [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 51.

- nend dan – genade; geen afschuwelijker leer dan – de verdienstelijkheid der goede werken.¹⁴⁸ Met de onafhankelijke moraal is voor het Christendom geen verzoening mogelijk.
3. De morale indépendante is daarom ook hard, koud, koel, kil, stoïcijns – zonder liefde, zonder medelijden. Het is geheel en al een systeem van rechten en plichten. Medelijden, liefde, zelfverloochening, barmhartigheid, ontferming, genade, etc., staan niet in haar woordenboek. Moederliefde is een instinct, zonder morele waarde.¹⁴⁹ Gerechtigheid, justice, is alleen maatstaf. Het *kruis* is haar ergernis, dwaasheid, verborgenheid.
 4. Ze kan geen zedelijk leven kweken. Zij is gegrond op de vrijheid, waardigheid, onschendbaarheid van de mens. Maar hoe kan er dan ooit een maatschappij ontstaan, een gezag van de een over de ander? Elk is vrij, moet die vrijheid handhaven. Maar de maatschappij ontnemt ons tal van vrijheden. De maatschappij kan dus alleen ontstaan door afstand [te] doen van vele vrijheden (wat eigenlijk volgende de morale indépendante niet zou mogen), door contrat social. Maar als sommigen nu niet willen, wat dan?¹⁵⁰ La Personne est inviolable! De morale indépendante is een nominalistisch, atomistisch werk-en-loon-systeem. [57]

113. Liberté, dignité, inviolabilité de la personne: vrijheid, waardigheid, onschendbaarheid van de persoon.

B. Het positivisme

Literatuur^{114/151/115}

- Auguste Comte, *Cours de Philosophie Positive*, Paris 1839, 2^e editie 1861-1864 (zes delen). Littré bezorgt sedert 1867 [een] complete uitgave van Comte's werken.
 - É. Littré, *Auguste Comte et la Philosophie Positive*, Paris 1863 (biografie van Comte).
 - É. Littré, *Analyse Raisonnée du Cours de Philosophie Positive*, Utrecht 1845.
 - J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, traduit de l'Anglais par M. le Dr G. Clemenceau, Paris 1868.
 - André Poëy, *Le Positivisme*, Paris 1876 (4 fr. 50).
 - [A.] Clavel, *La Morale Positive*, Paris: Germer Baillière 1873 (gl. 1,65).
 - André Poëy, *M. Littré et Auguste Comte*, Paris 1879 (3 fr. 50).
 - [J.-F.E.] Robinet, *La Philosophie Positive. Auguste Comte & Pierre Laffitte*, Paris s.a.
 - J. L'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, Leiden 1866.
 - J. L'Ange Huet, *Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk. De methode van het positivisme toegepast op het begrip van oorzaak-en-gevolg*, Leiden 1872.
 - Auguste Comte, *Algemeene grondslagen der stellige wijsbegeerte*, 's-Gravenhage 1846 (de twee eerste lessen van Comte's werk).
 - M. Guizot, *Méditations sur la Religion Chrétienne, Deuxième Série. Méditations sur l'État Actuel de la Religion Chrétienne*, Paris/Leipzig 1866, 2[49]v.¹¹⁶
 - Chr. Ernst Luthardt, *Voordrachten over de christelijke moraal*, Naar den 2^{den} druk uit het Hoogduitsch vertaald door dr. J. Riemens, Utrecht 1877, 10, 222v.¹¹⁷
 - Ernest Naville, *Onze Hemelsche Vader. Eene getuigenis tegen het ongelooft*
151. [In margine] *Die positive Philosophie von August Comte*, im Auszuge von Jules Rig, Uebersetzt von J.H. v. Kirchmann, [Erster-Zweiter Band], Heidelberg: Weiss [1883-1884]. Jean Halleux, *Les Principes du Positivisme Contemporain. Exposé et Critique*, Paris: Alcan z.j. [1895] (fl. 1,90). L. Lévy-Bruhl, *La Philosophie d'Auguste Comte*, Paris: Alcan 1900 (7,50 fr.). B. Tschits[ch]erin, *Philosophische Forschungen*, Heidelberg: Petters [1899] spreekt ook over Comte. Hector Denis, *L'Oeuvre d'Auguste Comte et son Influence sur la Pensée Contemporaine*, Bruxelles: Vandersypen 1901 (1 fr.). L. Lévy-Bruhl, *Die Philosophie August Comte's*, übersetzt von H. Molenaar, Leipzig: Dürr 1902 (f. 3,90).

- onzer dagen, naar het manuscript uit het Fransch vertaald door I.H.C. Basting, 's Gravenhage 1865, 193[v].
- Paul Janet, *La Morale*, Paris 1874, 397[v].
 - Friedrich Albert Lange, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*, Besorgt und mit biographischem Vorwort versehen von Hermann Cohen, Iserlohn 1882⁴, 789[v].
 - A. Pierson, *Rigting en leven*, I, Haarlem 1863, [80v].¹¹⁸
 - F.D. Maurice, *Social Morality. Twenty-One Lectures Delivered in The University of Cambridge*, London 1872², 355-370.¹¹⁹
 - Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. 1. Auguste Comte und die positive Philosophie' in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 4 (1878), 79-121.
 - [Bernhard] Pünjer, 'August Comte's „Religion der Menschheit“', in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 8 (1882), 385-404.
 - E. Vacherot, 'Les Trois États de l'Esprit humain', in: *Revue des Deux Mondes*, Troisième Période, Tome 40 (Juillet-Août 1880), 856-892.

114. Bavinck begint zijn uiteenzetting over het positivisme met het noteren van een grote hoeveelheid literatuur. Deze is aanvankelijk door hem in twee delen verdeeld. Eerst noteert hij achter elkaar doorgeschreven een reeks boeken; vervolgens noteert hij in een nieuwe alinea opnieuw achter elkaar doorgeschreven gedeelten uit boeken of artikelen uit tijdschriften. Ter wille van de overzichtelijkheid zet ik de literatuurverwijzingen onder elkaar, waarbij ik de twee alinea's onderscheid door een blanco regel. De tweede alinea bevat aan het eind literatuuropgaven die blijkens de wijze van schrijven op verscheidene momenten later zijn toegevoegd. Deze plaats ik tussen vierkante haken. De literatuurverwijzingen die in de marge zijn genoteerd, geef ik weer in een voetnoot.
115. Het door Bavinck genoteerde te Brussel uitgegeven werk van Hector Denis heb ik niet onder ogen gehad. Mogelijk is dit opstel vaker uitgegeven. Zie: Hector Denis, 'L'Oeuvre d'Auguste Comte et son Influence sur la Pensée Contemporaine', in: *Annales de l'Institut des Sciences Sociales* 6 (1900), 286-311; id., *L'Oeuvre d'Auguste Comte et son Influence sur la Pensée Contemporaine*, Paris: Société Positiviste 1901.
116. Bavinck noteert: 'Guizot Meditat. II, 299v.'. Deze aanduiding levert moeilijkheden op. Ik vermoed dat Bavinck zich hier vergist in de paginanummers. Waarschijnlijk bedoelt hij pag. 249v. Op pagina 249 begint namelijk de 'Quatrième Méditation' onder de titel 'Le Positivism'.
117. Bavinck noteert: 'Luthardt Voorlezingen 10.22v.'. Hij bedoelt Luthardts boek *Voordrachten over de christelijke moraal*.
118. Bavinck noteert: 'Pierson Richting en Leven 1 bl. 81'. Het bedoelde betoog over het positivisme begint (in de eerste druk van het werk) op pag. 80.
119. Bavinck noteert: 'Maurice Social Morality 355-70'. Hij heeft hoogstwaarschijnlijk de tweede druk gebruikt. Op pag. 355 begint een betoog over Comte en zijn volgelingen, dat eindigt op pag. 370.

- C.W. Opzoomer, *De weg der wetenschap. Een handboek der logica*, Leiden en Amsterdam 1851, 48v.
- [– O. Zöckler, 'Positivismus', in: *PRE*², *Zwölfter Band*, 138-142.
- Hermann Gruber S.J., *Der Positivismus vom Tode August Comte's bis auf unsere Tage (1857-1891)*, Freiburg im Breisgau 1891 (M. 2,60).
- Hermann Gruber S.J., *August Comte, der Begründer des Positivismus*, Freiburg im Breisgau 1889 (M. 2).
- Alexis Schleimer, *Der Positivismus. Eine kritische Studie*, dissertatie Leipzig: Fock 1891 (80 pf.).
- Émile Faguet, 'Auguste Comte. I. Ses Idées Générales et sa Méthode' en 'Auguste Comte. II. Sa Morale et sa Religion', in: *Revue des Deux Mondes*, Quatrième Période, *Tome 130* (Juillet-Août 1895), 296-319 en 534-559.¹²⁰
- Paul Dupuy (Bordeau), *Le Positivisme d'Auguste Comte*, Paris: Alcan 19[11], 7,50 fr., beschouwt Comte als niet normaal, niet origineel.¹²¹]
[58]

Oorsprong der filos[ofie van het] positivisme. De Franse filosofie in het laatst der vorige en in het begin dezer eeuw was sensualistisch, stond onder de invloed der richting van Condillac (1715-1780), die als Locke alles afleidt uit zinnelijke waarneming.¹⁵² Zo Cabanis (1757-1808), Destutt de Tracy (1754-1836); deze laatste was hoofd der ideologische richting, welke de na de revolutie weer veldwinnende godsdienstige en zedelijke waarheden in overeenstemming zoekt te brengen met het sensualistisch materialistisch beginsel. Maar het sensualisme kon niet bevredigen. Reactie kwam ertegen van twee zijden: van de *theologische* school: *De Bonald* (1754-

152. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 160[v].

153. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 411v.; J. L'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, Leiden 1866, 7v.

154. [In margin] Georges Dumas, *Psychologie de Deux Messies Positivistes Saint-Simon et Auguste Comte*, Paris: Alcan 1905 (2,75 gld.; Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).

155. F.J. Stahl, *De politieke en kerkelijke partijen in Europa. Akademische voorlezingen*, Uit het Duitsch vertaald door A. van der Linde, Nymegen 1865, 226.

156. [Inter lines] wilde vrouw vermoorden.

157. [Inter lines] Het eerste deel in 1830. Zes delen *Cours de Philosophie Positive*.

158. [Inter lines] van 1830-1842 tijdperk van roem; kreeg [een] staatsbetrekking, die hij in 1842 verloor wegens zijn revolutionaire geest.

1840), *Lamennais* (1782-1854), *Joseph de Maistre* (1753-1821) – allen streng katholiek, de laatste ultramontaan. En van de *psychologische* school, welke, onafhankelijk van elke theologie in de psychologie de principia der filosofie zoekt. Ze heet ook eclectische of spiritualistische school. Tot haar behoren vooral: *Royer-Collard* (1763-1845), die de Schotse filosofie van Reid, etc., in Frankrijk invoerde, *Maine de Biran* (1766-1824), *Victor Cousin* (1792-1867), die meende een middelweg tussen idealisme en sensualisme te vinden in het uitgaan van de psychologie. *Théodore Jouffroy* (1796-1842) evenzo.

Tegen deze cousinse, eclectische, psychologische filosofie werd gestreden door Lamennais, die van de rooms-katholieke kerk afviel en door *Auguste Comte*.¹⁵³ Geboren 1798 te Montpellier, studeerde te Parijs op [een] polytechnische school, stelde en ondertekende een soort van doodverklaring aan een der onderwijzers, werd verwijderd en verloor de gunst der regering, kwam [in] 1816 weer naar Parijs, werd daar secretaris bij [een] particulier persoon, en leerde daar [59] kennen *Saint-Simon*,¹⁵⁴ de socialist, die gemeenschap wilde niet van goederen, eigendom (communisme) maar van opbrengst, nijverheid en huishouding,¹⁵⁵ wiens invloed A. Comte ondervond, zodat Comte ook de maatschappij zich voorstelde te hervormen. [In] 1825 scheidde Comte zich van Saint-Simon, onttrok zich aan de voortzetting [van] diens werk door zijn leerlingen, en begreep, dat eerst een wetenschappelijke grondslag moest [worden] gelegd en geregelde uiteenzetting der filosofische positie eerst nodig was. Daaraan begon Comte, lente 1826, werd echter na de tweede voordracht krankzinnig,¹⁵⁶ herstelde spoedig, zette het werk in 1828 voort. Het laatste¹⁵⁷ deel der filosofische positie verscheen [in] 1842.¹⁵⁸ Dit werk was volgens Comte slechts [een] inleiding op wat hijzelf zijn hoofdwerk noemde: *Système de Politique Positive*, welks eerste deel verscheen in 1851-1854. Vier delen, waarin hij, sedert 1845 onder invloed gekomen van de ongelukkige Madame Clotilde de Vaux, op onwetenschappelijke en zeer eierzuchtige (motto: qu'est-ce qu'une grande vie? Une pensée de la jeunesse exécutée par l'âge mûr, Alfred de Vigny)¹²² wijze zijn jongelingsideaal tracht te bereiken: hervormer der maatschappij te zijn. Littré en vijf jaar eerder reeds Mill willen van Comte na 1845 niets weten. Comte stierf [in] 1857, 5 september; sedert 1846 bezocht hij wekelijks eenmaal het graf van zijn vrouw, las dagelijks Thomas

120. Bavinck noteert: 'Faguët, A. Comte in Revue des 2 M. 1 Aout 1895 en ook al een nummer vroeger'. Ik vul de literatuurverwijzingen aan.

121. Bavinck noteert het jaartal 1912 als jaar van publicatie. Ik ken alleen een uitgave uit 1911.

122. Qu'est-ce qu'une grande vie? Une pensée de la jeunesse exécutée par l'âge mûr: wat is een groots leven? Een idee van de jeugd gerealiseerd door de volwassen leeftijd.

a Kempis en Dante, deed [een] morgen- en avondgebed, leefde ascetisch en eenvoudig.

De school van Comte:¹²³ Littré (†2 juni 1881),^{159/124} Eugène Véron,¹²⁵ Edgar Quinet,¹²⁶ H. Taine,¹²⁷ E. Renan;¹²⁸ in Engeland en Amerika: Buckle,¹²⁹ Lewes,¹³⁰ Leslie Stephe[n],¹³¹ J. Tyndall,¹³² Huxley,¹³³ J.W. Draper;¹³⁴ Stuart Mill, H. Spencer, Alexander Bain¹³⁵ onder zijn invloed; G. Eliot,¹³⁶ Harriet Martineau¹³⁷ (†1876). In Italië:^{160/138} Villari,¹³⁹ Trezza,¹⁴⁰ Omboni,¹⁴¹ Quadri,¹⁴² etc.¹⁶¹ [60]

Positieve filosofie.

Het idealisme van Schelling etc. bevredigt niet meer. Alleen het zinlijk waarneembare wordt vertrouwd. Bovendien wordt gewanhoopt aan een eenheidliche wereldbeschouwing. Men zoekt einzelne Erkenntnisse in bepaalde, positieve wetenschappen. Comte vat filosofie in andere zin als vroeger (= onderzoek naar de eerste principia van zijn en denken) blijkens [het] adjectief positief, vroeger alleen van bepaalde wetenschappen geldend. De positieve filosofie is volgens Comte noodwendig gevolg van de thans geldende arbeidsverdeling. Elk legt zich thans toe op [een] bepaald vak. Zo dreigt de eenheid en samenhang der wetenschap verloren te gaan. Daarom is er een aparte stand van geleerden (filosofen) nodig, die, niet

159. *Revue des Deux Mondes* 1882.

160. [Addita] Dr. Karl Alexander Leimbach, *Untersuchungen über die verschiedensten Moralsysteme*, Fulda: Fuldaer Actiendruckerei 1894 (M. 1,80). Fr.P. Fulci, *Die Ethik des Positivismus in Italien*, Autorisierte Übersetzung von N.C. Wolff. Supplement zum zweiten Bande von Fr. Jodls Geschichte der Ethik. Herausgegeben von Wilhelm Börner, Stuttgart und Berlin: J.G. Cotta Nachf. 1911, 74 blz. (2 Mk.) Fulci beschrijft hierin de ethiek van Romagno[si] (†1835), die door Jodl wordt aangehaald als de Italiaanse positivist (naast Feuerbach, Mill en Comte). Het positivisme sluit alle idealisme uit, bouwt alleen op empirische feiten, rekent niet met geestelijke, ideële dan in zover het deze uit materiële verklaart ([recensie] in: *Theologisches Literaturblatt* 32 (1911), 184-186, door L. Lemme).

161. [In margine] In Duitsland is positivist in ethiek: Dr. med. Wilhelm Stern, arts in Berlijn: *Kritische Grundlegung der Ethik als positiver Wissenschaft*, Berlin: Dümmler 1897; id., *Die allgemeinen Principien der Ethik auf naturwissenschaftlicher Basis*, Berlin 1901 (f. o,65).

162. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie' in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 4 (1878), 79-82.

163. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 82v.; J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, traduit de l'Anglais par M. le Dr G. Clemencau, Paris 1868, 34v.; Auguste Comte, *Allgemeene grondslagen der stellige wijsbegeerte*, 's Gravenhage 1846, 57v.; J. L'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, Leiden 1866, 78[v].

aan Einzelstudie doende, de algemene grondstellingen der verschillende Specialwissenschaften bewerken, verbinden, op elkaar terugvoeren (filosofie) en de verschillende wetenschappen zuiver indelen (hiërarchie der wetenschappen).¹⁶²

Nu worden de wetenschappen door Comte allereerst verdeeld in: *abstracte* en *concrete*.¹⁶³ Gene, de algemene, hebben tot object de altijd dezelfde blijvende wetten, welke de verschijnselen beheersen. Elk begrip is min

123. Bavinck bronnen voor de namen die volgen zijn: O. Zöckler, *Die Lehre vom Urstand des Menschen, geschichtlich und dogmatisch-apologetisch Untersucht*, Gütersloh 1879, 130 (de Fransen en de Italianen); en: O. Zöckler, 'Positivismus', in: *PRE*³, *Zwölfter Band*, 140 (de Fransen, de Engelsen en de Amerikanen).
124. Émile Maximilien Paul Littré (1801-1881), Frans filosoof. De verwijzing in de voetnoot heeft betrekking op: E. Caro, 'Émile Littré. I. Histoire de ses Travaux et de ses Idées', in: *Revue des Deux Mondes*, Troisième Période, *Tome 50* (Mars-Avril 1882), 516-551; id., 'Émile Littré. II. La Philosophie Positive, ses Transformations, son Avenir', in: *Revue des Deux Mondes*, Troisième Période, *Tome 51* (Mai-Juin 1882), 5-46.
125. Eugène Véron (1825-1889), Frans filosoof en schrijver.
126. Edgar Quinet (1803-1875), Frans historicus.
127. Hippolyte Adolphe Taine (1828-1893), Frans literatuurcriticus en historicus.
128. Ernest Renan (1823-1892), Frans filosoof en schrijver.
129. Henry Thomas Buckle (1821-1862), Engels historicus die bekend werd door zijn werk *History of Civilisation in England*.
130. George Henry Lewes (1817-1878), Engels filosoof.
131. Bavinck schrijft: 'Leslie Stephens'. Bedoeld is de Engelse schrijver Leslie Stephen (1832-1904).
132. John Tyndall (1820-1893), Iers natuurkundige.
133. Thomas Henry Huxley (1825-1895), Engels bioloog, die vooral naam heeft gemaakt als aanhanger van Darwin.
134. John William Draper (1811-1882), Amerikaans wetenschapper (filosoof, arts, chemicus, historicus, fotograaf).
135. Alexander Bain (1818-1903), Schots filosoof. Vgl. later in deze uitgave pag. 104, 117.
136. Vgl. annotatie 255.
137. Harriet Martineau (1802-1876), Engels sociologe en schrijfster.
138. De in de voetnoot weergegeven verwijzingen naar de studies van Leimbach en Fulci zijn op een op deze plaats in het manuscript bewaard briefje genoteerd (Bavinck schrijft: Romagnosis; bedoeld is: Gian Domenico Romagnosi, 1761-1835). Zie met betrekking tot de studie van Fulci later ook pag. 84, noot 247, waar Bavinck een andere presentatie van de studie geeft.
139. Pasquale Villari (1827-1917), Italiaans historicus.
140. Gaetano Trezza (1828-1892), Italiaans schrijver en filoloog.
141. Mogelijk is bedoeld de Italiaanse geoloog en paleontoloog Giovanni Omboni (1829-1910).
142. Mogelijk is bedoeld de Italiaanse zoöloog Achille Quadri (1843-1895).

of meer abstract, van de verschijnselen losgemaakt; en hoe algemener een begrip is hoe meer abstract het is.¹⁶⁴ De concrete, particuliere, descriptieve wetenschappen houden zich bezig met de bijzondere combinaties der voorkomende verschijnselen. Bijvoorbeeld fysica en chemie zijn abstracte wetenschappen, die hebben te onderzoeken, hoe, op welke voorwaarden etc. de lichamen zich verbinden en scheiden; evenzo [61] onderzoekt de fysiologie de wetten geheel in het algemeen. Maar de mineralogie, zoölogie, botanica zijn [een] concrete wetenschap, onderzoekt alleen de bestaande, bepaalde verschijnselen. Dus, [zo] als Comte zelf zegt, *la science concrète se rapporte aux Être ou aux Objets, la science abstraite aux Événements*.^{165/143} Nu zijn de concrete wetenschappen veel langzamer (echter niet later begonnen) in haar ontwikkeling dan de abstracte; ze zijn nog geen sciences, alleen *matériaux de science*.^{166/144} Wij hebben hier te doen met de abstracte wetenschappen. Deze moeten geëncyclopediseerd, niet willekeurig, maar naar de inwendige samenhang, Comte rangschikt ze in klimmende reeks, zo, dat elke volgende wetenschap afhangt van de waarheden der voorafgegaane wetenschap en die van haar zelve; elke volgende is dus meer bijzonder, heeft met meer saamgestelde verschijnselen te doen dan de voorafgaande, meer algemene.¹⁶⁷ Dus,

1. De *mathematiek* in arithmetica en algebra, die het alleen met getallen te doen hebben en anders niets onderstellen; en geometrie, welke het met de wetten der uitgebreide lichamen, en mechanica, die het met de wetten van evenwicht en beweging te doen heeft.
2. De *astronomie*, die slechts de toepassing is der mathematica op de hemellichamen en [wat de] wet der zwaartekracht eraan toevoegt.
3. De *fysica*, die 1 en 2 onderstelt, wijl [de] aarde invloed ondergaat van

164. J. L'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, 85.

165. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 36.

166. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 38.

167. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 39; Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 83.

168. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 85; J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 10v. en 112-119; J. L'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, 223v.

169. [*In margine*] Deze drie staten komen al vroeger voor bij de Italiaan Vico (†1744) en bij Campanella (†1637). Zie: O. Zöckler, 'Positivismus', in: *PRE², Zwölfter Band*, 140; O. Zöckler, *Die Lehre vom Urstand des Menschen, geschichtlich und dogmatisch-apologetisch Untersucht*, Gütersloh 1879, 129v.

170. [*Inter lineas*] zo al C. de Brosses, *Du Culte des Dieux Fétiches* (1760).

- beweging van zichzelf en de andere planeten, en zelve er weer eigen wetten in barologie, thermologie, akustik, optik en electrologie aan toevoegt.
4. De *chemie* hangt behalve van haar eigen *vooral* van al de [62] voorgaande wetten af, vooral van die der fysica, en daarin weer van die der warmte en elektriciteit.
 5. De *biologie* kan eerst op grond van fysische en chemische wetten beoefend.
 6. De *sociologie* heeft haar eigen wetten maar hangt toch af van de wetten der anorganische natuur en des organischen levens.

Dit is Comte's indeling der wetenschappen. Deze wetenschappen worden nu volmaakter, en bereiden de philosophie positive voor, naarmate zij zelve meer *positief* worden. Wat is dat? In hare ontwikkeling doorloopt elke wetenschap drie fasen: de theologische, metafysische en positieve.^{168/169/145}

[De] *theologische* fase bestaat daarin, dat men de verschijnselen opvat als onderworpen aan een bovennatuurlijke wil, en daardoor, en niet dus door onveranderlijke wetten maar door willekeur geregeerd. Ongewone verschijnselen worden door ingrijpen van zulk een bovennatuurlijke macht verklaard. Men richt het onderzoek op de bewerkende en finale oorzaken en meent te verkrijgen absolute kennis. In deze theologische fase zijn weer momenten, graden: fetisjisme, polytheïsme en monotheïsme. Het fetisjisme beschouwt^{170/146} alle voorwerpen, individueel, beziel met een [aan] het onze analoog leven: 'alles is (dan) God, behalve God zelf' (Bossuet).¹⁴⁷ Het polytheïsme vat gelijksoortige verschijnselen in algemenere klassen saam, en stelt aan het hoofd daarvan een god, die er van buiten af op inwerkt en erover heerst. Het monotheïsme vat alle [63] verschijningen op als één geheel, wereld, en vat dienovereenkomstig alle goden saam in éne, die alles schiep en leidt naar zijn vrije wil.

143. La science concrète se rapporte aux Être ou aux Objets, la science abstraite aux Événements: de concrete wetenschap heeft betrekking op het Zijn of op Voorwerpen, de abstracte wetenschap op Gebeurtenissen.

144. Matériaux de science: wetenschappelijk materiaal.

145. In de voetnoot zijn bedoeld: de Italiaanse filosoof Giambattista Vico (1668-1744) en de Italiaanse schrijver, wetenschapper, theoloog en filosoof Tommaso Campanella (1568-1639; Bavinck noteert 1637 als sterfjaar en neemt dit over uit: O. Zöckler, 'Positivismus', in: *PRE², Zwölfter Band*, 140).

146. Bavinck neemt de verwijzing naar Charles de Brosses over uit: O. Zöckler, *Die Lehre vom Urstand des Menschen, geschichtlich und dogmatisch-apologetisch Untersucht*, 129v. (voetnoot 2)

147. Bavincks bron is onbekend.

De *metafysische* fase vormt de overgang, waarin heel haar voorbijgaande betekenis ligt, tussen de theologische en de positieve fase. Ze is een wijziging der theologische opvatting, stelt in de plaats van bovennatuurlijke goden (willen), abstracte krachten, welke zij reëel bestaan toekent in de dingen zelve; alles heeft dan een *θρεπτική ψυχή*, een drijvende kracht, een levensbeginsel, een inwonende kracht, een 'natuur', die het ding doet zijn wat het is en wezen moet, dus ergens naar tendeert.

[De] *positieve* fase onderscheidt zich van de beide vorige daarin, dat ze 'verzichtet' op het kennen van het wezen, noumenon, der dingen, van hun bewerkende en finale oorzaken; alleen het *Phänomenon*, wat inligt tussen bewerkende en finale oorzaak kan gekend; haar kennis is dus relatief, niet absoluut; ze vraagt niet naar het waarom en waartoe. Toch constateert ze ook niet alleen, maar tracht alles te herleiden tot algemene, onveranderlijke wetten, die ze tot zo weinig mogelijke tracht terug te brengen. Maar deze constateert ze dan slechts, verklaart ze niet. Zij herleidt bijvoorbeeld de algemene verschijningen van het universum tot de wet der zwaartekracht, en acht ze dan genoeg verklaard. De vraag; wat is gravitatie etc. is ijdel en onoplosbaar, wordt dus niet gedaan. [64] Waarom die niet mag of kan gedaan, beantwoordt Comte niet met beroep (als Kant) op de ontoereikendheid van ons kennen. Dat ligt bij Comte in iets anders, namelijk in zijn begrip van wetenschap.¹⁷¹ Weten is bij Comte geen weten om te weten, niet zonder interesse, maar is een weten om vooruit te weten. Elk weten heeft handelen ten doel; elk handelen onderstelt een weten. Een werken op de natuur is alleen mogelijk, als wij haar kennen, weten wat uit bepaalde oorzaken voortvloeit. Elk weten, dat niet een vooruit weten mogelijk maakt, is onnut. Science, d'où prévoyance; prévoyance, d'où action.^{172/148} Daaruit volgt, dat alle vragen naar bewerkende en finale oorzaken als onnut moeten geweerd; alleen die verschijnselen hebben we te kennen, die

171. [In margine] J. L'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, 81, 114, 145.

172. Auguste Comte, *Algemeene grondslagen der stellige wijsbegeerte*, 's Gravenhage 1846, 58; Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 89.

173. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 91.

174. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 92v.; J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 19-32.

175. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 122.

176. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 52-55; Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 100.

177. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 32-34.

invloed en nut op de mensheid kunnen uitwerken.

Deze opeenvolging van theologische, metafysische en positieve beschouwing en de superioriteit der laatste tracht Comte te bewijzen langs tweeërlei weg: de *fénomenale*,¹⁷³ de theologische denkwijze is die van het kind, dat juist de onoplosbaarste vragen zich voorlegt, naar het wezen, oorzaak en doel der dingen; en de *historische*,¹⁷⁴ die in het vijfde en zesde deel van Comte's filosofie positieve door hem bewandeld wordt. Daarin tracht hij de opeenvolging dier drie fasen in de historie aan te tonen. Comte waardeert de theologische en metafysische denkwijzen [65] wel, vooral het katholicisme,¹⁷⁵ maar acht ze nu toch onvoldoende. De theologische denkwijze heerste tot ± [de] veertiende eeuw na Chr. Toen kwam de metafysische tot de negentiende eeuw, die de theologische door hare kritiek (veertiende – zestiende eeuw) omverwerpt, de katholieke kerk en de feudaalstaat aantastte; en door twee fasen heen: protestantse en deïstische, de positieve fase voorbereidt, welke ingeleid werd door de Franse Revolutie – Dit historisch bewijs valt niet door de opmerking, dat de theologische en metafysische [fase] toch nog tegelijk met de positieve voortduren. Want,

- a. een in de hiërarchie der wetenschappen (zie boven) lagere wetenschap kan reeds in de metafysische of positieve periode verkeren, tegelijk ermee, dat een hogere in de theologische of metafysische nog verkeert. Er wordt bijvoorbeeld nog gebeden om regen, afwending van pest, succes in de oorlog, maar niet meer om de sterren terug te doen gaan. En de rekenkunde heeft eigenlijk nooit in de theologische periode verkeerd: er is zeker wel nooit gebeden, dat $2 \times 2 = 5$ zou zijn. De chemie werd positief eerst door Lavoisier,¹⁴⁹ de biologie door Bichat,¹⁵⁰ de sociologie door Comte zelf.¹⁷⁶
- b. Evenmin als de opvolging van l'état cynégétique, l'état nomade et l'état agricole¹⁵¹ weerlegd wordt door de opmerking dat er nog jagers en nomaden zijn, evenmin de opvolging van Comte's drie perioden door het feit, dat ze nog bestaan. Maar eerst heerste voornamelijk de theologische, toen de metafysische, nu de positieve beschouwing.¹⁷⁷ [66]

Comte's grote verdienste in zijn eigen oog is nu, de 'philosophie positive'

148. Science, d'où prévoyance; prévoyance, d'où action: vooruitzien vanuit wetenschap, handelen vanuit vooruitzien.

149. Antoine Laurent Lavoisier (1743-1794), Frans scheikundige.

150. Marie François Xavier Bichat (1771-1802), Frans bioloog en fysioloog.

151. L'état cynégétique, l'état nomade et l'état agricole: de jacht-, nomaden- en de landbouwstand.

gecreëerd te hebben. Zij onderstelt, dat alle Einzelwissenschaften gekomen zijn in de positieve periode, en wil nu al die speciale wetenschappen naar heur algemene wetten en wederkerige betrekkingen beschouwen; zij wil de waargenomen feiten saambinden; de Einzelwissenschaften tot 'Abschluss bringen', haar geven 'sa constitution scientifique finale',¹⁷⁸ haar saam doen begrijpen als 'un corps de doctrine coordonné et cohérent'.^{179/152} Vandaar dat Comte zoveel waarde hecht aan de systematisering aller bijzondere wetenschappen en aan de samenvatting van de algemene resultaten der positieve Specialwetenschappen.¹⁸⁰

Nu moet de filosofie ener wetenschap zich bezighouden met de methode van onderzoek en met de bewijzen ener stelling. Over het eerste spreekt Comte zeer diep en juist.¹⁸¹ Het is echter volgens Mill, die zich vergist,¹⁵³ onjuist, dat Comte de studie der 'oorzaken' verwerpt. Hij verwerpt alleen de studie van die 'laatste' oorzaken (causae efficientes), die geen fenomenen zijn, niet echter die van de fysische oorzaken die zich vertonen als oorzaak van iets anders. Het woord¹⁸² oorzaak verwerpt hij echter en spreekt alleen van lois de succession.^{183/154} Maar over bewijzen spreekt Comte niet. Il ne fournit aucun critérium de vérité.^{184/155} [67]

Over de resultaten der Einzelwissenschaften, mathematiek, astronomie, fysica, chemie, zie Pünjer.¹⁸⁵ Van meer gewicht voor ons is de *Biologie* (fysiologie)¹⁸⁶ heeft te doen met het leven = de innerlijke dubbe-

178. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 101 [v.]; J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 56.

179. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 56.

180. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 56; Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 104.

181. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 58.

182. [Inter lineas] en de zaak.

183. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 60-62.

184. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 58-60.

185. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 104-109.

186. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 109-112; J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 67-71.

187. [Inter lineas] achterste.

188. [Inter lineas] middelste.

189. [Inter lineas] voorste deel der hersenen.

190. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 70.

191. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie', 102-104, 112-116; J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 71-132.

le beweging van compositie en decompositie in een bepaald organisme in een bepaald milieu; let even goed op de abnormale (monstruositeiten) als normale toestanden van een organisme. Ze rust geheel en al op de chemie; want de levensacten, voeding, secretie, etc., berusten op chemische wetten. Zij heeft te letten op a) de bouw en samenstelling der levende lichamen, b) hun classificatie, biologische hiërarchie, c) op de planten, d) de dieren, e) op verstand en gevoel, intellectuele en morele functies. Het laatste is voor ons van het meeste belang.

Gall (1758-1828),¹⁵⁶ arts in Wenen, ontdekker der schedelleer, die hij verbreidde door het houden van voorlezingen, vooral in Parijs, had deze biologie der intellectuele en morele functies, volgens Comte die hem volgt, het eerst positief gemaakt. De metafysica kan de intellectuele verschijnselen niet verklaren. De 'inwendige waarneming', de psychologie wordt door Comte geheel verworpen. Ze is een deel, tak van de fysiologie. We hebben de intellectuele¹⁵⁷ verschijnselen alleen in anderen, niet door middel van inwendige waarneming in onszelf, waar te nemen. Elke geestelijke functie van de mens kan slechts bestudeerd worden in (betrekking tot) het orgaan, waardoor ze verricht wordt en in de resultaten die zij voortbrengt. [68] Dat is dus, de psychologie moet vervangen door de frenologie en door de 'Naturgeschichte' des mensen. In de frenologie neemt Comte over de verdeling der hersenen in drie gebieden: penchants¹⁸⁷ (hart), sentiments¹⁸⁸ (caractère) en intellect¹⁸⁹ (esprit); het laatste weer in organes de la méditation (reflexive) et ceux de l'observation (perceptieve).¹⁵⁸ Comte n'a rien fait pour la constitution de la méthode positive de la science mentale.^{190/159}

*Sociologie*¹⁹¹ onderzoekt de wetten der menselijke 'Gesellschaft'. Vroeger leidde men deze af uit goddelijke geboden, of uit abstracte, reële ideeën; men leerde droit divin,¹⁶⁰ of een albeheersende 'orde'; recht en moraal wer-

152. Un corps de doctrine coordonné et cohérent: een gecoördineerd (op elkaar afgestemd) en coherent leerstelsel.

153. De woorden 'volgens Mill, die zich vergist' zijn later tussen de regels toegevoegd; Bavinck geeft aan waar deze moeten worden ingevoegd.

154. Lois de succession: successiewetten (wetten van openvolging).

155. Il ne fournit aucun critérium de vérité: hij geeft geen enkel waarheidscriterium.

156. Franz Joseph Gall (1758-1828).

157. Doorgehaald: 'alleen'.

158. Bavinck's bron is: J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, traduit de l'Anglais par M. le Dr G. Clemenceau, Paris 1868, 69.

159. Comte n'a rien fait pour la constitution de la méthode positive de la science mentale: Comte heeft niets gedaan voor de vorming van de positieve methode van de geesteswetenschap.

160. Droit divin: goddelijk recht (van God uitgaand recht).

den theologisch-metafysisch gegrond. Comte beschouwt het nu als zijn tweede grote verdienste, dat hij, behalve het creëren der positieve filosofie, ook de enige nog theologisch-metafysisch gebleven Einzelwissenschaft der sociologie in de positieve periode heeft doen overgaan. Ze wordt verdeeld in sociale Statik,¹⁹² welke de algemene voorwaarden der sociale Existenz in betrekking tot individu, familie, Gesellschaft bespreekt; en in sociale Dynamik, die de algemene wetten der sociale ontwikkeling beschouwt, de volgende sociale toestand verklaart uit de vorige, let op de invloeden van ras, klimaat, politieke orde, etc.

Nu beschouwt Comte ook de revolutionaire, radicale, democratische, etc., partijen nog als staande met hun sociologie in de metafysische periode: immers, ze spreken nog van abstracte rechten van de mens, als redelijk, zedelijk wezen, [69] bijvoorbeeld van het recht van vrij onderzoek, gewetensvrijheid, welke volgens Comte er niet is;¹⁹³ deskundigen hebben in elk vak autoriteit;¹⁹⁴ zo ook het recht van gelijkheid,¹⁹⁵ de volkssoeverei-

192. [Inter lines] J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 93.

193. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 79.

194. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 80.

195. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 82.

196. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 83.

197. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 84.

198. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 94.

199. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 94.

200. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 97.

201. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 99.

202. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 100-101.

203. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 102-103.

204. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 105.

205. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 106.

206. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 107-110.

207. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 111.

208. Cf. R. Grau, 'Henry Thomas Buckle's Geschichte der Civilisation in England', in: *Der Beweis der Glaubens. Monatschrift zur Begründung und Vertheidigung der christlichen Wahrheit für Gebildete* 5 (1869), 1-19, 193-208.

209. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 120[v].

210. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 133-212; [Bernhard] Pünjer, 'August Comte's „Religion der Menschheit“', in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 8 (1882), 385-404; (B. Pünjer, 'Comte's „godsdiens der menschheid“', in: *Bibliothek van Moderne Theologie en Letterkunde* 3 (1883), 243-254).

211. [In margine] H. Druskowitz, *Moderne Versuche eines Religionsersatzes. Ein philosophischer Essay*, Heidelberg 1886.

niteit.¹⁹⁶ Er is immers geen 'droit naturel', geen absolute waarheid. De democratisch revolutionaire partij heeft dan ook bij Comte slechts waarde als instrument ter vernietiging der theologische en metafysische sociologie.¹⁹⁷

De *sociale Statiek*, volgens Mill¹⁹⁸ het zwakste deel in Comte's werken, beschrijft hoe de mens heeft sociale en egoïstische neigingen¹⁹⁹ en is om in zijn behoeften te voorzien gedwongen tot gehate lichamelijke en moeilijke geestelijke arbeid. De familie is vooral bron der sociale neigingen. Het huwelijk is onherroepelijk. Geen echtscheiding. [De] vrouw zij de man onderworpen; geen emancipatie (Comte was met zijn vrouw in twist).²⁰⁰ Comte wil verder coöperatie der mensen door deling van arbeid en gemak,²⁰¹ een algemene, en voor de speciale beroepen voorbereidende educatie der jeugd, en bovendien een instelling, een college d'une autorité morale et intellectuelle,¹⁶¹ die de begrippen der mensen moet leiden, hun bewustzijn moet verhelderen; een 'Pouvoir spirituel',¹⁶² wie gezag toekomt in moraal en politiek, evenals de astronomen op hun gebied; positieve filosofen, die le gouvernement spirituel bezitten en volkomen onafhankelijk zijn van le gouvernement temporel.²⁰² Wat leidt tot een despotisme spirituel.²⁰³

De *sociale Dynamiek*. Er is in de mensheid op te merken een [70] ontwikkeling, vooruitgang, volmaking, bestaande in l'accroissement de nos attributs humains, comparativement à nos attributs animaux et purement organiques; dans le progrès de notre humanité vers son ascendant sur notre animalité.^{204/163} Comte zegt: le développement intellectuel, wyl la partie intellectuelle de notre nature est la partie dirigeante^{205/164} (H. Spencer bestrijdt dit, zegt: les sentiments regeren de wereld).²⁰⁶ En die ontwikkeling bestaat in allengs komen tot de positieve filosofie door drie fasen.²⁰⁷ Meest met Comte overeenkomend is Thomas Buckle (1822-1862),²⁰⁸ die echter de ontwikkeling uitsluitend in intellectueel opzicht laat gelden.²⁰⁹

Comte's tweede periode.^{210/211} In 1842 stierf zijn vrouw. In 1845 leerde

161. Een college d'une autorité morale et intellectuelle: een college van moreel en intellectueel gezag.

162. Pouvoir spirituel: geestelijke macht.

163. L'accroissement de nos attributs humains, comparativement à nos attributs animaux et purement organiques; dans le progrès de notre humanité vers son ascendant sur notre animalité: de toename/groei van onze menselijke attributen (kenmerken) in vergelijking met onze dierlijke en zuiver organische kenmerken; in de ontwikkeling van onze humaniteit naar zijn overwicht op onze animaliteit.

164. Le développement intellectuel, wyl la partie intellectuelle de notre nature est la partie dirigeante: de intellectuele ontwikkeling, wyl het intellectuele deel van onze natuur het leidende deel is.

hij kennen Madame Clotilde de Vaux.^{212/213} In zijn [*Cours de*] *Philosophie Positive* beloofde hij nog vier werken: sur la Politique, sur la Philosophie des Mathématiques, sur l'Éducation, sur l'Industrie. Slechts de eerste twee verschenen: Politieke Filosofie (1851-1854)¹⁶⁵ [en] *Synthèse Subjective ou Traité de Philosophie Mathématique* (1856).¹⁶⁶ Comte had onbegrensd zelfvertrouwen en eerzucht, wilde zijn hervormer der maatschappij, schildert in die werken de toekomstige toestand der mensheid, die, als gevolg der philosophie positive, zal zijn positieve religie. Deze is wezenlijk sociolatrie, rustend op de sociologie, die in sociocratie ons handelen, in de sociolatrie ons gevoel regelt. Ze rust op socialistische grondslag (Saint-Simon). [71]

Het is een religie²¹⁴ zonder God.²¹⁵ Religie heeft tot noodwendige bestanddelen: geloof en liefde. Deze laatste werkt naar twee zijden, op het gevoel en het handelen. Religie bestaat dus uit drie momenten: dogma (denken), voelen (cultus) en levensordening (handelen). Deze drie momenten, vroeger gescheiden (in [de] Griek meer de Intelligenz, in Rome het handelen, in het Kathol[icisme] het gevoelen), zijn in de positieve religie één. Elk van die drie wordt door een bepaalde stand vertegenwoordigd: het weten door de filosofen, het handelen door de proletariërs, het gevoelen door de vrouwen. Alle drie moeten samenwerken. Maar de eersten meer in de tempels, de tweeden in de clubs, de derden in de salons. Algemeen

212. [*Inter lineas*] die echter na [een] jaar stierf.

213. [*In margine*] In Frankrijk stond Comte's gemeente na zijn dood onder Laffitte; ook Sémérie. [*In margine*] In Engeland is te Londen een gemeente onder Dr. Richard Congreve; in 1878 in twee gesplitst; de andere heeft [*sic*; DvK] onder Harrison. Dan is er ook nog een groep in Liverpool, Birmingham. [*In margine*] In Amerika een party onder F.E. Abbot die [in] 1866 stichtte The Free Religious Association, maar [in] 1878 zich terugtrok. Gemeenten te Dorchester, Providence.

214. [*Inter lineas*] en = het Katholicisme zonder het Christendom.

215. [*In margine*] Juan Enrique Lagarrigue, *Die Religion der Menschheit nach der Lehre August Comte's dargestellt*, aus dem Spanischen übersetzt von H. Molenaar, Leipzig: R. Uhlig s.a. [1903] (1,50 m.).

216. [*Inter lineas*] tegelijk gebedsformulier, J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 163, voor een Ave en Pater, teken des kruises.

217. [*In margine*] Evenals bij Grieken en Rom[einen]; cf. *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* 6 (1886), 163 [v.], 241.

218. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 145.

219. [Bernhard] Pünjer, 'August Comte's „Religion der Menschheit“', 395-398.

220. [Bernhard] Pünjer, 'August Comte's „Religion der Menschheit“', 398-402; J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 158v.

221. [*Inter lineas*] humaniteits-, heroën-, genieën-, geleerden- en vrouwencultus.

222. [*Inter lineas*] cf. katholieke Mariologie.

karakter van de toekomstige toestand is dus: l'amour pour principe, l'ordre pour base et le progrès pour but^{216/167} = harmonie tussen denken, gevoelen en handelen. Ook in de positieve religie is een hoogste wezen, namelijk het menselijk geslacht in zijn geheel, in verleden en heden en toekomst, le Grand-Être,^{217/168} saamgesteld uit oneindig vele individuen, inbegrepen zelfs de dieren (trouwe honden).²¹⁸

Dogma. Dit moet in de positieve religie abstract, algemeen zijn. Ze zijn de wichtigste stellingen der abstracte wetenschappen ('erste philosophie'), de algemene principia.²¹⁹

*Cultus.*²²⁰ De positieve religie heeft ook een cultus, die zich aansluit aan het gevoel.²²¹ Die cultus betreft de gestorven groten van ons geslacht (daarom drage elk kind de voornaam van zo iemand, ter herinnering) en de vrouwen,²²² als vertegenwoordigers der godin (déesse) Mensheid. Het voornaamste deel van de cultus is het gebed, bestaande in commémoration, herinne[72]ring¹⁶⁹ der mensheid in haar edelste representanten, en in effusion = das Ausströmenlassen alles Persönlichen und Egoistischen.¹⁷⁰ De gebeden moeten twee uur daags innemen, verdeeld in drieën: 's morgen (geknield), 's middags (kort), 's avonds (tot men in slaap valt). Bij deze abstracte cultus komt in ieder gezin nog de concrete: verering van eigen voorouders.¹⁷¹ De positieve religie heeft negen sacramenten, voor

165. Auguste Comte, *Système de Politique Positive ou Traité de Sociologie, Tome Premier-Tome Quatrième*, Paris 1851-1854.

166. Auguste Comte, *Synthèse Subjective, ou Système Universel des Conceptions Propres a L'État Normal de L'Humanité, Tome Premier; Contenant le Système de Logique Positive ou Traité de Philosophie Matématique*, Paris 1856.

167. L'amour pour principe, l'ordre pour base et le progrès pour but: de liefde als principe, de orde als uitgangspunt (basis) en de vooruitgang als doel.

168. De eerste verwijzing (in de voetnoot) naar *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* betreft: M.A.N. Rovers, 'Leestafel'. Op pag. 165v. gaat het over het boek *The Social Philosophy and Religion of Comte* van Eduard Cairn. Op pag. 166 vinden we de uitdrukking 'Grand-Être'. De tweede verwijzing betreft een pagina uit: Lord Acton, 'George Eliot'. Op pag. 241 gaat het over vergankelijkheid. Het inhoudelijk verband met wat Bavinck schrijft ontgaat me.

169. Tussen pagina 72 en 73 van het manuscript bevindt zich een aan 'Den Hooggel. Heer Prof. Dr. H. Bavinck' geadresseerde envelop (blijkens het poststempel verzonden te Amsterdam, 30 januari 1897). Bavinck heeft de envelop beschreven met aantekeningen die niets te maken hebben met de thematiek waarover hij hier schrijft. De envelop bevat een knipsel: 'The Correspondence of Claudius Clear. The Correspondence of Comte and Mill' uit *The British Weekly*, d.d. 1 september 1910.

170. Bavincks bron is: [Bernhard] Pünjer, 'August Comte's „Religion der Menschheit“', in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 8 (1882), 399.

171. Doorgehaald: 'De publieke cultus bestaat in 84 feesten per jaar'.

elke overgang des levens een, *la présentation* bij de geboorte, voorstelling aan de priester die hem de dienst des hoogsten wezens wijdt; *l'initiation*, als het kind op veertienjarige leeftijd overgaat tot het onderricht der priesters; *l'admission*, de eenentwintigjarige krijgt autorisatie, om vrij het hoogste wezen te dienen; *la destination*, de dertigjarige wordt ingewijd tot zijn beroep; *le mariage*, het passendst voor de man op achtentwintigjarige, voor de vrouw op eenentwintigjarige leeftijd; na vijfendertig respectievelijk achtentwintig jaar mag niet meer gehuwd. Bij voortgaande volmaking zal de geslachtsomgang ophouden; de vrouwen zullen 'bloss durch die Konzentration der Gedanken Kinder erzeugen';¹⁷² *la maturité* duidt voor de man op tweeënveertigjarige leeftijd aan de volledige rijpheid van de dienaar der mensheid; *la retraite*, op drieënzestigjarige leeftijd trekt de dienaar zich terug, behoudt slechts [een] adviserende stem; *la transformation* bij de dood, overgang van objectieve in subjectieve toestand (want individuele onsterfelijkheid is er niet); *l'incorporation* van de dode (zeven jaar na de dood) in het hoogste wezen, zijn glorificatie. Publieke cultus: het positieve zonnejaar is verdeeld in dertien maanden, elk van vier weken,²²³ met de [73] ene overblijvende dag aan het einde des jaars. In de eerste zes maanden wordt de mensheid vereerd en de betrekkingen: huwelijk, vaderschap, etc. In de drie volgende [maanden] de drie fasen van fetisjisme, polytheïsme, monotheïsme. In de vier laatste: de gewichtigste organen van het hoogste wezen: vrouwen, priesters, patriciërs en proletariërs. Elke maand zijn er vier openlijke feesten, gewijd aan grote mannen, etc. Alles dient om de liefde tot God te vervangen door die tot de mensheid.

Inrichting van de nieuwe staat. De geestelijke, zedelijke ontwikkeling, de opvoeding is tot veertien jaar taak der moeder. Daarna taak der *Priesterschap*, de *Pouvoir Spirituel*. Bij elke school zijn zeven priesters en drie vicarissen, allen vrij van materiële zorg, allen staande onder le Grand-Prêtre (A. Comte) die woont in Parijs en zeven assistenten heeft, een in Italië, Spanje, Engeland, Duitsland en drie voor de koloniën. De opvoe-

223. [*Inter lineas*] en achtentwintig dagen. [*In margine*] De maanden heten: Homerus, Aristoteles, Archimedes, Caesar, Paulus, Charlemagne, Dante, Gutenberg, Descartes, Frederik II, Bichat († 1802). Zo worden ook de weken naar personen genoemd.

224. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 166.

225. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 174-175.

226. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 177.

227. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 178.

228. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 148.

229. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 156.

230. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 157.

231. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 179.

ding door priesters duurt van [het] veertiende tot eenentwintigste jaar; twee jaar voor mathesis en astronomie; vijf jaar voor fysica en chemie; een jaar voor sociologie; een jaar voor moraal. In het huisgezin vormt de vrouw de pouvoir spiritueel, moet daarom door de man onderhouden, mag zelf niet werken. Geen echtscheiding, dan in geval een der twee tot een ont-rende straf is veroordeeld (Madame de Vaux).²²⁴ Geen tweede huwelijk; niet de wet, maar de moraal moet dat afkeuren.

Naast de Pouvoir Spirituel bestaat een *Pouvoir Temporel*, gevormd door de rijken, de patriciërs die niet ledig mogen zijn, maar allen moeten arbeiden, de arbeid regelen. De rijkdom zij in [74] weinige handen. Elke rijke beschouwe zich als fonctionnaire public. De rijkdom is eigenlijk eigendom der société, mag dus niet verkwist of voor eigen nut aangewend. Elke rijke benoemt zijn eigen opvolger, niet bepaald zijn zoon.²²⁵ Deze patriciërs zijn in elke staat onderworpen aan een triumviraat, drie bankiers (voor Binnen-, Buitenlandse Zaken en Financiën), welke dictatoren zijn en telkens door hunne voorgangers worden benoemd.²²⁶ Comte wil niets weten van volksvertegenwoordiging. Enige macht tegenover dat triumviraat bestaat in de Pouvoir Spirituel en in de vrijheid van spreken.²²⁷

Deze drie met de Hogepriester regeren alles, moeten zorgen dat alles gericht zij op 'le bien général'. Het verstand heeft dat alleen ten doel. Al wat we zijn en hebben, moeten we besteden in dienst der mensheid. Het egoïsme moet voor het altruïsme wijken. De hoofdregel is: vivre pour autrui: Amem te plus quam me, nec me nisi propter te, moet door de mensheid door ons gezegd.¹⁷³ Persoonlijke neigingen moeten onderdrukt. Comte is 'enivré de morale'.^{228/174} Elk moet zich beschouwen als een fonctionnaire public, zijn loon als een 'subside de la société'.^{229/175} Werken voor anderen is een zegen.²³⁰ Dus strenge moraal. Alles om de mensheid, om haar alleen; anders is niet goed. De Hogepriester moet hiervoor zorgen,²³¹ dat dat doel zij bij allen. Moet daartoe vooral het verstand beteugeld, dat 'le

172. Bavincks bron is: [Bernhard] Pünjer, 'August Comte's „Religion der Menschheit“', 400. Bavinck schrijft 'erzeugen' – de tekst van Pünjer heeft: 'zeugen'.

173. Vivre pour autrui: leven voor de ander; Amem te plus quam me, nec me nisi propter te: 'laat mij meer van u houden dan van mezelf en alleen van mezelf omwille van u' (oorspronkelijk een spreuk uit Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, iv.5; vertaling overgenomen uit: Thomas a Kempis, *De navolging van Christus*, vertaald door Paul Silverentand, Amsterdam 2007, 109). Bavincks bron is: J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 147.

174. Enivré de morale: dronken van moraal.

175. Fonctionnaire public: openbaar ambtenaar; subside de la société: subsidie van de maatschappij.

plus perturbateur' is.²³² [75] Alle gedachten die geen utilité réelle hebben voor de mensheid moeten onderdrukt, zijn misdadig.²³³ De wetenschappen moeten dus beperkt.²³⁴ De meeste onderzoeken zijn ijdel,²³⁵ kweken hoogmoed.²³⁶ Er zij geen vrij onderzoek. Alleen de resultaten moeten meegedeeld.²³⁷ Slechts een honderd boeken zijn nodig voor de 'ordre spirituel', de overige moeten verbrand.²³⁸ Onnutte dieren en planten moeten uitgeroeid.

Dit alles is geen illusie bij Comte. Hij meent, dat alles zo binnenkort worden zal, voor het einde dezer eeuw, binnen drieëndertig jaren tijds. Na zeven jaar moet de openbare opvoeding in Frankrijk toevertrouwd aan Comte. Vijf jaar later moet een voorlopig triumviraat benoemd. Deze bereiden het overige in eenentwintig jaar voor. Frankrijk wordt verdeeld in zeventien republieken, elk met driehonderdduizend familiën; en elk drie bankiers, un ordre spirituel, etc.

232. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 180.

233. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 181.

234. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 184.

235. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 185.

236. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 186.

237. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 187.

238. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 189.

239. Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. I. Auguste Comte und die positive Philosophie,' 116-121; *Revue des Deux Mondes*, p. 856-892 enz. zie vroeger.

240. [*In margine*] Wetenschappen zijn geen trappen van één ladder, maar takken van een boom.

241. Cf. ook Spencer bij J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 36v. en bij J. L'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, 89v.

242. [*Inter lineas*] voor alwat hem niet bevalt.

243. [*In margine*] E. de Pressensé, *Les Origines. Le Problème de la Connaissance. Le Problème Cosmologique. Le Problème Anthropologique. L'Origine de la Morale et de la Religion*, Paris 1883, 7 iv.

244. Cf. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 70; J. L'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte*, 27 iv.

245. J. Stuart Mill, *Auguste Comte et le Positivisme*, 146-147.

246. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, Paris: Germer Baillière 1873 (gld. 1,65).

247. [*In margine*] [Friedrich] Jodl, *Geschichte der Ethik [in der neueren Philosophie]* werd ook in het Italiaans vertaald door Francesco Paolo Fulci. Deze voegde er een stuk aan toe over posit[ieve] ethiek in Italië. Dit gedeelte werd vertaald in het Duits: Fr.P. Fulci, *Die Ethik des Positivismus in Italien*, Stuttgart und Berlin: Cotta 1911 (2 Mk.) Fulci bespreekt vooral Giovanni Domenico Romagno[si] († 1835), die hij gelijk stelt met

Kritiek^{239/176}

1. De scheiding van abstracte en concrete wetenschappen is bedenkelijk.^{240/177} Gene zouden de eerste zijn en toch haar stof aan de laatste ontlene.²⁴¹
2. Sluit de hiërarchie der wetenschappen in, dat alle vorige moeten beoefend door wie de volgende (bijvoorbeeld moraal) beoefenen wil? (Maurice)
3. Comte gebruikt theol[ogie] en metaf[ysica] in verschillende zin,²⁴² nu eens als absolute kennis tegenover de positieve als relatieve; dan [76] weer als verklaring door bovennat[uurlijk] willen = als wetteloos van de positieve als kennis van onveranderl[ijke] wetten.
4. De volgorde van theologische, metafysische, positivistische was niet zo, als Comte voorstelt.²⁴³ De mathematica verkeerde nooit in [een] theologische of metafysische periode. Positieve mathematica = relatieve kennis van de verschijnselen der getallen is onzin. De astronomie had wel een theologische, maar nooit een metafysische periode. De antropologie was eigenlijk nooit theologisch of metafysisch: wie zag ooit in de mens een god, een entitas? De drie perioden bestaan nog naast elkaar. Het is trots van Comte te zeggen: de theologische en de metafysische [fase] verdwijnen.
5. De mathematiek is geen wetenschap naast andere, wijl haar object, getallen, altijd slechts waarneembaar is aan andere objecten.
6. Geen oorzaken kunnen gekend, zegt Comte. Alleen successie. Dan geen wetenschap mogelijk. Dan mag van onveranderlijke wetten geen sprake zijn.
7. Op de vraag, waarom niet, verwijst Comte niet als Kant naar zwakheid van ons kenvermogen, maar naar het ijdele, nutteloze der vraag. Mag er geen weten zijn om te weten? En de astronomie dan?
8. Frenologie kan de psychologie niet vervangen.²⁴⁴
9. In de moraal is er geen objectief goed of kwaad. Het wel doen der mensheid is enig criterium.²⁴⁵ [77]

Positieve moraal^{246/247/178}

Er is thans geen wetenschap der moraal. Ze verkeert in ontbinding. Overal wortelt de moraal nog in het dogma, in metafysische ideeën, of in aan-

176. De verwijzing naar *Revue des Deux Mondes* heeft betrekking op: E. Vacherot, 'Les Trois États de l'Esprit humain', in: *Revue des Deux Mondes*, Troisième Période, Tome 40 (Juillet-Août 1880), 856-892.

177. De opmerking in de marge heeft niet alleen betrekking op punt 1, maar ook op punt 2 en 3. Bavinck schrijft met potlood een accolade om de drie punten.

178. Zie met betrekking tot de studie van Fulci eerder ook pag. 70, noot 160, waar Bavinck

geboren noties van goed en kwaad. Tegen het laatste pleit de grote verscheidenheid en tegenstrijdigheid der zeden onder de volken;²⁴⁸ eenzelfde aangeboren notie zou ook dezelfde zeden voortbrengen. Neen, evenals het dier is de mens la conséquence de deux antécédents: l'ancêtre et le milieu. Van genen komen karakter van het ras, temperament; van dezen de wisseling der levensfuncties, die zich adapteren aan klimaat, voedsel, kleding.²⁴⁹

*Theologische moraal.*²⁵⁰ Het fetisjisme kan geen theorie geven van goed en kwaad. Elk heeft immers zijn eigen god. Het egoïsme blijft heersen, wordt door de godsdienst gewettigd. Evenmin het polytheïsme. Is er moraal, dan ontstaat ze niet uit, maar ondanks het religieuze geloof.²⁵¹ Maar ook het monotheïsme niet: God is de absolute macht, willekeur. Iets is goed, niet wijl het goed, maar gebod Gods is. Gehoorzaamheid is de enige deugd. Bovendien leidt elke positieve godsdienst tot priesterschap, clericalisme, inquisitie, jesuïtische moraal. De Reformatie is contradictie. Het godsdienstig geloof bevordert domheid, barbaarsheid; en de zeden worden er niet door verbeterd: in de Middeleeuwen bijvoorbeeld bijgeloof, toverij, godsoordeel, huichelarij; godsdienstaat, oorlog, casuïstiek, monnikdom, etc.²⁵²

*Metafysische moraal.*²⁵³ Stelt het beginsel der moraal in een 'principe formateur de l'homme', in een ingeboren idee van goed en kwaad, [78] van waar en onwaar. Dat beginsel, dat alles drijft, voortbeweegt, kan nu gelegd in de geest (spiritualisten), of in de atomen (materialisten); bij de laatsten is de moraal eudemonisme, egoïsme. Spiritualisten en materialisten zijn de beide polen der metafysica,²⁵⁴ leiden tot eenzijdigheden. Ook de morale indépendante is nog metafysisch.²⁵⁵

Feuerbach, Mill, Comte. Deze laat ethiek opkomen uit het egoïsme. Liefde tot anderen is middel tot het doel.

- 248. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 19.
- 249. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 20-24.
- 250. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 24-39.
- 251. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 29-31.
- 252. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 31-39.
- 253. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 39-48.
- 254. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 46.
- 255. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 49-52.
- 256. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 48.
- 257. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 89-92, cf. 203.
- 258. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 52, 56, 58.
- 259. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 82.
- 260. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 265.
- 261. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 280-282.

Deze moraalprincipes zijn onvoldoende gebleken. Het wezen der dingen, les substances, Dieu, esprit, matière, kunnen niet gekend.^{256/179} Er moet [een] andere basis der moraal gelegd worden. En wel niet in [de] goddelijke wet of in [een] abstracte idee. Maar in de feiten. De moraal heeft [een] eigen reeks van feiten te beschrijven, en daaruit af te leiden wat goed en kwaad is. De hygiëne bestudeert het goede en het kwade van de individu in zijn betrekking tot de natuur, wat hem schaadt of voordelig is in spijze, kleding, etc., wijst de middelen aan, om zijn leven te versterken, verlengen, etc. Evenzo¹⁸⁰ bestudeert de moraal de mens in betrekking tot de naaste, in de maatschappij, en leidt daaruit af wat hem voor- en nadelig is, wijst middelen aan ter genezing etc. Zij bestudeert deze vier: la volonté humaine, la force dont elle dispose, le sentiment qui la détermine et la prévision des conséquences.¹⁸¹ Zij onderstelt dus l'étude des groupes sociaux et des rapports qui en naissent, de psychische fysiologie, in een woord, rust op de psychologie en sociologie.^{257/182}

De positieve moraal gaat nu uit van de stelling: het individu, op zichzelf staande, aan zichzelf overgelaten, n'a aucun sentiment [79] de respect, de dignité et de moralité.¹⁸³ Hij blijft een dier, geregeerd door zijn egoïstische neigingen. Il est à peine supérieur à un loup ou à un chacal.^{258/184} [Op] bladzijde 56 heet dit 'fait indéniable'.¹⁸⁵ Elk wordt [als] egoïst geboren. Een kind aan de borst is geheel en al zelfzuchtig.

Hoe wordt dat egoïsme bedwongen, zedelijkheid geboren? Enkel en alleen in en door de société. Dat egoïsme behoeft niet vernietigd, uitgeroeid. Het egoïsme is goed, uitmuntend.²⁵⁹ Eigenliefde is een wettig gevoel.²⁶⁰ Ja, nederigheid is iets onzedelijks, is manque de dignité, een verdienste alleen voor de slaaf, niet voor de vrije mens; zelfverloochening is verkeerd, komt in de goede, redelijke mens niet te pas.²⁶¹ Egoïsme is 'le promoteur

een andere presentatie van de studie geeft. Bavinck schrijft nu: Romagnoli (in plaats van Romagnosi); ook noteert hij nu diens sterfjaar verkeerd: 1855 moet 1835 zijn.

179. Les substances, Dieu, esprit, matière: substanties, God, geest, materie.

180. Doorgehaald: 'wijst'.

181. La volonté humaine, la force dont elle dispose, le sentiment qui la détermine et la prévision des conséquences: de menselijke wil, de kracht waarover hij beschikt, het gevoel dat bepalend is en het voorzien van de consequenties.

182. L'étude des groupes sociaux et des rapports qui en naissent: de studie van sociale groepen en de verbanden die daaruit voortkomen.

183. N'a aucun sentiment de respect, de dignité et de moralité: heeft geen enkel gevoel van respect, waardigheid en moraliteit.

184. Il est à peine supérieur à un loup ou à un chacal: hij is nauwelijks beter dan een wolf of een jakhals.

185. Fait indéniable: onbetwistbaar feit.

du progrès',^{262/186} zonder hetwelk geen mens zich handhaven en bestaan kan.²⁶³ Dat egoïsme moet dus alleen beteugeld, gecompenseerd, in evenwicht gebracht door en met het *altruïsme* (het woord is van Comte).²⁶⁴ Dat altruïsme nu ontstaat en kan alleen ontstaan in de société. Zij devient l'auteur de la Personne et de ses attributs.¹⁸⁷ 's Mensen bewustzijn is een tabula rasa, waarop zij schrijft; dezelfde mens wordt in een verschillende société un monstre ou un type de vertu.^{265/188} Partout la commune est la grande institutrice de l'humanité et la mère du bien social.^{266/189} De individu krijgt geweten, vrije wil, zedelijkheid, onschendbare waarde, etc., alwat tot hem als zedelijk wezen behoort, [80] nergens anders van dan van het sociale leven. Van zichzelf heeft hij niets dan egoïsme, strijd, stomheid, dierlijkheid, slechtheid.²⁶⁷ Maar in de sociale organisatie ontstaat een taal, een zedelijke orde, een collectief bewustzijn, eenzelfde leven, gemeenschappelijke behoeften, belangen, gevoelens; er ontstaat samenspreken, gedachtewisseling, godsdienst, mythe, waarheid, denkwetten, kennis.²⁶⁸ En zo krijgt de individu altruïstische instincten, neigingen.²⁶⁹

De zedelijkheid, aldus geheel afhangende van de société, zal naar die mate hoger, gezonder zijn, als de société hoger staat. In elke société is een

262. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 265.

263. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 82.

264. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 82, 59, 295.

265. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 53.

266. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 66.

267. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 74.

268. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 57-58.

269. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 74-76.

270. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 84.

271. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 59v.

272. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 84.

273. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 71.

274. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 87, 339.

275. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 117-161.

276. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 162-198.

277. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 199-216.

278. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 217-236.

279. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 231v.

280. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 90, 203.

281. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 53.

282. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 53.

283. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 53.

284. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 78, 203, 217-218, 221, 223, 231.

285. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 230.

eigen zedelijkheid. Het altruïsme groeit aan avec le progrès social.^{270/190} De zedelijkheid is een andere bij vissende en jagende, dan bij nomadische en landbouwende volken.²⁷¹ Eerst was er een periode van antropofagie, toen van slavernij, toen van dienstbaarheid.²⁷² De Europese volken hebben hun prioriteit te danken aan hun achting voor het huisgezin, etc.²⁷³ Met de organisatie der maatschappij neemt de moraal toe. De best georganiseerde maatschappij staat ook zedelijk het hoogst.²⁷⁴

De gemeenschappen, waarin alzo de zedelijkheid gevormd wordt, zijn vooral de *familie*,²⁷⁵ de *Commune*,²⁷⁶ de stam, stad, de *natie*,²⁷⁷ en de *mensheid*.²⁷⁸

Die feiten nagaande, kan de wetenschap der moraal daaruit afleiden de wet van het goede en het kwade.²⁷⁹ [81] Goed is, ce qui agrandit la vie humaine, kwaad is, ce qui l'amoin-drit.^{280/191} De zedelijkheid is onder het gezichtspunt der gezondheid gevat: goed is, wat voor-, kwaad is, wat nadelig is voor de prospérité sociale, santé sociale.^{281/192} La morale a son origine et sa fin dans les rapports sociaux.¹⁹³

Het verplichtende van het goede, dat het behoort te geschieden, ontleent de moraal niet aan de idee van het goede, maar aan haar wetenschappelijk karakter. De enige macht, die het privilege heeft, om geloof en gehoorzaamheid te bevelen, is la loi scientifique.^{282/194} Nul ne la repousse s'il n'est idiot.^{283/195} De moraalwetenschap zal op grond der feiten voor familie, volk, mensheid vaststellen wat goed is – en daaraan moet elk gehoorzamen.²⁸⁴ [De] overheid mag niet straffen.²⁸⁵

186. Le promoteur du progrès: de bevorderaar van de vooruitgang.

187. Zij devient l'auteur de la Personne et de ses attributs: zij wordt de auteur/schepper van de Persoon en zijn attributen (karakteristieke eigenschappen).

188. In een verschillende société un monstre ou un type de vertu: in een verschillende samenleving een monster of een deugdelijk type.

189. Partout la commune est la grande institutrice de l'humanité et la mère du bien social: overal is de gemeenschap onderwijzer van de menselijke natuur en de moeder van het maatschappelijk welzijn.

190. Doorgehaald: 'overa'.

191. Goed is, ce qui agrandit la vie humaine: goed is dat wat het menselijk leven verheft; kwaad is, ce qui l'amoin-drit: kwaad is dat wat het doet slinken (afnemen).

192. Prospérité sociale, santé sociale: sociale welvaart, sociale gezondheid (welzijn). De bron voor het begrip 'santé sociale' kan zijn: [A.] Clavel, *La Morale Positive*, Paris 1873, 266.

193. La morale a son origine et sa fin dans les rapports sociaux: de moraal heeft zijn oorsprongen zijn doel in de maatschappelijke betrekkingen. Bavincks bron is: [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 53.

194. La loi scientifique: de wetenschappelijke wet.

195. Nul ne la repousse s'il n'est idiot: niemand wijst haar (de wetenschappelijke wet) af behalve een idioot.

De positieve moraal, door haar evidentie allen beheersend, zal dus eenheid brengen in moraal, recht, wet, maatschappij.²⁸⁶ De positieve wet der moraal, evident zijnde (als de logica) zal aanstonds door elk gehuldigd worden. Het goede zal dan terstond een onweerstandelijke macht worden.²⁸⁷ Gevangenissen zullen dan onnodig zijn, want allen zullen het voordeliger vinden om elkander braaf te doen zijn, dan elkaar te doden, etc.²⁸⁸ Des enen kwaad kan dan de ander niet voordelig meer zijn. Welwillendheid zal de volken verenigen. Oorlog zal niet meer gevoerd, veel geld bespaard.²⁸⁹ Dan breekt [een] betere tijd aan.²⁹⁰ [82]

Kritiek

In de beschouwing van de société als bron der zedelijkheid ligt veel, zeer veel waard. Het socialisme handhaaft tegenover het atomisme, individualisme een heerlijk element. Toch vele dwalingen:

1. De bespreking van [het] theologische en metafysische toont ondoordachtheid. De schrijver ziet alles van rooms-katholiek standpunt, kent het protestantisme niet. Het Christendom [heeft] de zeden wel verbeterd: slavernij, vrouw, monogamie, etc.²⁹¹ Weerlegt niet, dat de mens heeft [een] aangeboren categorie van goed en kwaad, niet materieel, maar formeel. Dat heeft hij wel.
2. De waarde van de individu wordt niet gehandhaafd, zoals Jezus zei: wat baat het een mens etc.²⁹² Dit stelsel leidt tot Kajafas: beter dat   n sterve.²⁹⁷
3. [De] grondfout zit in het verkeerd begrip van zonde. Ze wordt gelijkgesteld met een ziekte, alleen van haar dierlijke, niet van haar demonische zijde gekend. De moraal wordt dus zuster van de hygiëne.
4. Ze kan dus eigenlijk niet zeggen wat behoort, moet gedaan worden. Er is geen goed en kwaad in de ware zin. Er is alleen goed en kwaad voor iets = nuttig of schadelijk. Evenals voor [een] zieke het een goed, het

286. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 218.

287. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 53-54, 221, 223.

288. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 91-92.

289. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 219v.

290. [A.] Clavel, *La Morale Positive*, 233.

291. J. Cramer, *Christendom en humaniteit*, Amsterdam 1871.

292. [In *margin*] John Watson, *Hedonistic Theories from Aristippus to Spencer*, Glasgow: Maclehose 1895 (6 sh.; [recensie door James Iverach in:] *The Critical Review of Theological & Philosophical Literature* 6 (1896), 67-70). [In *margin*] Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil. Die Neuzeit, Zweiter Band: Nachkantische Systeme und Philosophie der Gegenwart*, Achte [...] Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Max Heinze, Berlin 1897, 390v.

- andere schadelijk is. Als deze moraal spreekt van: behoort, moet dat opgevat in de zin van een recept van de dokter.
5. Het imperatieve karakter krijgt de moraal eerst door de wetenschap der moraal. De dokter heeft gezag, moet [een] recept schrijven. Zo op moralistisch gebied. De wetenschap der moraal maakt uit. Clericalisme.
 6. [De] staat heeft dus geen recht van straffen, mag alleen onschadelijk maken, kan immers de hoegrootheid der schuld volstrekt niet beoordelen. [83]
 7. De positieve moraal heeft goed vertrouwen. Is er de wetenschap der moraal, dan komt de zedelijkheid vanzelf. Immers, zij zal aanwijzen, wat nuttigen schadelijk is voor 's mensen leven; en wie zal dan zo dwaas zijn, na te laten wat de moralische dokter hem voorschrijft. Het ideaal der zedelijke maatschappij komt dus weldra. [84]

C. Het utilisme

Literatuur^{292/198}

- M. Guyau, *La Morale d'Épicure et ses Rapports avec les Doctrines Contemporaines*, Paris: Germer Baillière 1878 (6 fr. 50).
- M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine. Morale de l'Utilité et de l'Évolution*, Paris: Germer Baillière 1879 (gld. 4,15).
- T. Cannegieter, *De nuttigheidsleer van John Stuart Mill en Prof. Van der Wijck*, Groningen 1876 (cf. [recensie door:] J.H. Gunning Jr., 'Nuttigheidsleer', in: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 13 (1876), 1069-1092).
- A. Vinet, 'Critique del' Utilitarisme', in: A. Vinet, *Mélanges. Philosophie Morale et Morale Religieuse. Études Littéraires et Notices Biographiques. Fragments Inédits et Pensées*, Paris 1869, 50-82 (gld. 3,30).
- S. Hoekstra Bz., 'Het nuttigheids-beginsel als rigtsnoer van het zedelijk oordeel I-III', in: *De Gids* 29 (1865), *Eerste deel*, 243-276, 421-451 en *Tweede deel*, 67-102 (cf. bij J. Cramer, *Christendom en humaniteit*, Amsterdam 1871, 220).
- Paul Janet, *La Morale*, Paris 1874, 9-28, 86-111.

196. Vgl. Matteüs 16:26.

197. Vgl. Johannes 11:50.

198. Bavinck noteert in de marge een verwijzing naar: 'Ueberweg IIIb. 390f'. Waar Bavinck eerder verwees naar de vijfde druk van Ueberwegs *Grundriss der Geschichte der Philosophie* betreft het nu een verwijzing naar de achtste druk (1897). Deze achtste druk is de eerste waarin het derde deel in twee banden is uitgegeven.

- Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. II. Englische Philosophen. 1. Stuart Mill', in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 4 (1878), 241-272.^{293/199}
- Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. II. Englische Philosophen. 2. Herbert Spencer', in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 4 (1878), 434-481.
- [– Emil Kaler, *Die Ethik des Utilita[r]ismus*, Hamburg und Leipzig: Voss (2 m.).]²⁰⁰

[83] *Filosofie in Engeland*²⁰¹

Locke (†1704) verklaarde alle ideeën uit de ervaring, nihil est in intellectu etc., en wel inwendige zelfwaarneming (reflectie) of uitwendig (sensation), leidde echter het denken zelf niet uit de waarneming af, was dus sensualist in ruimer zin. In de achttiende eeuw heerste het deïsme, grondt religie op de natuur, de rede, evenals Baco en Cartesius de natuurkennis, Hobbes de staat, Grotius het recht daarop grondt. Inhoud der religie is: geloof aan God en doe uw plicht (Toland,^{294/202} Collins,^{295/203/204} Tindal 1730,²⁰⁵ Chu[bb] 1738²⁰⁶). De moraalfilosofen maken moraal onafhankelijk van Bijbel, kerkleer, en gronden ze op de rede: Cumberland (1671),²⁰⁷ Cudworth (1678),²⁰⁸ Samuel Clarke (†1729),²⁹⁶ Wollaston (†1724), voor al Shaftesbury (†1713),²⁹⁷ Hutcheson (†1747). Maar het ging nog verder: Berkeley (†1753) trok uit Locke's premissen het idealisme. Niet slechts kleur, warmte, etc., ook beweging, uitgebreidheid, substantie zijn voorstellingen. Er zijn slechts geesten en hun voorstellingen. Hume (†1776) werd scepticus. De Schotse school reageert daartegen, neemt (evenals boven Shaftesbury, Hutcheson op moraal) op theoretisch gebied een oorspronkelijke zin voor het ware aan in het gezonde menserverstand, dat vaste principia meebrengt: Thomas Reid (†1796), James Beattie, James Oswald, Dugald Stewart, Thomas Brown (†1820). En ook nog W. Hamilton in Edinburg[h] (†1856).

293. [In margin] *Bibliotheek van Moderne Theologie [en Letterkunde]* (1875) over Mill.

294. [Inter lines] 1696.

295. [Inter lines] 1713.

296. [Inter lines] het goede is 't geschikte fitness.

297. [Inter lines] het goede is 't schone, zin ervoor is aangeboren.

298. [In margin] Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts; mit einer Einleitung über die antike und christliche Ethik*, Stuttgart 1882, 185v.; *II. Band. Kant und die Ethik im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1889, 432v.

299. [In margin] In Engeland praktisch, nuchter, nominal[istisch]. In [de] Middeleeuwen al Duns Scotus. Nieuwere filosofie (Bacon, Locke, Hume) geen aangeboren ideeën,

Twee scholen dus tegenover elkaar: [de] empiristische van Hobbes, Hume, James Mill, Stuart Mill. En [de] intuitionistische, rationele school van Clarke, Coleridge, Hamilton. [84]

Het utilisme,^{298/209/299} in de praktijk de moraal van duizenden, is het eerst

199. Het laat zich niet met zekerheid vaststellen waarop de verwijzing in de voetnoot betrekking heeft. Het meest voor de hand ligt: H. Bartling, 'John Stuart Mill en zijne geschriften', in: *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* (1875), *Tweede Deel*, 1-42 en 121-168. In dezelfde jaargang vindt men ook (pag. 69-86) een opstel van E. Snellen onder de titel: 'De godsdienst der toekomst, volgens von Hartmann en Mill'. Later – zie pag. 98v., voetnoot 332 (Bartling) en voetnoot 333 (Snellen) – verwijst Bavinck echter expliciet naar beide opstellen.
200. De verwijzing naar het werk van Kaler is later toegevoegd blijkens het feit dat de tekst doorloopt in de marge van het manuscript. Ik plaats de verwijzing daarom tussen vierkante haken. Bavinck schrijft: 'Utilitarianismus'.
201. Bavinck schrijft dit gedeelte op pagina 83 (onder de kritiek op de positieve moraal) en noteert boven de tekst: 'Bij volgende bladzijde'. Ik voeg de tekst, die zal zijn bedoeld als inleiding op het vervolg van het betoog over het utilisme, daarom in na de opsomming van literatuur en voor het betoog over het utilisme.
202. John Toland (1670-1722). Het jaartal 1696 verwijst naar zijn eerste boek: *Christianity not Mysterious: or, A Treatise Showing, That there is Nothing in the Gospel Contrary to Reason, Nor above it: And that no Christian Doctrine can be properly call'd A Mystery*, London 1696.
203. Anthony Collins (1676-1729). Het jaartal 1713 verwijst naar zijn hoofdwerk: *A Discourse of Free-Thinking, Occasion'd by The Rise and Growth of a Sect call'd Free-Thinkers*, London 1713.
204. Doorgehaald: 'Chubbs'.
205. Matthew Tindal (1657-1733). Het jaartal 1730 heeft betrekking op zijn boek *Christianity as Old as Creation: or The Gospel, A Republication of the Religion of Nature*, London 1730.
206. Bavinck schrijft: 'Chubbs'. Bedoeld is: Thomas Chubb (1697-1747). Het jaartal 1738 verwijst naar zijn hoofdwerk: *The True Gospel of Jesus Christ Asserted*, London 1738.
207. Richard Cumberland (1631-1718). Het jaartal 1671 heeft waarschijnlijk betrekking op zijn hoofdwerk, datechter niet in 1671 maar in 1672 verscheen: *De Legibus Naturae. Disquisitio Philosophica, In qua Earum Forma, summa Capita, Ordo, Promulgatio, & Obligatio è rerum Natura investigantur [...]*, Londini 1672. Ik laat het door Bavinck genoteerde jaartal 1671 staan.
208. Ralph Cudworth (1617-1688). Het jaartal 1678 verwijst waarschijnlijk naar zijn hoofdwerk, dat echter niet in 1678, maar in 1679 verscheen: *The True Intellectual System of the Universe: The First Part; wherein, All the Reason and Philosophy of Atheism is Confuted; and Its Impossibility Demonstrated*, London 1679. Ik laat het door Bavinck genoteerde jaartal 1678 staan.
209. Bavinck noteert in de marge slechts: 'Jodl I 185f. II 432f.'. Het gaat om het in de voet-

wetenschappelijk voorgedragen door Epicurus. In Engeland het eerst door *Jeremias Bentham*, geboren te Londen 1748, praktisch man, die alles bestudeerde en wilde hervormen, overal ontwerpen van hervorming heen zond. Tijdens de Revolutie was hij in Frankrijk, stelde aan de Constitutionele Vergadering vele plannen voor, kreeg van de Conventie de titel: Frans burger. Ging echter weg, naar Polen, Rusland, Amerika, om daar te hervormen. Toen naar Engeland, waar hij zeer werkzaam was met zijn leerling James Mill. Bij de revolutie in 1830 was hij weer in Frankrijk, stierf 1832. Was [een] mengsel van enthousiasme en berekening, van filosofie en droogheid, liefde en hardheid.³⁰⁰ [*An Introduction to the Principles of Moral[s] and Legislation* (1789) en andere werken in het Frans.³⁰¹ [85]

Hij zocht een stelsel van moraal, las eens in een werk van Priestley³⁰² en vond daar: 'the greatest happiness of the greatest number',³⁰³ riep uit: εὐρηκα.²¹⁰ Uit de affecties van vreugde en smart van de mens wil hij heel de zedelijke wereld construeren, evenals Cartesius uit stof en beweging heel de fysische wereld. Wij zijn, zegt Bentham, geplaatst onder de heerschappij van twee meesters: verdriet en genot, aan wie wij al onze ideeën, oordelen, etc., danken.³⁰⁴ Dit is het postulaat der moraal, dat Bentham niet verder bewijst. Genot is het enig doel des levens, de utilité de enige regel van ons handelen. En het begrip nut is van dat van genot onafscheidbaar. Nut op

empirie, alles van buiten. Hobbes dus: mens van nature egoïst, utilist, bedwongen door [de] staat. Dit util[istisch] principe ook bij anderen. En dan als geniale gedachte bij Bentham enz. Dan werd de vraag: hoe het zedelijke te verklaren? Door associatie, (Hartley bij Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 198), staat (Hobbes), opvoeding enz., overerving.

300. M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine. Morale de l'Utilité et de l'Évolution*, Paris 1879, 4[v].

301. [*In margine*] Bentham praktisch, kritiseerde en revolutioniseerde met [een] abstract idee van geluk (evenals intuitionisten, rationalisten met [de] rede de werkelijkheid[]). Zonder historische zin (Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, II. Band, 435v.).

302. [*In margine*] 1733-1804, ontdekker der zuurstof (1774).

303. [*In margine*] De uitdrukking ook al bij anderen, bijvoorbeeld bij Cumberland, Hutcheson (Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, II. Band, 601).

304. [*Inter lines*] dus geheel sensualistisch evenals Epicurus, Helvétius, e.a.

305. [*Inter lines*] Nuttig is, wat het geluk, genot bevordert.

306. M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 7.

307. [*Inter lines*] Bentham is deontoloog, ontkent die a-prioristische beginselen.

308. M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 11.

309. [*Inter lines*] ἀχώριστον τῆς ἡδονῆς ἢ ἀρετῆς (Epicurus).

310. [*Inter lines*] ἀδικία οὐ καθ' ἑαυτὴν κακόν (Epicurus).

zichzelf zegt niets, het is de vraag waarvoor.³⁰⁵ Bentham zegt, voor het genot; l'agréable est utile par cela même.^{306/211} Tegenover dit mora[a]lsysteem staat maar één ander: het ipse-dixi-tisme, dat óf ascetisme is óf berust op sympathie en antipathie (geweten, natuur-, goddelijke wet, etc.): al te zamen moralisten a priori. Deugd, plicht, geweten, zijn choses fictives.^{307/212} De waarde der handelingen ligt niet in de intentie etc., maar alleen in de gevolgen. Vandaar, dat Bentham alles berekenen wil; wat toch waargenomen wordt in het fysisch gebied, kan vroeg of laat berekend. Benthams methode is dus aritmetisch. De deugd is kwantitatief; hoe groter geluk, hoe groter deugd. Deugd is wat maximise les plaisir et minimise les peines.^{308/213} De deugd is een voorzichtig econoom. Maar berekening²¹⁴ geeft nog geen deugd. Deugd is niet alleen een redenering, berekening, maar ook een kracht, strijd, opoffering en wel opoffering d'un bien présent à un bien à venir.²¹⁵ Eten, drinken etc. is geen deugd, wijl geen opoffering in zich hebbende. Dit schijnt met Benthams beginselen in strijd, want alwat nuttig, plezierig is, is toch goed en opoffering op zichzelf is niet aangenaam. Toch is het waar, dat hij alleen het meeste geluk verschaffen kan, geniet en waarlijk bezit, die het meest beproefd, het hardst gestreden heeft. Een nuttige handeling kan het best verricht door hem, die ze zich met inspanning, opoffering heeft eigen gemaakt. [86]

Maar, als de deugd mij gebiedt het tegenwoordig geluk op te offeren, zal zij mij het latere geluk geven? Bentham antwoordt: op den duur zeker. Plicht en geluk zijn onafscheidelijk; deugd en geluk zijn één.^{309/216} Het komt erop aan te tonen, dat iemands plicht ook zijn geluk is, dan zal hij die doen. Dronkenschap, diefstal zijn niet op zichzelf verkeerd,^{310/217} maar wijl zij geen geluk verschaffen. Het utilisme is een systeem van berekening: van uitgaven en inkomsten. Men geeft iets uit (opoffering) om meer inkomsten (genot) te verkrijgen. Alleen uitgeven (opofferen) is verkeerd.

noot aangegeven werk van Friedrich Jodl.

210. Εὕρηκα: ik heb het gevonden! Uitroep toegeschreven aan Archimedes.

211. L'agréable est utile par cela même: het aangename is nuttig door dat zelf (door zichzelf).

212. Choses fictives: fictieve zaken.

213. Wat maximise les plaisir et minimise les peines: wat het plezier maximaliseert en het leed minimaliseert.

214. Bavinck schreef eerst: 'dat', haalde het door en verving het door: 'berekening'.

215. Opoffering d'un bien présent à un bien à venir: opoffering van een aanwezig goed voor een toekomstig goed. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine. Morale de l'Utilité et de l'Évolution*, Paris 1879, 11.

216. Ἀχώριστον τῆς ἡδονῆς ἢ ἀρετῆς: de deugd is niet gescheiden van het genot. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 13.

217. Ἀδικία οὐ καθ' ἑαυτὴν κακόν: onrecht (matigheid) is niet op zichzelf slecht/verkeerd. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 14.

Het utilisme reguleert het egoïsme.³¹¹

Dit egoïsme, zo geregeld, is tegelijk het meest filantropisch en weldadig, kweekt sympathie = genot in het genot van anderen.³¹² Die sympathie omvat eerst volk, dan mensheid, dan heel de schepping. De belangen zijn toch een. Het gaat als in de handel. Elk zoekt eigen belang³¹³ en toch aller belangen worden gebaat. Elks belang is gebonden aan dat des anderen.³¹⁴ Wie eigen geluk vermeerdert, vermeerdert dat der mensheid. Mijn geluk is dus = the greatest happiness of the greatest number = la maximisation du bonheur.³¹⁸

Maar wat is nu genot? Hoe kan beoordeeld,³¹⁵ of iemand goed doet? Epicurus zei: door de φρόνησις.³¹⁹ Bentham zegt:³¹⁶ bij het beoordelen van wat genot is, komen zeven dingen in aanmerking: intensity, duration, certainty, propinquity, fecundity (of het genot ten gevolge heeft), purity (als het genot geen verdriet en het verdriet geen genot ten gevolge heeft), extent (hoever die gevolgen zich bij ons, in ons gezin uitstrekken). Nu is het makkelijk: dronkenschap is wel een genot, [87] maar kort, baart verdriet,³¹⁷ is tijdverlies,³¹⁸ etc. Zo kunnen alle genietingen beoordeeld. Alle handelingen dus in twee klassen: goede en slechte. Het komt dus op reke-

311. [*Inter lineas*] [Dat moet Bentham wel zeggen, want anders zocht men dat plezier dat geen deugd is].

312. [*Inter lineas*] geluk is er niet zonder sympathie, liefde van en daarom ook tot anderen. Wij moeten liefde bewijzen om ze te ontvangen; en toch belangeloos ze tonen, om niet teleurgesteld te worden.

313. [*Inter lineas*] is egoïst – dat is het uitgangspunt.

314. [*Inter lineas*] Sociale deugd is opoffering van eigen geluk om, in dienst van anderen, des te meer geluk terug te ontvangen.

315. [*Inter lineas*] Mening daarover loopt zeer uiteen.

316. [*Inter lineas*] maakt nu een tarief van de deugden.

317. [*Inter lineas*] ziekte.

318. [*Inter lineas*] het genot is dus veel te duur gekocht.

319. [*Inter lineas*] op opmaken van de balans.

320. [*Inter lineas*] het klassificeren der genietingen, bepalen van hun waarde.

321. [*Inter lineas*] vooral: prudence et bienveillance = plichten jegens zichzelf en anderen.

322. [*Inter lineas*] Wat alles ficties zijn. Natuurwet, -recht is er niet. Alleen is er gevoel van smart en vreugde.

323. [*Inter lineas*] wetgever is een médecin moral, moet [de] balans opmaken van kwalen en geneesmiddelen, hij moet een thermomètre moral opmaken van der mensen sensations, een pathologie morale.

324. [*Inter lineas*] Verkeerd is de regel: les mêmes peines pour les mêmes délits.

325. [*In marge*] Owen bracht dan ook hervormingen tot stand, eerst in zijn fabriek te New Lanark, later in Europa en Amerika.

nen aan.³¹⁹ Wie het best rekenen kan, is beste moralist. De moraal bestaat in dit uitrekenen³²⁰ en zal eens tot volle overeenstemming komen in de bepaling wat goed is of niet. Er zijn twee deugden.^{321/220}

De politiek heeft hetzelfde doel als de moralist. Maar de moralist raadt, de wetgever beveelt. Principe van het genot is ook hier het enige. Niet dat van natuurwet, natuurrechten der mensen, gerechtigheid, etc.³²² Wet, recht is nooit a priori, is vrucht van [de] wetgever, van [de] mens. De wet is middel voor the greatest happiness etc. Maar geen wet zonder dwang, geen dwang zonder straf, en straf is geen genot? Ja, maar dat kan niet anders; de vrijheid = te kunnen doen wat nuttig is voor anderen, kan niet anders beschermd. De wet^{323/221} mag echter niets anders zijn dan een remedie. [De] wet is in zichzelf altijd een kwaad. Als medicijnmeester, moet de wetgever nu rekenen met sexe, leeftijd, rang, opvoeding, ambt (beroep), klimaat, ras, bestuur, godsdienst der burgers.^{324/222} Het geluk omvat vier: subsistance, abondance, égalité, sûreté.²²³ De wetten moeten omtrent die vier gegeven zijn.

Richard Owen [?; DvK] (1771-1858),²²⁴ utilist en optimist als Bentham. De mens is van nature goed. Het kwaad zit in de maatschappij. Deze moet hersteld.³²⁵ Vandaar communistische theorieën. Owen is determinist. De mens tot zelfs zijn wil toe, wordt gevormd in de maatschappij. Laat deze goed worden in gewicht, dan is ook de mens goed.

Mackintosh en *James Mill*, wier gedachten alle voorkomen bij John Stuart Mill.

218. La maximisation du bonheur: de maximalisatie van het geluk. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 23.

219. Vgl. pag. 33, annotatie 27.

220. Prudence et bienveillance: voorzichtigheid en welwillendheid.

221. Médecin moral: morele arts; thermomètre moral: morele thermometer; sensations: indrukken/gevoelens; pathologie morale: morele pathologie. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 43v.

222. Les mêmes peines pour les mêmes délits: dezelfde straffen voor dezelfde delicten/ver grijpen. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 47.

223. Subsistance, abondance, égalité, sûreté: (levens)onderhoud, overvloed, gelijkheid, veiligheid. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 53.

224. Waarschijnlijk bedoelt Bavinck hier niet Richard Owen, maar Robert Owen (1771-1858). Bavincks bron is waarschijnlijk: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 64-72. In dit hoofdstuk, onder de titel 'Owen, Mackintosh, James Mill' vindt men geen voor naam van Owen en Mackintosh.

[88] *John Stuart Mill*, †1873.^{326/327/225/328/226} Collected Works, by Sir W. Hamilton, London 1873, 11 Volumes.²²⁷ Gesammelte Werke, von Th. Gomperz, Leipzig 1874.²²⁸ Filosofie was in Engeland altijd praktisch (Baco, Locke), nooit bestaande in abstracte begrippen. Kennis diene de praktijk.³²⁹ Dit empirisme wordt sensualisme (Berkeley). In onze empiristische tijd wordt op dat Engelse empirisme zeer de aandacht gevestigd. Vooral Mill's Logica is beroemd.^{330/229} Van metafysica wil hij niet weten. De logica heeft het alleen te doen met onderzoek der waarheid aus Folgerung. Deze Folgerung is dubbel: syllogisme (van algemeen tot bijzonder) en inductie (van bijzonder tot algemeen).²³⁰ Nu voert Mill alles tot inductie terug.³³¹ Alle syllogisme is verkapte inductie, want behelst principii petitiō.²³¹ Bijvoorbeeld: allen mensen zijn sterfelijk, Socrates is een mens etc. De major is eerst waar, als alle individuen sterfelijk zijn. Socrates is sterfelijk – is een gevolg, niet uit die major (veeleer omgekeerd), maar uit de ervaring.²³² Uit het algemene volgt nooit het bijzondere, maar omgekeerd. Nominalisme dus, dat onweerlegbaar is, als men in een soort slechts ziet een aggregaat van individuen. Dan is classificatie niet mogelijk, want deze onderstelt het algemene, de eenheid in de veelheid. Volgens Mill berust nu zelfs de mathematica op deductie, op ervaring: $2 \times 2 = 4$ niet noodwendig, maar uit [de] empirie. De noodwendigheid ervan is volgens Mill ook

326. [*Inter lineas*] geboren 1806.

327. [*In margine*] Streng opgevoed, vroeg geleerd, zonder godsdienst. Werd door [het] lezen van [de] geschiedenis van [de] Fr[anse] omw[enteling] democraat, door [het] lezen van Bentham 'utilitarian'; 1822 dit woord het eerst door hem gebruikt.

328. [*In margine*] Over Mills werken: [B.H.C.K.] van der Wijck, 'John Stuart Mill', in: *De Gids* 37 (1873), *Vierde Deel*, 1-57. Over zijn logica: A. Pierson, 'Mill's logika (Een populair overzicht)', in: *De tijdspiegel* 31 (1874), 277-327. Over zijn boek over Hamilton: [B.H.C.K.] van der Wijck, 'Ik en niet-ik', in: *De Gids* 30 (1866), *Eerste Deel*, 209-240; zijn [*Principles of Political Economy*] werd [in het] Hollands vertaald door Mr. J. Oppenheim; zijn *Utilitarianism* (1863) door J. Versluijs, 1875. Zie *Mannen van Beteekenis*.

329. [*Inter lineas*] Van 1800-1840 werd er weinig aan filosofie gedaan. Englands naam berustte op zijn kanalen, dokken, spoorwegen.

330. [*Inter lineas*] 1843, 8 uitg. Onderzoek der wijsbegeerte van Hamilton 1855.

331. [*In margine*] Mill sloot zich aan bij de empirische school, bestudeerde Th. Brown, en was de eerste die zich openlijk als volgeling van Comte, als positivist uitgaf, acht ook eendoorzaken en natuur der dingen onkenbaar.

332. [*In margine*] H. Bartling, 'John Stuart Mill en zijne geschriften', in: *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* (1875), *Tweede Deel*, 134v. De causaliteitswet is a priori; de causaliteit die de natuursamenhang ons thans leert kennen, is natuurlijk empirisch gevonden.

333. [*In margine*] Tegen Hamilton, die noodzakelijke waarheden aannam, betoogde Mill,

product der ervaring. Dat is onjuist; volgt uit onze rede – dat is dus, niet uit ervaring maar a priori. Daarmede valt ook het begrip [89] oorzaak en gevolg, en wordt een voor en na.^{332/333} Ook zo de wetmatigheid der natuur.

225. Bavincks bron voor de opmerkingen in de marge is: H. Bartling, 'John Stuart Mill en zijne geschriften', in: *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* (1875), *Tweede Deel*, 1v. (de opmerking over het lezen van de geschiedenis van de Franse omwenteling vindt men op pag. 31).
226. Bavinck noteert de eerste verwijzing als: 'Over Mills werken Gids 1873. n^o 10'; de tweede verwijzing als: 'over zijn logika, Pierson in Tijdspiegel juli 1874; de derde verwijzing als: 'over zijn boek over Hamilton Gids febr '66'. De vertaling door Oppenheim betreft: *J. Stuart Mill's Staathuishoudkunde*, door Mr. Jacques Oppenheim, *Eerste-Tweede Deel*, Groningen 1875-1876. De vertaling door Versluijs betreft: *J. Stuart Mill, Utilisme*, Groningen 1875. Met 'Mannen van beteekenis' doelt Bavinck op: 'Stuart Mill', in: *Mannen van Beteekenis in onze dagen, Deel 4, Aflevering 7*, 191-227.
227. Bavincks aanduiding van Mill's *Collected Works* roept vragen op. De uitgave kan niet – het gaat volgens Bavinck om een uitgave uit 1873 – zijn verzorgd door 'Sir W. Hamilton'. De Schotse filosoof William Hamilton leefde van 1788-1856. Mogelijk is bedoeld een in uniforme banden uitgegeven serie, die bestaat uit de volgende delen: John Stuart Mill, *Autobiography*, London 1873; id., *The Positive Philosophy of Auguste Comte*, New York 1873; id., *Considerations on Representative Government*, New York 1873; id., *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy, and of the Principal Philosophical Questions Discussed in his Writings, Vol. I-II*, New York 1873-1874; id., *Three Essays on Religion*, New York 1874; id., *Dissertations and Discussions: Political, Philosophical, and Historical, Vol. I-V*, New York 1874-1875; id., *On Liberty. The Subjection of Women*, New York 1879. Tevens werd in deze boeken reclame gemaakt voor een goedkope editie van: John Stuart Mill, *Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy, Vol. I-II*, New York 1874; en voor: Herbert Spencer, Henry Fawcett, Frederic Harrison, a.o., *John Stuart Mill. His Life and Works*, New York 1873.
228. John Stuart Mill, *Gesammelte Werke*, Autorisirte Uebersetzung unter Redaction von Theodor Gomperz, *Erster-Zwölfter Band*, Leipzig 1869-1880.
229. Bavinck doelt op: John Stuart Mill, *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. Being a Connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation, Vol. I-II*, London 1843. De verwijzing in de voetnoot: 'Onderzoek der wijsbegeerte van Hamilton 1855' is niet helder. Mogelijk is bedoeld het in 1865 verschenen werk van Stuart Mill: *An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy, and of The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings*, London 1865.
230. Het gebruik van de Duitse term 'Folgerung' brengt aan het licht, dat Bavinck zich hier baseert op: Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. II. Englische Philosophen. 1. Stuart Mill', in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 4 (1878), 244v.
231. Principii petitiō: het aanvoeren als bewijsgrond van datgene, wat zelf eerst bewezen moet worden (cirkelredenering). Bavincks bron is: Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. II. Englische Philosophen. 1. Stuart Mill', 246 (maar draait

Rust die op ervaring, dan is er voor de toekomst niets te besluiten, is er geen wetenschap mogelijk; het empirisme leidt tot [het] bankroet der wetenschap. Er moet een psychologisch element bijkomen, een a-priorisme, 'ideae innatae'.²³³ Mill wil dus alleen de inductieve methode, toegepast op alle wetenschappen, ook des geestes. Die verschijnselen moeten waargenomen totdat de wetten ervan ontdekt worden, en de noodwendigheid ervan kan aangetoond. Mill verdeelt de geesteswetenschappen in psychologie, ethologie, sociologie.

In onderscheiding van Comte handhaaft Mill de psychologie. Zij is geen fysiologie, gaat er niet in op. De geestelijke wetten zijn zelfstandig.^{334/234}

[1.]²³⁵ In de moraal³³⁵ onderscheidt Mill tussen³³⁶ de intuïtieve³³⁷ en de inductieve³³⁸ school.³³⁹ Volgens gene zijn de principes der moraal³⁴⁰ evident a priori; volgens deze a posteriori uit de ervaring. Mill ontkent de wilsvrijheid. Wil is niets dan wens. Men wenst niets, en wil en kan niets anders wensen en willen,²³⁶ dan het aangename. Egoïsme is dus wortel der moraal. Maar (voornaamste)³⁴¹ wens is, in harmonie te zijn

dat wij geen intuïtie van God hebben. [*In margine*] Over Mills idee van godsdienst cf. E. Snellen, 'De godsdienst der toekomst volgens Von Hartmann en Mill', in: *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* (1875), *Tweede Deel*, 80v: godsdienst is niet waard in stand te blijven, geeft geen nut. Enige godsdienst is die of Humanity = het idealiseren van ons aardse leven. Bewijzen voor Gods bestaan zijn onvoldoende. Almacht kan God niet toegeschreven, want Hij gebruikt middelen; evenmin alwetendheid, liefde. Al het supranaturele in natuurlijke en bovennatuurlijke godsdienst moet weg.

334. Cf. Pünjer.

335. [*Inter lineas*] Zie Mills: *Utilitarianism*

336. [*Inter lineas*] en: Vrijheid.

337. [*Inter lineas*] rationele.

338. [*Inter lineas*] experimentele.

339. [*In margine*] Mill onderscheidt a) fatalisme, predestinatie, onafhankelijkheid van ons karakter en onze wil; b) handelingen bepaald door karakter en karakter door het milieu zonder onze wil; c) handelingen bepaald door karakter, en dit door wil, en deze door milieu.

340. [*Inter lineas*] en ook van het ware, het schone.

341. [*Inter lineas*] het individu is nu eenmaal ingegroeid in de maatschappij, kan zich zonder deze niet denken.

342. [*Inter lineas*] want soms strijd [tussen] eigen en anderer belangen.

343. [*Inter lineas*] Niet eigen, maar het geluk der mensheid is doel.

344. [*In margine*] [Als] determinist neemt Mill toch een zekere vrijheid aan; [als] inductief moralist neemt hij toch nog aan een zeker (verworven) geweten; en zo ook hier een zekere deugd, ofschoon hij utilist is. Mill gaat van [het] zelfde beginsel uit als Bentham, maar bemiddelt halverwege toch met de intuïtieve school. Vrijheid, geweten, deugd

met onsgelijken = egoïsme is tevens altruïsme. Fysisch en metafysisch is het onmogelijk dat de mens iets anders wil dan zijn eigen genot. Dat is uitgangspunt. Maar, we leven in [de] maatschappij etc., het grootste genot van elk individu is de meeste tijd ten nauwste verbonden aan dat der maatschappij, de mens krijgt als bij instinct bewustzijn om rekening te houden met andere belangen; [90] elk, dus eigen genot zoekend, zoekt daardoor meestentijds³⁴² (Bentham zei: altijd) dat van de maatschappij. Maar Mill neemt er hier de psychologie bij: altijd hoeft niet. Want²³⁷ daardoor ontstaat allengs in hem bewustzijn van eenheid met anderen, subjectieve eenheid,²³⁸ een moral faculty, zedelijke vrijheid, een gevoel van plicht uit vrees voor de straf geboren.²³⁹ Deze is niet aangeboren, maar verkrege (evenals huizen bouwen, landbouwer, etc.). Zo krijgen we dus allengs, door associatie, niet als *ideae innatae* maar als *natural*,²⁴⁰ een soort vrijheid en geweten, en bestaat de goedheid onzer handelingen in heur streven, om geluk te verschaffen. Nu gebiedt ons die plicht,³⁴³ om onszelf te verloochenen, en *anderer* geluk te zoeken (dus ook het onze); het geluk der mensheid. Nu gaat Mill echter verder: velen (Bentham en Helvétius ontkenden dit)²⁴¹ wensen naar dingen, zeer verschillend van genot. Velen jagen naar de deugd.³⁴⁴ En deze *is* ook begerenswaard *in zichzelf*.³⁴⁵ Maar

de volgorde van de twee woorden om).

- 232. Ook het voorbeeld ontleent Bavinck aan: Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. II. Englische Philosophen. 1. Stuart Mill', 246.
- 233. *Ideae innatae*: aangeboren ideeën.
- 234. De aanduiding 'cf. Pünjer' heeft betrekking op het in annotatie 230 genoemde opstel.
- 235. Later in het betoog volgen een punt 2 en een punt 3. Bavinck geeft niet aan waar punt 1 begint. Dit is de meest logische plaats.
- 236. De woorden 'en wil en kan niets anders wensen en willen' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.
- 237. De woorden 'Maar Mill neemt er hier de psychologie bij: altijd hoeft niet. Want' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.
- 238. De woorden 'bewustzijn van eenheid met anderen, subjectieve eenheid' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.
- 239. De woorden 'uit vrees voor de straf geboren' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.
- 240. De woorden 'door associatie, niet als *ideae innatae* maar als *natural*' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.
- 241. De passage tussen haakjes is door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.

de deugd is niet van nature en oorspronkelijk³⁴⁶ doel, maar kán het worden voor hen die ernaar jagen; voor hen is de deugd het geluk.³⁴⁷ Wat middel was, wordt doel. Evenals het geld middel is, maar doel voor de gierigaard. Bentham vergeleek [de] deugdzame bij [een] econoom, Mill bij [een] gierigaard.

2. Wat moet nu onder geluk verstaan? Waaraan moet het gemeten? Aan: de kwaliteit en de kwantiteit. Het eerste (cf. Bentham: intensity, toch iets anders)³⁴⁸ betekent bij Mill preferentie, door ervaring van velen eraan³⁴⁹ toegekend.³⁵⁰ Het ene genot staat boven het ander. Er is verschil in kwaliteit tussen.^{351/242} En zo wordt nader la dignité,³⁵² la noblesse de caractère, dat wat met onze waarde overeenkomt het ware doel van elk wezen.²⁴³ Karakteradel, waardigheid toch verschaft het meeste geluk. En zo is het utilisme bij Mill uitgegaan van het egoïsme, door het altruïsme heen, en keert hier tot 's mensen waardigheid, tot de intuïtieve school terug.³⁵³ [91] Waardoor is nu dat goede verplicht?³⁵⁴ Ten eerste door het geweten (anders wroeging = een leed), waarvan het plichtgevoel het wezenlijke is. Dat geweten is allengs gevormd, uit allerlei gevoelens,³⁵⁵ die echter nu ons natuurlijk zijn. Maar Mill maakt niet

zijn niet van huis uit aangeboren, maar toch natuurlijk, in ons ingroeïende.

345. [*Inter lines*] en moet belangeloos om zichzelf begeerd.
346. [*Inter lines*] (gelijk [de] intuïtieve school beweert).
347. [*Inter lines*] Deugd wordt dan allengs een element van het geluk.
348. [*Inter lines*] was toch iets kwantitatiefs, kon berekend.
349. [*Inter lines*] aan het ene genot boven het andere.
350. [*In margine*] = door de meerderheid! (cf. Locke, die ook [de] sanctie der zedenwet zocht in de openbare mening).
351. [*Inter lines*] Beter is het een homme mécontent, dan een cochon satisfait te zijn.
352. [*In margine*] = immanente waarde.
353. [*In margine*] Altemaal mogelijk door de associatie. Ik wens altijd mijn geluk. Maar daaraan associeert zich dat van anderen. De associatie van geluk produceert in mij de moral faculty. De associatie van de middelen tot geluk produceert in mij de plicht, de deugd. De kwaliteit der plaisirs bewerkt dignity.
354. [*In margine*] Niet door gebod Gods, categorische imperatief. Het goede moet niet uit vrees maar uit natuur geschieden. Bentham en Helvétius zeiden: er zijn slechts uitwendige sancties of verplichtingen: gebod Gods, vrees voor straf, etc. Maar Mill laat ook als sanctie gelden de stem van het geweten; en ziet in dat verplichtende de essentie van het geweten (dat is intuïtieve school!).
355. [*Inter lines*] van sympathie, liefde, vrees.
356. [*In margine*] Gerechtigheid wordt dus afgeleid uit de wraakzucht.
357. [*Inter lines*] en straft *nut*shalve wie dat niet doet.
358. [*Inter lines*] en ons de deugd verschaffen.

duidelijk, waarom het goede, bijvoorbeeld zelfverloochening, opoffering verplicht is. Mill schippert met het utilisme, hij spreekt van *qualité*, *vertu*, *conscience*, *responsabilité*, *mérite*, *dignité*, *noblesse*, etc., schoon in gewijzigde zin.²⁴⁴

3. De sociologie heeft ook ten doel het geluk.²⁴⁵ Voornaamste middel om de maatschappij te besturen is de gerechtigheid. Gerechtigheid is oorspronkelijk gelijkvormigheid aan de wet, of wat wet 'moest' zijn. Wet is dus het wezen der gerechtigheid. Zij is iets dat afgeëist kan worden. Zij is iets verplichts tegenover bepaalde individuen; liefde niet zo. Zij is een wens om te straffen, om een kwaad af te weren of te wreken.^{246/356} De dieren zoeken ook te schaden hen, die hen schaadden. Zo ook de mensen, die door hun sympathie opkomen voor de benadeelde, wensen het te wreken op de misdadiger. Dat is gerechtigheid. Mill neemt dus, tegen Bentham – die zegt dat de wetgever alleen van nut en gepastheid mag spreken²⁴⁷ – dit begrip in zijn moraal op. Die gerechtigheid nu, zegt hij, heeft tot vorm het sociale nut. Want de gerechtigheid beveelt,³⁵⁷ elk te geven wat hem toekomt. Maar wat recht en onrecht is,²⁴⁸ dat doet mij alleen het utilisme kennen. Dus moet de staat de moraal te hulp komen,³⁵⁸ door de inrichting der maatschappij en door het onderwijs. Dat laatste moet rusten op wetenschappelijke beginselen van karaktervorming (ethologie).

Volgelingen:²⁴⁹ George Grote († 18 juni 1871) leidt ook het geweten af uit

242. *Homme mécontent*: ontevreden mens; *cochon satisfait*: tevreden varken; Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 96.

243. *La dignité*: de waardigheid; *la noblesse de caractère*: adel/verhevenheid van karakter; Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 98.

244. *Qualité*, *vertu*, *conscience*, *responsabilité*, *mérite*, *dignité*, *noblesse*: kwaliteit, deugd, geweten, verantwoordelijkheid, verdienstelijkheid, waardigheid, verhevenheid. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 112.

245. Bavincks bron voor wat volgt is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 127v.

246. De laatste twee zinnen – 'Zij is iets verplichts... of te wreken' – zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.

247. De woorden tussen gedachtestreepjes zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.

248. Bavinck schreef eerst: 'Maar wat dat is, doet mij alleen het utilisme kennen'. Tussen de regels voegt hij de woorden 'recht en onrecht is' toe, en geeft met een haakje hij aan waar deze moeten worden ingevoegd. Ik schrap eenmaal 'is' om er een lopende zin van te maken.

249. Bavincks bron voor wat volgt is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 133-150.

de sociale staat, beschouwt evenals Bentham de godsdienst^{359/250} als ver[92] derfelijk voor 's mensen geluk. Kweekt onnut lijden, onnutte onthoudingen, eindeloze vrees, etc; bederft het zedelijk bewustzijn, karakter, weert de vooruitgang, enz.²⁵¹

Alexander Bain^{360/361/252/362} beoefende vooral de psychologie (*The Senses and the Intellect*,³⁶³ *The Emotions and the Will*,³⁶⁴ *Mental and Moral Science*^{365/366/253}),³⁶⁷ verklaart het geweten, plichtgevoel niet alleen uit vrees voor het gezag, maar uit imitatie van het gezag. Wij conformeren ons naar het milieu waarin wij leven, wij reproduceren het in ons. Het geweten in ons is een imitatie van het gezag buiten ons. Mensen, met voorzichtigheid, sympathie, gemoedsaandoeningen, en levende onder autoriteit krijgen vanzelf geweten, bootsen innerlijk de uiterlijke autoriteit na. Evenals het geweten van de jood hem gebiedt geen varkensvlees te eten.

Samuel Bailey, die vooral deed aan logica en psychologie, geen nieuw element in het utilisme bracht.

G.H. Lewes (†1878), *Geschichte der Philosophie [von Thales bis Comte]*. Vooral *Problems of Life and Mind* (1874 3^e editie). Biograaf van G[oe]the,²⁵⁴ echtgenoot van G. Eliot (Miss Evans),²⁵⁵ tekent ons de invloed der maatschappij op de individu.

Sidgwick,^{368/256} [*The*] *Methods of Ethics* (1877²),³⁶⁹ die veel strijds tegen het utilisme heeft uitgelokt: de ethiek heeft tot object: wat zijn móet. Wat is dat moet? Dat is het redelijkste. Dat zoekt men te bereiken door drie wegen: a) eigen geluk – egoïsme; b) anderer geluk, utilisme; c) volmaking – intuïtieve moraal. Sidgwick verwerpt a en c. Utilisme is geen egoïsme, als bij Bentham, maar universalistisch hedonisme.²⁵⁷ Hoe men het

359. [*In margine*] *An Analysis of the Influence of the Natural Religion on the Temporal Happiness of Man* (1832) onder [het] pseudoniem van Philip Beauchamp.

360. [*Inter lines*] filosofie professor te Aberdeen.

361. [*In margine*] (cf. na Darwin, later!)

362. [*In margine*] Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 399.

363. [*Inter lines*] 1855, 1894⁴.

364. [*Inter lines*] 1859, 1865².

365. [*Inter lines*] 1868.

366. [*Inter lines*] *Geest en lichaam* (18[74]), *Mind and Body* (1873).

367. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 419.

368. [*In margine*] Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 401; F.H. Hayward, *The Ethical Philosophy of Sidgwick. Nine Essays, Critical and Expository*, London: Sonnenschein 1901, 4 sh. 6 d.

369. [*Inter lines*] 1884³.

geweten verklare, doet er niets toe, zegt Sidgwick. Het is een feit, waarvan de oorsprong niet hoeft opgespoord. (Dit is oppervlakkig). Maar wat is het verplichtende van het goede (altruïsme). Sidgwick zegt: er is [93] geen andere sanctie dan die van God en Zijn wet. Dat wordt een *Deus ex machina*. Een Dieu utilitaire.²⁵⁸ De utilistische moraal van Bentham, Mill is daarmee vervallen, komt echter in nieuwe fase bij Darwin en H. Spencer terug. Ook moet hier nog genoemd Buckle, *History of Civilisation in England*, London 1857-1860, die de enige vooruitgang ziet in de verstandelijke ontwikkeling.

Kritiek

1. Het utilisme komt altijd op in een tijd van zedelijk verval en van scepticisme. Het hoge zedelijke ideaal heeft zijn kracht, bezieling verloren. Men tracht het nu nog op een smakelijke, de mensen accommoderende wijze te handhaven, aan te raden op grond van hun belang. Op zichzelf dus al waardeloos, krachteloos. Evenals het utiliteitsbewijs²⁵⁹ voor het geloof aan het bestaan van God.
2. Het heeft zeer veel overeenkomst met het positivisme. Beide verwerpen de intuïtieve, a-prioristische moraal. Beide loochenen het onderscheid van goed en kwaad in zichzelf. Beide zoeken het onderscheid a poste-

250. De door Bavinck in de marge genoteerde bibliografische gegeven kloppen niet geheel. Ik heb onder ogen gehad: Philip Beauchamp, *Analysis of the Influence of Natural Religion on the Temporal Happiness of Mankind*, London 1822. Het jaartal 1832 ontleent Bavinck aan: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 135, noot 1. Het woord 'Man' in plaats van 'Mankind' is waarschijnlijk een gevolg van slordigheid. Guyau vermeldt namelijk wel de correcte titel.
251. Deze zin is door Bavinck in de marge genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar de zin moet worden ingevoegd.
252. Zie later in deze uitgave pag. 117.
253. Bavinck noteert: 'Geest en lichaam 1870'. Het boek – Alex. Bain, *Geest en lichaam*, bewerkt door C.H. Eshuys – verscheen te 's Hage 1874.
254. Bavinck schrijft: 'Gothe' en zinspeelt op: G.H. Lewes, *The Life and Works of Goethe: with Sketches of his Age and Contemporaries, from Published and Unpublished Sources, Vol. I-II*, London 1855.
255. George Eliot, pseudoniem van Mary Ann Evans (1819-1880), Engels schrijfster. Ze woonden overigens samen zonder getrouwd te zijn.
256. Bavinck noteert 1902 als jaar van uitgifte van het boek van Hayward. Het verscheen een jaar eerder: 1901.
257. De woorden 'als bij Bentham, maar universalistisch hedonisme' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; met een haakje geeft hij aan waar ze moeten worden ingevoegd.
258. Dieu utilitaire: een utilitaire God (een gebruiksgod).
259. Bavinckschreef eerst: 'het morele bewijs', maar corrigeerde dit tot: 'het utiliteitsbewijs'.

- riori, in de gevolgen. Het positivisme kan niet anders dan utilistisch zijn. Alle utilisme is echter nog geen positivisme.
3. Het utilisme heeft tegen zich de getuigenis der eeuwen der mensheid (niet: haar praktijk) en der wijsbegeerte, behalve één wijsgeer: Epicurus. Dat zegt veel, bewijst toch, dat allen overtuigd waren van het bestaan en [94] het bestaansrecht des gewetens, van de plicht.
 4. Het geweten, zegt men, kan niet bewezen worden. Maar dat hoeft niet. Het is er, laat zich gelden. Wij hebben idee van recht, plicht, verantwoordelijkheid. En de verklaring der utilisten, uit invloeden der maatschappij, vrees, autoriteit, etc., van buitenaf gaat volstrekt niet op. De maatschappij kan ons leren, iets uit voorzichtigheid, eigenbelang, uit vrees voor straf, etc., te doen, ons in de toom te houden. Maar dat alles is geen zedelijke daad, maar nog onzedelijk, door eigen geweten geoordeeld. Uit liefde tot het goede moet iets gedaan, dan eerst [is het] zedelijk. Dat leert de maatschappij niet. De utilisten zeggen, met het 'eeuwige voorbeeld', een mens heeft eerst het geld lief om iets anders (omdat hij er wat voor krijgen kan), maar later het geld om zichzelf. Zo ook het goede. Het voorbeeld oordeelt zichzelf. [Het] deugdzame vergeleken met [een] gierigaard!
 5. Het utilisme, de rekenkunst van het geluk (Vinet)²⁶⁰ kan eigenlijk alleen als het consequent is zeggen: elk zoek zijn eigen geluk. Puur, naakt egoïsme. Kan niets verbieden, niets aanbevelen, gebieden. Wat mij gelukkig maakt, kan ik alleen beoordelen. Wie geeft een ander het recht, dat voor mij te bepalen? Dat moet ik zelf weten. Individualisme, atomisme. En anders despotisme.³⁷⁰ De een zoekt het in wellust, [een] ander in kunst, [een] derde in godsdienst – alles goed.
 6. [95] De utilisten durven echter de consequenties niet aan. Bentham, de consequentste, sprak nog van 'behoort'. Mill trachtte het egoïsme te vervangen door altruïsme, anderer geluk te zoeken. Maar waarom? Als geluk principe [is], dan moet elk voor zichzelf zorgen. Mill spreekt bovendien van 'kwaliteit' van het geluk – ook een vreemd principe, want dan wordt, wat geluk is, bepaald door iets anders, door kwaliteit of het geestelijk is of niet, of het goed is – dus dan is dat hoger (Janet).²⁶¹ Mill spreekt ook van deugd, geweten, verantwoordelijkheid, waarde, gerechtigheid – alles inconsequent. Evenzo alle begrippen van liefde, medelijden, welwillendheid, dankbaarheid, etc. etc. moeten gebannen. Verontwaardiging, haat, toorn, enthousiasme, etc., komen niet te pas. Alleen cijfers, meetkunde, rekenkunde, berekening.
 7. Het utilisme is de dood der moraal, en ook der kunst. Goed en kwaad

370. [Inter lines] het is nut dat een sterve voor allen!

is er niet. Tussen vadermoorder en trouwe zoon is het enige verschil, dat de laatste beter heeft berekend, wat nuttig voor hem is. De slimste is de beste. En zegt men, neen inwendig geluk is hoogste – dat zegt gij, maar ik niet. En bovendien, dat kan ons toch alleen gezegd door het geweten, dat gij ontkent.

8. Het utilisme is thans [een] ontzettende macht. [96]

D. De evolutieleer

Literatuur

Er is geen opnoemen aan: begin 1876 waren al ± achthonderd publicaties van de darwinistische theorie verschenen.

- *De Gids* (Jan.) 1874, pag. 401[v.], het darwinisme geschetst door Spruyt.²⁶²
- W.H. Nieuwhuis, 'Darwin en het Darwinisme', in: *De Vrije Kerk* 9 (1883), 4-14, 147-162, 214-226, 339-358, 396-407, 509-524.²⁶³
- Ludwig Büchner, *Kracht en stof of grondtrekken der natuurlijke wereld-orde en van de daarop steunende zedeleer*, naar de nieuwste Duitsche uitgave bew., onder toezicht van J.G. ten Bokkel, Amsterdam s.a. [1894]
- [A.] Pierson, *Eene levensbeschouwing*, p. 449 (óf evolutie óf ontologie). Daartegen: Kuenen (A. Pierson, 'Kantteekeningen op prof. Kuenen's "Ideaalvorming"', in: *Theologisch Tijdschrift* 10 (1876), 408v.).²⁶⁴
- M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine. Morale de l'Utilité et*

260. Bavincks bron is: A. Vinet, 'Critique de l'Utilitarisme', in: A. Vinet, *Mélanges. Philosophie Morale et Morale Religieuse. Études Littéraires et Notices Biographiques. Fragments Inédits et Pensées*, Paris 1869, 52: 'La morale est l'arithmétique du bonheur'.

261. Bavincks bron is: Paul Janet, *La Morale*, Paris 1874, 16vv.

262. C.B. Spruyt, 'Natuurkundige phantasieën', in: *De Gids* 38 (1874), 401-440.

263. Het betreft een opstel dat in afleveringen is gepubliceerd. Als auteur van de eerste aflevering staat vermeld: 'Nodo'; onder de tweede aflevering staat als auteursnaam: W.H. Nieuwhuis; de inhoudsopgave vermeldt als auteur van de derde, vierde, vijfde en zesde aflevering: 'Nodo'. W.H. Nieuwhuis is uiteraard de auteur van alle delen.

264. Bavincks verwijzingen naar Pierson en Kuenen zijn niet helder. Het gaat om het boek van A. Pierson, *Eene levensbeschouwing*. Daarvan bestaan twee uitgaven, respectievelijk uit 1875 en 1878. Kuenen reageert kritisch op dit boek: A. Kuenen, 'Ideaalvorming', in: *Theologisch Tijdschrift* 10 (1876), 316-361. Gelet op het jaartal 1876 gaat het om de eerste uitgave (1875) van *Eene levensbeschouwing*. Dit boek werd uitgegeven in twee delen ('Eerste stuk' en 'Tweede stuk'), met een doorlopende paginanummering (en daarom dikwijls in één band samengebonden). Pagina 449 bevat 'Drukfeilen'. Bavincks verwijzing naar pag. 449 klopt dus niet. Bavincks woorden 'óf ontologie óf levensbe-

- de l'Évolution*, Paris 1879, 151v.
- B. Carneri, *Sittlichkeit und Darwinismus. Drei Bücher Ethik*, Wien 18[71].²⁶⁵
 - G.P. Weygoldt, *Darwinismus, Religion, Sittlichkeit*, Eine von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der Christlichen Religion gekrönte Preisschrift, Leiden 1878.
 - [– Cf. E.G. Steude, 'Die monistische Ethik. Ein Beitrag zur Apologetik', in: *Der Beweis des Glaubens. Monatsschrift zur Begründung und Verteidigung der christlichen Wahrheit* 31 (1895), 209-226 (over Haeckel, Spencer en vele andere werken).²⁶⁶
 - Evolutionische ethiek maakt grote opgang, vindt [haar] hoofdongang in *International Journal of Ethics*. [*Devoted to the Advancement of Ethical Knowledge and Practice*], Issued Quarterly, Philadelphia en London: Swan Sonnenschein en Co.²⁶⁷
 - Fred Bon, *Grundzüge der wissenschaftlichen und technischen Ethik*, Leipzig: Engelmann 1896 (4 m.).
 - E. de Roberty (hoogleraar aan de Nieuwe Universiteit te Brussel), *L'Étique. Le Bien et le Mal. Essai sur la Morale Considérée comme Sociologie Première*, Paris: Alcan 1896 (kent alleen sociologie).^{371/268}
 - Alexander Sutherland, *The Origin and Growth of the Moral Instinct, Vol. I-II*, London 1898. Zeer geroemd en kort weergegeven in Dr. Fritz Schultze, *Psychologie der Naturvölker. Entwicklungspsychologische Charakteristik des Naturmenschen in intellektueller, aesthetischer, ethischer und religiöser Beziehung. Eine natürliche Schöpfungsgeschichte menschlichen Vorstellens, Wollens und Glaubens*, Leipzig 1900 (6,50 gl.), sterk evolutionistisch.
 - Ook Spencer, *Ethics*.²⁶⁹
 - C. Staniland Wake, *The Evolution of Morality: Being A History of the Development of Moral Culture, Vol. I-II*, London 1878.
 - Adolphe Coste, *L'Expérience des Peuples et les Prévisions qu'elle Autorise*, Paris 1900.] [97]

371. [In margine] Viktor Cathrein S.J., 'Monistische Entwicklungslehre und Ethik', in: *Stimmen aus Maria-Laach. Katholische Blätter* 77 (1909), 42-55, 186-199, wist grenzen uit tussen physis en ethos, weet niet wie onze naaste is, ontkent wilsvrijheid, ondermijnt [de] zedelijke orde, laat zedelijk bewustzijn van mensen onverklaard, kan niet spreken van eenheid van [de] mensheid, vernietigt zedelijke plicht, enz.

schouwing' hebben betrekking op: A. Pierson, 'Kantteekeningen op prof. Kuenen's "Ideaalvorming"', in: *Theologisch Tijdschrift* 10 (1876), 450: 'Het verschil tusschen de oud-modernen en mij en mijne geestverwanten komt, – laat mij het, naar aanleiding van deze laatste opmerking, in het voorbijgaan mogen zeggen, – inderdaad hier op neer: Of natuur en absolute bestemming of wording onder den invloed van bepaalde omstandigheden, die ook anders hadden kunnen zijn: en dus altijd slechts relatieve bestemming, vastgesteld met het oog op een doel, in welks verwezenlijking wij naar bepaalde begrippen belang stellen. Kort uitgedrukt: Of ontologie of evolutie-leer ook op geestelijk gebied. Dat is de groote historisch-wijsgerige vraag, die heden ten dage onze volle onze aandacht verdient. Prof. Kuenen en zijne medestanders zijn nog ontologen, hetgeen ik zelf ook zeer lang geweest ben, ofschoon vaak met kwade vermoedens en als de verzenen tegen de prikkels slaande. Wij beginnen ons eerst aan de ontologie (leer van het bestaan van een wezen der dingen: een wezen van den mensch, een wezen van God, van den godsdienst, van den staat, van de nederl. geloofsbelijdenis enz. enz.) te ontworstelen, niet uit willekeur, maar onder de macht der feiten; volmaakt op dezelfde wijze, waarop Kuenen zijne studenten van de inspiratie-theorie van het Oude Testament heeft afgebracht. Een zijner opvolgers zal er eens ook toe moeten komen, gelijk men thans van de theologie te Kampen verzekeren kan, dat zij eens moderne theologie zal moeten worden, die gezegende ontwikkelingsfase in onze vrijmaking van alle ontologie'. Piersons betoog op dit punt begint reeds op pag. 449. Zo laat zich het door Bavinck genoteerde paginanummer 449 verklaren. Op pag. 408v. gaat Pierson in op Kuenens stelling: 'de andere afwijking van het abstentionisme komt der mensche-lijke persoonlijkheid ten goede'. Zie ook: A. Pierson, *Eene levensbeschouwing*, 180v. Ik laat in de tekst Bavincks notities staan.

265. Bavinck noteert 1877 als jaar van publicatie van het boek van Carneri. Dat kan niet kloppen. Het boek verscheen in 1871. Een tweede 'überarbeitete Auflage' verscheen in 1903.
266. Blijkens de wijze van schrijven is de verwijzing naar het opstel van Steude en wat daarna volgt aan verwijzingen later toegevoegd. Ik plaats deze verwijzingen daarom tussen vierkante haken. Bij het opstel van Steude noteert Bavinck: 'juni 1895'. Dat betreft de pagina's 209-226. In dezelfde jaargang vindt men nog drie vervolgartikelen onder dezelfde titel (pag. 275-290, 314-322 en 347-362).
267. De eerste jaargang van dit tijdschrift verscheen in 1890-1891. Bavinck noteert 'Swan Sonnenschein en C^o' als uitgever. Dat vind ik niet terug op de titelpagina.
268. De tekst van de voetenoot wekt gemakkelijk de indruk, dat Bavinck de auteur van het opstel bekritiseert. Die indruk is echter onjuist. Bavinck vat namelijk in enkele notities de kritiek van Viktor Cathrein op de evolutionistische ontwikkelingsleer samen.
269. De notitie 'Ook Spencer Ethics' is te summier om met zekerheid te bepalen waaraan Bavinck hier denkt. Het zou bijvoorbeeld kunnen gaan om: Herbert Spencer, *Essays: Moral, Political and Aesthetic*, New York 1864 (of een van de vele latere uitgaven); of om: Herbert Spencer, *The Data of Ethics*, London/Edinburgh 1879 (of een van de vele latere uitgaven); of om: Herbert Spencer, *The Principles of Ethics, Vol. I-II*, New York 1893.

^{372/270} Met betrekking tot het ontstaan der organismen zijn maar twee opvattingen mogelijk: a) de aparte dier- en plantsoorten zijn geschapen, of b) zij hebben zich uit lagere vormen ontwikkeld (evolutie, descendent, afstammingsleer). Het eerste werd vroeger algemeen aangenomen. Karel Linnaeus (1707-1778)²⁷¹ zei: er zijn zoveel soorten, als er in den beginne verschillende vormen door God geschapen zijn. Binnen de kring der soort zijn echter vele variëteiten, gevolg van klimaat, grond, warmte, etc. De beroemdste botanici hielden vast [aan] de standvastigheid der soorten. Tot 1860 was zij de heersende beschouwing.²⁷² Toch begon de nieuwere al op te komen. Aristoteles leerde al de 'Urzeugung'. Kant sprak reeds de afstamming der organismen uit lagere vormen uit.^{373/273} G[oe]the²⁷⁴ zei ook: de levensloop der schepselen is een voortdurend vervormen etc.³⁷⁴ Duidelijk echter werd ze geleerd door de Fransman Monet de Lamarck (1744-1829),²⁷⁵ gaf als professor te Parijs in 1809 uit: *Philosophie Zoologique*.²⁷⁶ Alle organismen zijn uit een of meer allereenvoudigste wezens ontstaan. Die eenvoudige organismen blijven echter ook bestaan door spontane generatie. De organen zijn niet oorzaak maar resultaat der levenswijze. Hem volgde É.G. Saint-Hilaire, die de eenheid van bouw bij alle dieren handhaafde.²⁷⁷ Tegen hem Cuvier (1769-1832),²⁷⁸ was teleoloog, hield de soorten vast, nam vier hoofdvormen der dieren aan. Lorenz Oken (1779-1851)²⁷⁹ leerde: op de bodem der zee ontstaat uit anorgane stoffen een³⁷⁵ [98] organische stof 'Urschleim', waaruit alle organische wezens, ook de mens zijn ontstaan. 's Mensen embryo is dies eerst infusiediertje, dan worm, weekdier, vis, kruipend dier, vogel, mens. Nu werd de veranderlijkheid der soorten al door velen ontkend.²⁸⁰ Von Buch in 1836,²⁸¹ H. Spencer 1852,²⁸² Schaaffhausen 1853,²⁸³ Huxley 1859,²⁸⁴ Fr. Unger 1852,²⁸⁵ Nägeli 1859.²⁸⁶

Charles Darwin,³⁷⁶ geboren 12 februari 1809 te Shrewsbury, †19 april 1882, werd [in] 1831 bachelor of arts te Cambridge, deed [van] 1831-22 oktober 1836 [een] reis om de wereld, huwde [in] 1839 met [een] rijke

372. [In margine] Alfred Wiesenhütter, *Die Prinzipien der evolutionistischen Ethik nach H. Spencer und W. Wundt*, Leipzig: Quelle und Meyer 19[10] (± 4,15 m.).

373. Immanuel Kant, *Kritik der Urtheilskraft*, §77-80 en '[Von] den verschiedenen Racen der Menschen' (1775).

374. Zie: G.P. Weygoldt, *Darwinismus, Religion, Sittlichkeit*, Eine von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der Christlichen Religion gekrönte Preisschrift, Leiden 1878, 10.

375. [In margine] L. Agassiz (1807-1873) ook voor de standvastigheid der soorten.

376. [In margine] Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 402v.

270. Bavinck noteert 1911 als jaar van uitgifte van het werk van Wiesenhütter. Het verscheen een jaar eerder.
271. Carl Linnaeus (1707-1778), Zweeds plantkundige, arts, zoöloog en geoloog. Bavinck neemt de spelling 'Karel Linnaeus' over uit: W.H. Nieuwhuis, 'Darwin en het Darwinisme', in: *De Vrije Kerk* 9 (1883), 214.
272. Doorgehaald: 'vooral nog'.
273. Bavinck schrijft: 'Über die verschiedenen Racen der Menschen 1775.' Dit werk van Kant was ten tijde dat Bavinck zijn filosofische ethiek schreef bijvoorbeeld te vinden in: Immanuel Kant, *Sämtliche Werke*, herausgegeben von Karl Rosenkranz und Friedr. Wilh. Schubert, *Sechster Theil. Immanuel Kant's Schriften zur physischen Geographie*, herausgegeben von Friedr. Wilh. Schubert, Leipzig 1839, 313-332.
274. Bavinck schrijft: 'Göthe'.
275. Jean-Baptiste Pierre Antoine de Monet, Chevalier de Lamarck (1744-1829), Frans zoöloog en botanicus.
276. J.-B.-P.-A. Lamarck, *Philosophie Zoologique ou Exposition Des Considérations relatives à l'histoire naturelle des Animaux [...]*, Tome Premier-Second, A Paris 1809.
277. Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772-1844), Frans zoöloog.
278. Georges Léopold Chrétien Frédéric Dagobert Cuvier (1769-1832), Frans natuuronderzoeker.
279. Lorenz Oken (eigenlijk Lorenz Okenfuß; 1779-1851), Duits natuuronderzoeker, natuurfilosoof, bioloog en arts.
280. Bavinck ontleent de nu volgende namen en jaartallen aan: W.H. Nieuwhuis, 'Darwin en het Darwinisme', in: *De Vrije Kerk* 9 (1883), 224v. Nieuwhuis baseert zich op: 'An Historical Sketch of the Progress of Opinion on the Origin of Species, Previously to the Publication of the First Edition of this Work', bijvoorbeeld te vinden in: Charles Darwin, *On the Origin of Species by Means of Natural Selection [...]*, London 1866, xiii-xxi.
281. Christian Leopold von Buch (1774-1853), Duits geoloog. Het jaartal 1836 heeft betrekking op zijn boek *Description Physique des Iles Canaries [...]*, traduite de l'Allemand par C. Boulanger, Paris 1836.
282. Het jaartal 1852 heeft betrekking op een essay, getiteld: 'The Development Hypothesis', oorspronkelijk verschenen in *The Leader* (1852) en eveneens te vinden in: Herbert Spencer, *Essays: Scientific, Political, and Speculative*, London 1858, 389-395.
283. Hermann Schaaffhausen (1816-1893), Duits (paleo)antropoloog en anatoom. Het jaartal 1853 heeft betrekking op zijn opstel 'Über Beständigkeit und Umwandlung der Arten', dat in 1853 verscheen in *Verhandlungen des Naturhistorischen Vereins der preussischen Rheinlande*.
284. Thomas Henry Huxley (1825-1895), Engels bioloog. Het jaartal 1859 heeft betrekking op een lezing voor 'the Royal Institution', getiteld 'Persistent Types of Animal Life'. Huxly publiceerde in hetzelfde jaar ook op een recensie van Darwins *On the Origin of Species*: 'Darwin on the Origin of Species', in: *The Times*, 26 december 1859, pag. 8-9.
285. Franz Joseph Andreas Nicolaus Unger (1800-1870), Oostenrijks botanicus, paleontoloog en plantenfysioloog. Het jaartal 1852 heeft betrekking op zijn boek *Versuch einer Geschichte der Pflanzenvwelt*, Wien 1852.

nicht, ging [in] 1842 wonen op de villa Down bij Farnborough in Kent. Gaf [in] 1858 (juli) met Wallace een verhandeling uit in *The Journal of the Linnean Society*. 24 november 1859 verscheen *The Origin of Species by Means of Natural Selection*. 1860 *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. 1868 *The Variation of Animals and Plants under Domestication* (onder de invloed des mensen). 1871 *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (seksuele teeltkeus).

Darwin sprak [in] 1859 de stelling uit en paste die [in] 1871 ook op de mens toe (gelijk Ernst H[ae]ckel, professor te Jena, reeds in zijn *Natürliche Schöpfungsgeschichte* gedaan had):²⁸⁷ *alle dieren, planten zijn misschien uit één stamvader*, en zo ook de mensen. Darwin wees daartoe op de analogieën der organische wezens: morfologisch en fysiologisch zijn ze alle van één type en model:

- a. 's Mensen hand lijkt op die der apen, op de voet van het paard, de vleugels der vleermuis.
- b. De mens ontstaat uit een ei(cel) dat van dat [99] der zoogdieren niet afwijkt, en doorloopt als embryo alle stadiën der dieren.²⁸⁸
- c. De mens heeft rudimentaire organen: zo de borsten bij de man, de staart, die door niet-gebruik [is]²⁸⁹ afgesleten, en het oor, dat bewegingloos, allengs onnut wordt en wegsterft.
- d. Vele abnormale ontwikkelingen, bijvoorbeeld van [de] schedel bij idioten, zijn terugzinking in vroegere dierlijke Stufen.
- e. Zo is het ook op geestelijk gebied; ook dan zijn er analogieën; geslachtsdrift, moederliefde, smart, vreugde, eerbij, trots, trouw, dankbaarheid, geheugen, verbeelding, verstand; verering, vrees, hoop, religie, zedelijkheid – alles is ook in de dieren op te merken.

Dit alles doet vermoeden: mens en dier en plant zijn verwant, slechts graadueel onderscheiden. Dat is de hypothese.

Maar hoe nu de wijze dier descentie te verklaren; hoe en langs welke weg, naar welke wetten heeft zich de mens ontwikkeld uit het dier en dit uit de plant? De afstammingsleer op zichzelf is nog niet²⁹⁰ met de Heilige Schrift in strijd. De vraag is: hoe is de ene soort uit de andere afgestamd? Nu zegt de Schrift volstrekt niet, dat elke soort *creatione immediata*²⁹¹ door God is geschapen; integendeel Gen. 1:11: Dat de aarde *uitschiet* grasscheutjes, kruid, etc.; vers 20: dat de *wateren* overvloedig *voortbrengen* gewemel van levende zielen; vers 24: de *aarde* brenge levende zielen voort, vee etc. Alleen de schepping des mensen onmiddellijk, vers 26-27. Volgens

377. [*Inter lineas*] *kies* de natuur tot verder telen uit.

de Schrift stammen alle organismen (behalve de mens) uit de aarde, echter door een [100] machtswoord Gods. Lagere organismen zijn dus, onder Gods scheppende kracht, middel om hogere voort te brengen.

Nu echter leert Darwin niet slechts afstamming, maar evolutie, d.i. dat

- a. ²⁹² het ²⁹³ organisme uit het anorganische zich vanzelf, zonder kracht van buitenaf, alleen op mechanische weg, door fysisch-chemische wetten heeft ontwikkeld.
- b. Dat de hogere organische wezens uit de lagere evenzo zijn voortgekomen, zonder invloed van de Schepper, door een blinde causaliteit.

Hoe verklaart Darwin dat proces nu? Door tal van wetten:

1. Wet van de *variabiliteit der soort*. Vele eigenschappen wijzigen zich onder andere omstandigheden. Bijvoorbeeld huisdieren leggen veel af wat ze wel hebben in het wild; huiskat, hond. De werkelijk voorkomende variabiliteit is echter altijd begrensd binnen de soort, bepaalt zich tot uitwendige, niet-wezenlijke kentekenen der soort. Een kruipend dier is nooit een vogel geworden; brandnetel nooit een vijgenboom. Een leeuw was altijd een leeuw.
2. Wet der *natural selection* (natuurlijke teeltkeus): onder tal van dieren, planten blijven ³⁷⁷ die in het leven, die het gunstigst georganiseerd zijn. De kinderen zijn dan nog gunstiger, en zo komt er volmaking, opklimming. Resultaat dezer teeltkeus is de *aanpassing*, d.i. niet een vermogen,

²⁸⁶. Carl Wilhelm von Nägeli (1871-1891), Zwitsers botanicus. Ik weet niet waar het jaartal 1859 betrekking op heeft (in Bavincks bron – W.H. Nieuwhuis, 'Darwin en het Darwinisme', in: *De Vrije Kerk* 9 (1883), 225 – vindt men slechts een citaat zonder bronvermelding). De thematiek van wat Bavinck noemt: de veranderlijkheid der soorten komt reeds aan de orde in zijn *Die Individualität in der Natur mit vorzüglicher Berücksichtigung des Pflanzenreiches*, Zürich 1856.

²⁸⁷. Bavinck schrijft: 'Häckel' en zinspeelt op: Ernst Haeckel, *Natürliche Schöpfungsgeschichte. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im Besonderen, über die Anwendung derselben auf den Ursprung des Menschen undere damit zusammenhängende Grundfragen der Naturwissenschaft*, Berlin 1868.

²⁸⁸. Bavinck schreef eerst: 'zoogdieren', maar corrigeerde dit tot: 'dieren'.

²⁸⁹. Bavinck schrijft: 'zijn'.

²⁹⁰. Doorgehaald: 'streng systematisch is Darwin hier niet'.

²⁹¹. Creatione immediata: door onmiddellijke schepping.

²⁹². Doorgehaald: 't hogere uit 't lagere'.

²⁹³. Doorgehaald: 'een'.

- maar het *feit*, dat²⁹⁴ organismen de levenstoestanden, waarin ze zijn, zijn aangepast, erop aangelegd zijn, want de minder gunstige, = [101] niet-aangepaste organisme komen om. Maar dit zou alleen verklaren, niet dat er nieuwere soorten ontstaan, maar alleen dat de sterkste, gezondste, grootste organismen overleven.
3. *Struggle for life*, dient ter ondersteuning van nummer 2. Elk wezen, ding, moet, om te bestaan, worstelen met andere wezens van eigen of vreemde soort, om ruimte, voedsel, etc. De sterkste blijven in die strijd overwinnaars.
 4. *Erfelijkheid*. Die gunstige eigenschappen der ouders gaan op de jongen over; de individuele eigenschappen worden zo algemene eigenschappen der soort. Maar dit was onjuist, werd Darwin tegengevoerd: neen, alleen soorteigenschappen erven over, niet individuele; en variëteitseigenschappen (bijvoorbeeld tamheid van hond, kat) zelden. Toen moest Darwin [een] nieuwe wet
 5. *Atavisme* opstellen, d.i. dat gunstige eigenschappen *niet altijd* overgaan.

378. J.H.A. Ebrard, *Apologetik. Wissenschaftliche Rechtfertigung des Christenthums, Erster Theil*, Gütersloh 1878, 359-363.
379. Charles Darwin, [*The*] *Descent of Man*[, and *Selection in Relation to Sex*], Caput 3 en 4 en 5.
380. [*Inter lineas*] liefde tot jongen, tot moeder (hond), jaloersheid.
381. [*Inter lineas*] verwondering, nabootsing (aap, papegaai), oplettendheid, geheugen, verbeeldingskracht (dromen).
382. [*In margine*] rede, nadenken, redenering. Ook bij dieren is [er] trapsgewijze ontwikkeling, gebruik van werktuigen.
383. [*Inter lineas*] Taal is uit nabootsing van klanken etc. ontstaan (Charles Darwin, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus*, Naar de tweede herziene en vermeerderde Engelsche uitgave [...] omgewerkt en van aantekeningen voorzien, door H. Hartogh Heys van Zouteveen, *Eerste Deel*, Arnhem-Nijmegen 1884³, 119). Schoonheidsgevoel (*Ibid.*, 125).
384. [*Inter lineas*] Charles Darwin, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus*, *Eerste Deel*, 127[v].
385. [*Inter lineas*] dromen.
386. [*Inter lineas*] Charles Darwin, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus*, *Eerste Deel*, 130.
387. [*Inter lineas*] Charles Darwin, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus*, *Eerste Deel*, Caput 4, bl. 141v.
388. [*Inter lineas*] dat is dus het enige onderscheid!
389. [*In margine*] Het geweten is bij Darwin niet dan het vermogen om verleden en toekomstige handelingen te vergelijken (M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 157; Charles Darwin, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus*, *Eerste Deel*, 159).

Daarmee verviel wet 4.

6. *Sexual selection*, dat het wijfje altijd aan het meest gunstig georganiseerde van twee of meer mannetjes de voorkeur geeft, en daardoor de soort altijd meer volmaakt wordt.^{378/295}

Daaruit volgt, dat het darwinisme alle teleologie loochent. Er is geen wereldplan, geen doel. Alles is wat het is en zijn moet. Er is alleen noodlot = toeval. Natuurwetten heersen overal onbeperkt. [102]

Darwin en de moraal. Comte, Mill, Bain hadden al het zedelijk bewustzijn des mensen uit de maatschappij afgeleid. Darwin gaat verder^{379/296} en beweert, dat 's mensen verstandelijke en zedelijke vermogens analogie hebben bij de dieren. Smart, vreugde; schrik, achterdocht, lafhartigheid, trots,³⁸⁰ schaamte, etc., ook bij de dieren. Ook meer verstandelijke:²⁹⁷ nieuwsgierigheid, overleg³⁸¹ (bij de bevers, mieren, bijen). Ook de beginselen van de taal in geluiden.³⁸² Zelfbewustheid komt bij de dieren niet zo duidelijk²⁹⁸ voor, en wel wijl ze geen taal hebben.³⁸³ Zelfbewustheid is dus volgens Darwin niet grondslag, maar gevolg van de taal. Godsdienst³⁸⁴ is ontstaan uit vrees,³⁸⁵ eerbied, dankbaarheid, etc.,²⁹⁹ ook ten dele bij de dieren (hond).³⁸⁶ Ook het zedelijk gevoel³⁸⁷ in de mens is niet iets absoluut nieuws, maar ontwikkeling van neigingen, die wij ook bij het dier aantreffen. Een dier, in een society levend, zou evengoed zedelijk gevoel krijgen als wij, als het maar meer verstandelijke vermogens³⁸⁸ had.³⁸⁹

- a. De sociale instincten doen een dier vermaak vinden in elkaars gezelschap.
- b. Bij genoegzame verstandelijke ontwikkeling zou het beeld der handeling, uit sociale instincten voortvloeiend, altijd voor de geest heen-

294. Doorgehaald: 'de'.

295. Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Ebrard Apologetik I bl 359-363.' Op basis van de paginanummers laat zich vaststellen dat Bavinck de uitgave uit 1878 heeft gebruikt (en niet die uit 1874).

296. Bavinck noteert als bronverwijzing hier de Engelse titel van het werk van Darwin. Alle latere verwijzingen in deze paragraaf (Bavinck noteert uitsluitend paginanummers) blijken betrekking te hebben op de derde druk van de Nederlandse vertaling. Ik voeg de bibliografische gegevens daarvan in de voetnoten in.

297. De woorden 'Ook meer verstandelijke:' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar deze moeten worden ingevoegd.

298. De woorden 'zo duidelijk' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar deze moeten worden ingevoegd.

299. De woorden 'dankbaarheid, etc' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar deze moeten worden ingevoegd.

gaan en, hadde men gehandeld naar egoïstische neigingen, spijt, berouw, smart wekken; want de sociale instincten zijn sterker³⁹⁰ dan de egoïstische.

- c. In zulk een dierenmaatschappij zouden natuurlijk de handelingen der sociale instincten lofinoogsten. Zo is de moraal geheel en al product der maatschappij, sociaal; sociale instincten zijn de basis der moraliteit.³⁹¹

De omstandigheden maken dus de mens, en heel de inhoud der zedenleer. Alle begrippen van waar en onwaar, recht en onrecht, etc., zouden in

390. [*Inter lineas*] duurzamer.

391. [*In margine*] Waren wij als bijen opgevoed, zouden moeders haar vruchtbare dochter doden (Charles Darwin, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus, Eerste Deel*, 143). Dieren hebben gezellig leven, hebben liefde tot elkander, medelijden, medegevoel. Die sociale instincten winnen het van de egoïstische (Charles Darwin, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus, Eerste Deel*, 155), wijl meer voortdurend werkzaam, wijl lof verwervend bij anderen.

392. [*In margine*] Doel der moraal is dan bij Darwin het algemeen welzijn = de gezondheid der maatschappij (Charles Darwin, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus, Eerste Deel*, 167) en dan in de tweede plaats ook het eigen geluk (*Ibid.*, 167-168).

393. [*In margine*] Réé, over het geweten (cf. invloed op Nietzsche bij D.G. Jelgersma, *De ontkenning der moraal. Een wijsgeerig-letterkundige studie*, Amsterdam 1896).

394. [*Inter lineas*] Friedrich von Hellwald, *Kulturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung bis zur Gegenwart*.

395. Cf. ook David Friedrich Strauß, *Der alte und der neue Glaube. Ein Bekenntniß*; Pierson, *Eene levensbeschouwing*, die het zedelijk gevoel tracht af te leiden uit het gevoel van het aangename en onaangename. Maar esthetiek is iets gans anders dan ethiek.

396. [*In margine*] Edward H. Griffin, 'Two Types of Naturalism', in: *The Presbyterian and Reformed Review* 13 (1902), 38-59, vergelijkt het stelsel van Spencer met dat van Spinoza.

397. Zie: I. Molenaar, 'Herbert Spencer', in: *Mannen van betekenis in onze dagen, Deel 14, Afl. 4* (1883); C.B. Spruyt, 'Het algemeene postulaat van Herbert Spencer', in: *De Gids* 35 (1871), *Eerste Deel*, 445-505; 'Herbert Spencer's wijsgeerig grondbeginsel getoetst', in: *De humanist. Tijdschrift van geloofsvrije menschelijke beschaving en verdeling*, op onbepaalde tijden in 't licht gegeven door J. van Vloten, *Eerste deel* (1882-1883), 161-182; A. Réville, 'De nieuwe euhemeristische theorie', in: *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* 3 (1882), 1-17; S.A. Naber, 'Bibliographisch Album', in: [*De*] *Gids* 40 (1876), *Tweede Deel*, 153-174; B.P. Bowne, *The Philosophy of Herbert Spencer. Being an Examination of the First Principles of his System*, New York: Nelson & Phillips 1876; Bernhard Pünjer, 'Der Positivismus in der neueren Philosophie. II. Englische Philosophen. 2. Herbert Spencer', in: *Jahrbücher für protestantische Theologie* 4 (1878), 434-481; K.L. Michelet, *Herbert Spencer's System der Philosophie und sein Verhältniss zur deutschen Philosophie*, Halle 1882 (*Philosophische Vorträge*, herausgegeben von der

andere [103] omstandigheden ook gans anders worden.^{392/393/300} Vandaar dat Von Hellwald^{394/301} alle vooruitgang in het zedelijke loochent, alleen erkent in het verstand, in het zich verschaffen van comfort.³⁹⁵

Alexander Bain staat de evolutieleer voor, maar brengt ze niet in verband met de moraal. Hij leidt het plichtsbef af uit drie machten: a) de autoriteit waaronder een mens leeft (staat, gezin, etc.); b) de maatschappij die begrippen heeft van goed en kwaad; c) het geweten, dat als een gelijkenis van de openbare autoriteit opgroeit in de individu. Tot vorming van het geweten werken saam: voorzichtigheid, sympathie en de gemoedsaandoeningen, waarbij dan nog komen moet het leven onder een autoriteit.³⁹⁶ In een maatschappij toch heeft de autoriteit opvatting van de belangen der gemeenschap, bevelen die te handhaven, straffen [der] overtreding. Daaruit vormt zich de openbare mening, die prijst en afkeurt. Daaraan associeert zich de mens, daarvan wordt hij afdruk.

Herbert Spencer,³⁰² geboren 1820 te Derby in Engeland, zoon van een onderwijzer was op [zijn] zeventiende jaar al civil ingenieur, reisde herhaalde malen naar de nieuwe wereld, studeert nu sedert [zijn] vijfentwintigste jaar voor zichzelf en schrijft.^{397/303/398/304} [104] Spencer is Englands

300. Bavinck zinspeelt op: Paul Rée, *Die Entstehung des Gewissens*, Berlin 1885.

301. Bavinck noteert slechts 'Culturgesch'.

302. Tussen pagina 108 en 109 van het manuscript bevinden zich twee op kleiner papier genoteerde teksten. De eerste is getiteld 'Herbert Spencer' en telt elf pagina's. Het lijkt een uitvoeriger samenvatting van de filosofie van Spencer dan Bavinck biedt in wat volgt. Mogelijk heeft Bavinck aan de hand van deze samenvatting het nu volgende gedeelte over Spencer geschreven. Op de tweede pagina heeft Bavinck later aantekeningen toegevoegd die blijkens genoemde jaartallen dateren uit 1893 of later. Omdat er veel overlap is tussen deze elf bladzijden tellende samenvatting en wat Bavinck schrijft in het manuscript 'Ethiek' zie ik ervan af de tekst ook op te nemen. Het tweede document is getiteld 'H. Spencer Ecclesiastical Institutions', telt twee bladzijden en lijkt onvoltooid. Ten slotte vindt men een aan twee bladzijden beschreven klein briefje met aantekeningen (waarschijnlijk gemaakt tijdens de lectuur van een onbekend boek).

303. Bavinck duidt de in de voetnoot aangegeven bibliografische gegevens summier aan (bijvoorbeeld: 'Spruyt in: Gids 1871. Humanist 1882 2e st. Bibl. v. Mod. Theol. III 1882 1e st. Gids April 1876'. Ik vul in de voetnoot de bibliografische gegevens aan. Bij het artikel uit *De humanist* wordt geen naam van de auteur vermeld. Hoogstwaarschijnlijk is het geschreven door de uitgever van het blad: J. van Vloten. De verwijzing naar Naber betreft een bespreking van een reeks boeken, waaronder: Joh. A. Leopold, *Spencers opvoeding*, Te Groningen 1875.

304. Bavinck noteert slechts 'Pesch Grossen weltr I 60'. 'Vergelijking van de eerste (1883) en de tweede druk van het werk van Tilmann Pesch brengt aan het licht dat Bavinck

grootste wijsgeer,^{399/305} trad eigenlijk met zijn theorieën al voor Darwin in 1859 op, schreef een reeks van filosofische geschriften onder [de] titel van *System of Philosophy*: I. *First Principles* (1862);³⁰⁶ II-III *The Principles of Biology* (1864-1867);³⁰⁷ IV-V *[The Principles] of Psychology* (1855; 2e editie 1870-1872).³⁰⁸ VI-VIII moet handelen over Sociology; IX en X Morality. Uit vrees dat hij spoedig sterven en [zijn] werk niet voltooiën zou, zond hij [in] 1879 al in het licht *[The] Data of Ethics*.^{400/309}

Spencer herleidt alle wetenschap tot één beginsel, één wet. Onderscheidt

Philosophischen Gesellschaft zu Berlin, Neue Folge, I. Serie, Heft 2); Th. Ribot, *La Psychologie Anglaise Contemporaine (École Expérimentale)*, Paris 1870; M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*.

398. *[In margine]* Tilmann Pesch S.J., *Die grossen Welträthsel. Philosophie der Natur. Allen denkenden Naturfreunden dargeboten, Erster Band. Philosophische Naturerklärung*, [Freiburg im Breisgau 1892¹,] 60; [Wilh. Schmidt, 'Ethische Fragen v. Herbert Spencer und die ethische Bewegung', in:] *Neue Kirchliche Zeitschrift* 12 (1901), 60[-77]; Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 40[7]v.; Jules Dubois, *Spencer et le Principe de la Morale*, Paris: Fischbacher 1899 (besproken breed door J.G. Boekenoogen, 'Spencer en het beginsel der zedeleer', in: *Theologisch Tijdschrift* 35 (1901), 193-239).
399. *[In margine]* Andere darwinisten in moraal: Th.H. Huxley (1825-1895), *Evolution and Ethics*, [London] 1893; John Tyndall (1820-1893); G.J. Romanes (1848-1894); Leslie Stephen, *Science of Ethics*, [London] 1882. In Amerika: J[ohn] W[illiam] Draper (1811-1882), *[History of the] Conflict [between] Science and Religion*, [New York] 1875; John Fiske (geb. 1842), *Destiny of Man [Viewed in the Light of his Origin]*, [Boston] 1884; (cf. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 456). In Frankrijk: Alfred Fouillée (geb. 1838); J.M. Guyau (1854-1888); (cf. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 335[v.]). In Duitsland: Wundt; Paulsen; Gizycki; Jhering.
400. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil*, Berlin 1880⁵, 419.
401. M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 164v.
402. *[Inter lines]* zij openbaart de wetten die het heeal regeren slechts ten dele. Het doel der mensheid is dat van [de] kosmos.
403. *[Inter lines]* Het nuttige (geluk) en noodzakelijke zijn een.
404. *[In margine]* Over Huxley, ['Een slachtoffer van het darwinisme', in:] *Wetenschappelijke Bladen* [...], Een bloemlezing uit buitenlandse tijdschriften voor Nederland bewerkt onder toezicht van W. Koster en A. van Oven, Haarlem 1901, *Tweede deel*, 186[v.]: was wel darwinist, bestrijder van kerkelijke dogmatiek, maar geloofde toch niet aan evolutionaire moraal.
405. *[Inter lines]* en doet dat ook spontaan.
406. *[Inter lines]* dat is een beginsel a priori, niet bloot empirisch bekend.
407. M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 169.

tussen het kenbare en het onkenbare. Er is iets absoluuts, dat niet bewezen kan worden, of het absoluut of relatief is, het is onkenbaar; dat is de grens der wetenschap en [daar] begint de godsdienst = eerbied voor het mysterie. Dat absolute echter doordringt alles, al het relatieve. En dat kan gekend. Laatste en diepste waarheid is nu: de bestendigheid der kracht. Die kracht is één, maar zet zich om; de stof is een, maar vervormt zich. Alles is dus te beschouwen als één universal-evolution, in een oneindige rij van relatieve evoluties en dissoluties. En die evoluties gaan nu overal, in natuur, psychologie, godsdienst, moraal, kerk, staat, maatschappij, etc., naar dezelfde vaste wetten. Het is alles één proces.

Wat nu de moraal betreft⁴⁰¹ – De mensheid⁴⁰² is maar deel van [een] groot systeem. De moraal mag dus niet [worden] gescheiden van de kosmologie. Overal één wet.⁴⁰³ Wat het doel der moraal is, kan slechts opgespoord uit de wetten des levens, de voorwaarden des bestaans, d.i. uit de evolutie, uit de ene wet die alles beheerst.³¹⁰ Datgeen, waarheen de evolutie des levens tendeert, is het abso[105]⁴⁰⁴ luut goede en dat is ook het einddoel der moraal. De wet des heelals, de wet aller dingen moet tevens zijn de wet van ons gedrag. Wij moeten leven overeenkomstig de natuur (Stoa, Epicurus). De mensheid moet zich adapteren⁴⁰⁵ aan het heelal, en elk mens aan de mensheid, aan de société waarin hij leeft.

Grondwet nu der evolutie, ook op zedelijk gebied, is de bestendigheid der kracht. Daarvan zijn we ons noodzakelijk bewust.⁴⁰⁶ Daaruit laten alle andere wetten van natuur en mensheid zich afleiden. De kracht is er altijd, vervormt, zet zich alleen om. De zedelijke kracht is een omzetting van de sociale, deze van de levenskrachten, deze van de fysische krachten. De zedelijke en sociale³¹¹ verschijnselen zijn omgezette warmte.

Deze omzetting der krachten is noodzakelijk, door de wederstand die altijd geboden wordt, door de forces adverses.⁴⁰⁷ Elke beweging ontmoet

de tweede druk heeft gebruikt.

305. Tussen vierkante haken vul ik bibliografische gegevens aan of corrigeer deze (Bavinck schrijft: 'J.W. Draper 1811-82 Conflict of science and religion 1875').

306. Herbert Spencer, *First Principles*, London 1862.

307. Herbert Spencer, *The Principles of Biology, Vol. I-II*, London 1864-1867. Bavinck noteert 1863 als jaar van uitgifte van *Volume I* en schrijft 'principes' in plaats van 'Principles'.

308. Herbert Spencer, *The Principles of Psychology*, London 1855; id., *The Principles of Psychology, Vol I-II*, London 1870-1872.

309. Herbert Spencer, *The Data of Ethics*, London 1879.

310. Het laatste deel van de zin – vanaf 'wet die [...]' – is tussen de regels genoteerd.

311. De woorden 'en sociale' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar ze moeten worden ingevoegd.

weerstand⁴⁰⁸ en zoekt naar evenwicht; overal is er dus Rythmus,⁴⁰⁹ in geboorten, huwelijken, sterfgevallen, ziekten, misdaden (Statistik). Heel de wereld is een golving, op en neer (Heraclitus: πάντα ῥεῖ);³¹² evolutie en dissolutie gaan altijd door, ook in de moraal. Die golving, die evolutie tendeeft nu naar individualisatie,⁴¹⁰ vooral in het organisme, plant, dier en³¹³ het hoogst bereikt in de mens, die daarom het best zich aanpassen kan aan omgeving en leven kan conserveren.³¹⁴ Die tendens hebben wij in de moraal te volgen. De zedenwet is die, sous laquelle l'individuation devient parfaite.³¹⁵ Die wet wordt almeer gekend; men spreekt van rechten van de mens en kent beter de uitwendige onmisbare voorwaarden, onder welke de individualiteit zich ontwikkelt. [106]

Die evolutie gaat voort. La moralité is l'individuation parfaite, als elk des anderen rechten erkennen en eerbiedigen zal, of met andere woorden zich volkomen adapteren zal aan de society,⁴¹¹ aan de maatschappij, die voor de mens is, wat het water is voor de vis; wanneer tous les individus à chacun, et chacun à tous zijn geadapteerd.³¹⁶ Dan vrede, harmonie, evenwicht. En die tijd komt, de moraal is een fase der fysica. De dieren worden geadapteerd aan hun milieu. Zo ook de mens. De mens móet volmaakt worden.⁴¹² Alles, heel de natuur streeft naar evenwicht. Nu is er nog strijd tussen individu en maatschappij. Maar dat houdt op. De moraal is de wetenschap der middelen, om dat evenwicht te realiseren.

Die wet der evolutie geldt voor de mensheid, maar ook voor de enkele. De moraliteit in de dingen reproduceert zich, drukt zich af in het bewustzijn van de enkele. De zedelijke gevoelens zijn opgehoopte en allengs erfelijk geworden indrukken. Er zijn drie soorten van gevoelens: egoïstische, altruïstische en een mengeling van beide: ego-altruïstische⁴¹³ (bijvoorbeeld zucht tot lof, eer, vrees voor berisping). De altruïstische zijn de duurzaamste, zijn immers geadapteerd aan de fundamentele condities van het sociale welzijn, bestaan in gevoelens van edelmoedigheid, meelijden, rechtvaardigheid,³¹⁷ winnen het van de egoïstische, maar blijven deze onderstellen. Nu is er nog conflict, wijl we nog half wild en half geciviliseerd

408. [Inter lines] en gaat in de richting van de minste wederstand.

409. [Inter lines] zo zoeken de volken vruchtbare streken, elk mens zijn eigen genot.

410. [Inter lines] om iets speciaals te worden.

411. [Inter lines] zijn milieu.

412. M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 173.

413. [Inter lines] deze zijn wisselend, nu goed dan kwaad.

414. [Inter lines] van de gewoonte, van onze nu eenmaal zo geworden constitutie.

415. [Inter lines] idea innata.

416. [Inter lines] cf. Bentham.

417. [De] Gids, maart 1887.

zijn, half egoïst en half altruïst. Met die altruïstische gevoelens komen allengs ook in ons daarmee overeenkomende beginselen en ideeën.³¹⁸ De autoriteit (het ‘verplichtende’, ‘behorende’) der sociale [107] instincten is niets anders dan de hoogste noodzakelijkheid van die staat⁴¹⁴ van evenwicht, waarheen alles tendeert. Het is geen zedelijke verplichting, maar een fysische die de gewoonte vanzelf meebrengt. Een noodzakelijkheid voortvloeiend uit onze constitutie. De wet der erfelijkheid maakt de gewoonte tot intuïtie,⁴¹⁵ vanzelfsheid. De natuurwetten zullen vroeg of laat het evenwicht der maatschappij ons brengen. Ze zijn onverbiddelelijk, vernietigen wat zich niet adapteren wil.

In de politiek is de overheid een⁴¹⁶ noodzakelijk kwaad. Zij beteugelt de anti-sociale neigingen, handhaaft zoveel mogelijk het evenwicht, onderstelt dus nog de immoraliteit der maatschappij. Ze verdwijnt naarmate de rechten der individuen gerespecteerd worden. Ze mag alleen beschermen, de rechten der individuen handhaven. De parlementaire regeringsvorm is de overgang. Op den duur, als de zedenwet erkend wordt, is de overheid overbodig. Dan volkomen democratie: elk regeert zichzelf. Er is dan zo weinig mogelijk gezag en zoveel vrijheid als mogelijk. In zijn *The Man versus the State* (London 1884)^{417/319} komt Spencer dan ook op tegen de vrijzinnigen, die thans onvrijzinnig zijn en de dwang en de staatsalmacht uitbreiden. Hij waarschuwt tegen staatsvergoding, tegen het goddelijk recht der parlementen. Slechts die bevoegdheden komen de staat toe, die

312. Πάντα ῥεῖ: alles stroomt.

313. De woorden ‘vooral in het organisme, plant, dier en’ zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar ze moeten worden ingevoegd.

314. De woorden ‘die daarom het best zich aanpassen kan aan omgeving en leven kan conserveren’ zijn door Bavinck tussen de regels en in de marge genoteerd; hij geeft aan waar ze moeten worden ingevoegd.

315. Sous laquelle l’individuation devient parfaite: onder welke de individuatie volledig/volmaakt wordt. Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 171.

316. Tous les individus à chacun, et chacun à tous: alle individuen voor ieder en ieder voor allen (allen voor één en één voor allen). Bavincks bron is: M. Guyau, *La Morale Anglaise Contemporaine*, 173: ‘[...] tous les individus à chacun, comme de chacun à tous’.

317. De woorden ‘zijn immers geadapteerd aan de fundamentele condities van het sociale welzijn, bestaan in gevoelens van edelmoedigheid, meelijden, rechtvaardigheid’ zijn door Bavinck tussen de regels en in de marge genoteerd; hij geeft aan waar ze moeten worden ingevoegd.

318. Deze zin is door Bavinck in de ondermarge van de bladzijde genoteerd; hij geeft aan waar deze moet worden ingevoegd.

319. De verwijzing naar *De Gids* heeft betrekking op: W. van der Vlugt, ‘In naam der vrijheid’, in: *De Gids* 51 (1887), *Eerste Deel*, 401-465

geacht mogen worden zo goed als eenstemmig door allen aan hem te zijn opgedragen (bescherming van land, leven, eigendom), geen andere. [108]

Kritiek

a. Van het darwinisme

Voornaamste tegenwerpingen zijn:

1. Het ontstaan van nieuwe soorten is nooit waargenomen. De ingebalsemde dieren in Egypte van voor 5.000 jaar zijn gelijk aan de nog levende. Zo ook de planten etc. En kunstmatig is het ook niet gelukt, meer dan de *onwezenlijke* kentekenen der soort te doen veranderen.
2. Voortgezette verandering der organisatie is ook onnodig. De meest verschillende organismen, zelfs variëteiten van soorten, blijven naast elkaar voortleven onder dezelfde omstandigheden en blijven daarvoor dus wel geschikt te zijn.
3. Ook al ware verandering naar het verschillend milieu nodig, dan hoefde die verandering nog alleen te zijn fysiologisch (haar, kleur, sterkte), volstrekt niet morfologisch. Verschillende typen, morfologisch dezelfde, leven en blijven leven in warm en koud klimaat, etc.
4. Morfologische veranderingen zouden ook niets geven. Want Darwin zegt, die hebben alleen plaats door ophoping van minime veranderingen over duizenden van jaren. Darwin zegt, 14.000 generaties. Dus elke generatie 1/14.000 verandering in soort-kenmerk. Zulke verandering ware zo klein, dat ze in de strijd des levens niets gaf.
5. Zulke veranderingen tot gans andere kenmerken waren, voor ze voltooid waren, geen volmaking maar een gebrek. Het ademen door kieuwen maakt plaats voor dat [109] [...] ^{320/321} door longen. In de tijd van overgang was dit [een] gebrek, moest het organisme sterven.
6. Vele veranderingen, lengte van oren, staart, etc., hebben volstrekt geen nut in de strijd om het leven. En dat moest toch, wanneer ze daaraan hun ontstaan hadden te danken.
7. We zien overal duidelijk gescheiden soorten. Maar waar zijn de overgangen? Die toch ontelbaar veel zijn moeten, wijl veranderingen zo langzaam geschieden, in 10.000 generaties. Van die 10.000 generaties moesten er dan toch over zijn? Darwin zegt:

418. Cf. G.P. Weygoldt, *Darwinismus, Religion, Sittlichkeit*, 31-41.

419. [*Inter lineas*] bij de mens.

- a. zeker in catastrofes omgekomen – dat ware toevallig, juist al die overgangen. En dan moesten ze toch verstand gevonden zijn.
 - b. Ons weten is stukwerk zegt Darwin. Sic!
- 8. Als de lagere organismen zich altijd hoger ontwikkelen, dan moesten er geen lagere meer zijn. En ze zijn er toch, biljoenen infusoriën, etc.
- 9. Het darwinisme laat onverklaard: het ontstaan des levens op aarde. De generatio spontanea is onbewezen. Velen, Thomson, Helmholtz, Liebig achten het mogelijk, dat het organisch leven door meteorieten van andere hemellichamen op onze aarde geworpen is. Sic.⁴¹⁸
[110]
- b. *Van de evolutionistische moraal*
 - 1. Darwin, Spencer c.s. zijn wezenlijk utilisten. Bentham zei: geluk van de enkele is doel. Mill: van de maatschappij. Spencer: van het universum. Selbsterhaltung is doel, ook bij Spencer, maar dat is bij hem juist ook het streven van het heelal. Het utilisme⁴¹⁹ is hier dus deel in het streven van heel het universum. En dat streven is evolutie. Evenals de Stoa (Zeno) op Epicurus, Spinoza op Hobbes volgde, zo Spencer op Mill en Bentham. Het platte, naakte egoïsme bevat niet, wordt uitgebreid en als doel van heel de natuur beschouwd.
 - 2. Het geweten, de zedelijke bewustheid, gevoel, de eigenlijke zedelijkheid blijft bij hen onverklaard. Dat is hun achilleshiel. Zij leiden het niet af uit voorzichtigheid, sympathie, vrees, ontzag voor de autoriteit, etc. Maar dat alles is nog onzedelijk. Als men iets doet uit vrees, etc., is het niet zedelijk. Nu zeggen ze, maar dat wordt allengs vanzelfsheid, evenals de gierigaard het geld om zichzelf gaat beminnen. Maar dit beeld veroordeelt hen. Het goede zou dan uit het boze geboren worden.
 - 3. Zedelijkheid is, volgens hen, volgen van de sociale neigingen boven de egoïstische. Maar,
 - a. waarom 'behoren' wij de sociale neigingen te volgen? Er is daarover³²² geen enkele reden.
 - b. Als ik het niet doe, wie kan me dan beschuldigen? En vanwaar dan toch berouw, wroeging? Darwinisten zeggen: doordat de sociale neigingen, sterker zijnde,³²³ dan na de daad voor de geest

³²⁰. Bavinck schrijft nogmaals: 'voor dat'.

³²¹. Vgl. annotatie 302.

³²². Men kan de vraag stellen of Bavinck niet bedoelt: daarvoor.

³²³. De woorden 'sterker zijnde' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar deze moeten worden ingevoegd.

- u komen [111] te staan en u verwijten. Maar vanwaar, dat zij me kunnen verwijten als ik er volstrekt niet toe verplicht ben? Het berouw, dat mij zegt: gij had dat 'behoren' te doen, te laten, blijft onverklaard.
- c. Dat de sociale neigingen sterker, duurzamer zijn dan de egoïstische is ook niet waar. De laatste wonen altijd in mij; gene niet.
 - d. De maatschappij is niet de hoogste wetgever en richteres mijner daden. Soms kan de maatschappij mij prijzen, en toch beschuldigt mij mijn geweten. Bewijs dat [het] geweten staat boven mij en de maatschappij en uit deze laatste niet is te verklaren.
4. Selbsterhaltung, nut, geluk, erkenning der rechten is dus doel van de moraal. Dat is, zegt Spencer, de wet des levens. Maar hoe kan ik dat berekenen? Wat weet ik weinig, wat eigenlijk nuttig is, gelukkig maakt. Een dief zal zeggen: als ik spoedig veel steel, dan ben ik ineens rijk, = gelukkig, als ik maar zorg, dat men mij niet snapt. Met deze moraal laat zich alles verdedigen.
 5. De moraal wordt vernietigd. Goed en kwaad is er niet in se, alleen in de gevolgen. Het imperatieve karakter der moraal valt. Van 'plicht', 'behoren', 'Sollen' [is] geen sprake meer. Teleologie gebannen. Alles fysisch gedetermineerd. Moraal is een stuk fysica. Zedenwet en natuurwet zijn één. [112]

E. Het pessimisme

*Literatuur*⁴²⁰

- W. Gass, *Optimismus und Pessimismus. Der Gang der christlichen Welt- und Lebensansicht*, Berlin: Reimer 1876.
- G.P. Weygoldt, *Kritik des philosophischen Pessimismus der neuesten Zeit*, Eine von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der Christlichen Religion gekrönte Preisschrift, Leiden: Brill 1875 (f. 1,50).
- Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, Haarlem: Bohn 1882 (F. 1,50).
- Paul Christ, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, Haarlem 1882.
- Rudolf Pfeiderer, 'Ed. v. Hartmanns Phänomenologie des sittlichen Bewußtseins und die christliche Ethik', in: *Der Beweis des Glaubens. Monatsschrift zur Begründung und Verteidigung der christlichen Wahrheit* 17 (1881), 73-86, 154-171, 301-311, 337-351, 393-401 (al-

420. [In margine] A. Baumgartner S.J., 'Giacomo Leopardi, der Dichter des Pessimismus', in: *Stimmen aus Maria-Laach. Katholische Blätter* 77 (1909), 56-70.

- leen over Hartmanns *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins*, Berlin 1879).
- *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* 2 (1882), 77v. stuk van J.W. v.d. Linden over Hartmanns *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus*, Berlin 18[80].³²⁴
 - Edmund Pfeleiderer, *Der moderne Pessimismus*, Berlin 1875.
 - S. Hoekstra Bz., 'De tegenstelling van optimisme en pessimisme', in: *De Gids* 44 (1880), *Vierde Deel*, 262-303.
 - James Sully, *Pessimism. A History and a Criticism*, London 1877.
 - E. Caro, *Le Pessimisme au XIX^e Siècle. Leopardi – Schopenhauer – Hartmann*, Paris 1878.
 - Ludwig von Golther, *Der moderne Pessimismus*, Studie aus dem Nachlaß des Staatsministers, Leipzig 1878.
 - Carl Reinhard Kober, *Das Mitleid als die moralische Treibfeder. Ein Beitrag zur Kritik der Schopenhauer'schen Ethik*, Leipzig 1884 (25 pf.; [recensie in: *Theologisches Literaturblatt* 6 (1885), 27]).
 - cf. Richard Falckenberg, *Geschichte der [neueren] Philosophie [von Nikolaus von Kues bis zur Gegenwart. Im Grundriss dargestellt]*, Leipzig 1886], 456[v.];³²⁵ Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil. Die Neuzeit*, bearbeitet und herausgegeben von Max Heinze, Berlin 1880³, 404[v.]; Vaihinger;³²⁶ Alfred Schüz, *Philosophie und Christentum. Eine Charakteristik der Hartmannschen Weltanschauung. Für jeden Gebildeten. In fünf Briefen an Herrn Ed. von Hartmann*, Stuttgart 1884; A. Pierson, *Rigting en leven, I*, Haarlem 1863, 182v., 193v., vooral 194v.
 - [– Wilhelm Schmidt, *Schopenhauer in seinem Verhältnis zu den Grundideen des Christentums*, Erlangen: Blaesing 1894 (Bew[eis] d[es] Gl[aubens] Aug. 1895; [recensie door R.B[endixen] in:] *Theologisches Literaturblatt* [15 (1894), 443]).³²⁷

324. Bavinck noteert 1875 als jaar van verschijning van het boek van Von Hartmann. De eerste druk verscheen in 1880.

325. Bavinck schrijft slechts: 'Cf Falckenberg Gesch der philos. S456'. Ik vul de bibliografische gegevens tussen vierkante haken aan.

326. Waarschijnlijk is bedoeld: Hans Vaihinger, *Hartmann, Dühring und Lange. Zur Geschichte der Deutschen Philosophie im XIX. Jahrhundert. Ein kritischer Essay*, Iserloh 1876.

327. Bavinck noteert: 'Bew.d.Gl. Aug 1895 L.Bl. 282'. Met de afkorting 'Bew.d.Gl.' doet Bavinck op het tijdschrift *Der Beweis des Glaubens. Monatsschrift zur Begründung und Verteidigung der christlichen Wahrheit*. In het nummer van augustus 1895 kom ik echter niets tegen wat zich met Schopenhauer of met het door Bavinck genoemde boek van Schmidt laat verbinden. Het nummer bevat een opstel van de hand van

- Kurt Walter Goldschmidt, *Der Wert des Lebens. Optimismus und Pessimismus in der modernen Literatur und Philosophie*, Berlin-Schöneberg: Buchverlag der „Hilfe“ 1908 (1 m.) geeft [een] goed overzicht.³²⁸ [113]

Het empirisme heerst.⁴²¹ Dit is nog wel niet, maar leidt toch tot pessimisme. Immers, het empirisme, het materialisme voldoet de mens niet, bevredigt zijn godsdienstige zedelijke ideale gevoelens niet. Er is geen ideaal, geen andere, betere wereld meer. Men zoekt en moet het alleen zoeken in de empirie, in het heden, Diesseits, in de stof. En hoe nauwkeurig men dat waarneemt, des te armer, ellendiger blijkt het. Zo ontstaat er ontevredenheid, gemor, onlust, verlangen naar hervorming (socialisme, communisme), of, indien men ook daaraan wanhoopt Weltschmerz, pessimisme.

Arthur Schopenhauer, geboren 22 februari 1788 te Danzig, reisde in [zijn] jeugd door Frankrijk en Engeland, studeerde te Göttingen (onder G.E. Schulze, scepticus) [in] 1809, 1811 te Berlijn (Fichte), promoveerde 1813 te Jena, ging [in] 1814 te Weimar met G[oe]the³²⁹ om, leefde [van] 1814-1818 in Dresden, waar hij werkte aan *Die Welt als Wille und Vorstellung* (1819),³³⁰ reisde naar Rome en Napels, was [van] 1830-1831 privaattoecent te Berlijn (1822-1825 was hij echter weer in Italië), ging [in] 1831, om cholera, Berlijn uit, leefde stil te Frankfurt am Main, waar hij stierf [op] 21 september 1860.

Schopenhauer wilde Kant en ook Plato en de Indische wijsgeren voltooien. Kant onderscheidde het phaenomenon en het noumenon. Zo ook Schopenhauer. Hij zegt: de wereld is mijn voorstelling. Geen object zonder subject (Fichte: Niet-Ik product van het Ik); het object is dus product van het subject. Alles subjectief. Maar heeft het object volstrekt geen bestaan buiten, onafhankelijk van mij? Jawel, zegt Schopenhauer. Immers, als individu heb ik een lichaam. Inzover ik dat lichaam ken, is het mijn voorstelling, bestaat het alleen voor mij. [114] Maar dat lichaam is zelf product van een reeks oorzaken en werkingen waarin het slechts een klein lid is. Of, duidelijker: de voorstelling onderstelt en betreft juist een kennend subject

421. [*In margine*] Blik op het Diesseits gevestigd. Het bovennatuurlijke weg, geen ideaal meer. Maar dit Diesseits is geen paradijs. Wat een lijden.

422. Vierde boek van *Die Welt als Wille und Vorstellung* en [Arthur Schopenhauer,] *Die beiden Grundprobleme der Ethik*, Frankfurt am Main 1841: a) Über die Freiheit des menschlichen Willens; b) Über das Fundament der Moral; Dritte Auflage [Leipzig] 1881.

423. [*Inter lines*] 1/5, mensenvrees, 1/5, vrees voor goddelijke straf, 1/5, vooroordeel, 1/5, ijdelheid, 1/5, gewoonte.

als drager der voorstelling. Dat subject, die drager der voorstelling, is zelf afhankelijk van [een] reeks werkingen. De voorstelling is dus slechts de ene zijde van het kennend subject, het phaenomenon. Er is nog een andere, verborgen, zijde, het noumenon. En wezen, kern, van dat noumenon is de *wil*. Ons lichaam is dus tevens voorstelling (éne zijde) en drager dier voorstelling (noumenon = wil). Naar analogie geldt dit van heel de wereld. De wereld is voorstelling, maar daarachter zit een noumenon = wil. De wereld is de tot voorstelling geworden wil, de objectivatie van de wil, zijn Erscheinung. Die wil is onbewust, een kracht, drang, drift; is één, maar zijn Erscheinungen zijn in ruimte en tijd, als principium individuationis, ontelbaar vele. De wil objectificeert zich in de krachten der natuur, in plant, dier, het hoogst in de mens, in zijn kennen, want daarin spiegelt het heelal zich af.

Ethiek.⁴²² Schopenhauer is determinist. En toch voelt de mens zich verantwoordelijk, als ware hij meester zijner daden. Schopenhauer onderscheidt, als Kant, tussen de empirische mens, die eine blosse Erscheinung is, aan ruimte, tijd, etc., gebonden; en de intelligibele mens, 's mensen wil als noumenon, die als zoda[115]nig, buiten de empirie, absoluut vrij is, onafhankelijk, onveranderlijk en grondslag van de mens als phaenomenon. 's Mensen vrijheid is dus transcendentiaal, schuilt niet in enkele handelingen (die zijn gedetermineerd), maar in ons wezen. Operari sequitur esse.³³¹ Elk mens handelt naar wat hij is.

Vanwege deze empirische noodwendigheid geeft Schopenhauer geen wetten in de ethiek, maar slechts een beschrijving van zedelijke en onzedelijke handelingen. Onzedelijk zijn die,⁴²³ welke a) uit puur egoïsme en b) uit zuiver boosheid, d.i. met het doel om te schaden, geschieden. Zedelijk

M. Ehrenhauß onder de titel 'Jesus Christus, der Sohn Gottes, und die deutsche Philosophie'; het derde opstel van E.G. Steude over 'Die monistische Ethik'; een korte tekst van O. Zöckler over 'Die Lage des Paradieses' en 'Miscellen' (een correctie m.b.t. het in juli 1895 verschenen nummer; 'Der angebliche fossile Affenmensch aus Java'; 'Neue altägyptische Funde'; 'Wann führte Mose die Israeliten aus Ägypten?' en 'Ritschls Theologie in Nordamerika'). Ik kan daarom de verwijzing niet plaatsen en laat staan wat Bavinck schreef. Met de afkorting 'L.Bl.' doelt Bavinck op het *Theologisches Literaturblatt*. Het nummer 282 kan ik niet plaatsen. Ik vul de bibliografische gegevens tussen vierkante haken aan.

328. Blijkens de wijze van schrijven zijn de twee laatstgenoemde werken later door Bavinck toegevoegd. Daarom plaats ik deze tussen vierkante haken.

329. Bavinck schrijft: 'Gothe'.

330. Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung. Vier Bücher, nebst einem Anhang, der die Kritik der Kantischen Philosophie enthält*, Leipzig 1819.

331. Operari sequitur esse: het handelen volgt uit het zijn.

zijn, die geschieden uit *medelijden*, hetwelk het fundament der moraal is en vallen in twee rubrieken: gerechtigheid en mensenliefde.

Toch is dit handelen uit medelijden slechts de lagere 'Flug' des mensen; er is een hoger. De wil namelijk is niets dan begeren, streven, dus behoefte, ontevredenheid met de toestand, lijden. En dat lijden duurt voort, is zonder mate, want de wil streeft maar heeft geen doel, wordt dus nooit bevredigd. Hield echter dat streven op, dan dreigt ander lijden: de verveling. Het leven is een slinger tussen streven en verveling. Hoe hoger ontwikkeling, hoe zwaarder lijden, daarom voor de mens⁴²⁴ het hoogst. Deze wereld is dus niet goed, niet de beste (dat te zeggen, is goddeloos) maar de slechtste die er gedacht kan worden; een beetje slechter, kon ze niet meer bestaan. Niet-zijn is beter dan zijn.

En nu blijft maar een van deze beide over: óf die algemene wil, die ook ons drijft te bejagen (dus dat kan men – wat [116] zeker inconsequent van Schopenhauer is) en dus te handelen als die blinde instinctmatige, algemene wil, d.i. voor eigen bestaan en leven te zorgen, dit ellendige leven te leiden = egoïsme, pessimisme. Óf die algemene wil te verneinen, er tegennin te gaan (is dat mogelijk?), eigen wil te doden, op te heffen, de wil tot leven te negeren = quiëtisme, ascetisme, nirvana. Dan in dit laatste geval, is men vrijwillig kuis, om ons geslacht niet voort te planten; arm en het lijden verdragend, juist om de wil te doden, hongerend en dorstend en het lichaam pijnigend, om de wil in ons uit te blussen. Toch is zelfmoord volgens Schopenhauer niet geoorloofd, tenzij door vrijwillige uithongering. Dan, ten volle van de wil ontdaan, is de mens rustig en in vrede. Alleen de kennis is gebleven; de wil is weg. [117]

Karl Robert Eduard *von Hartmann*, geboren 23 februari 1842 te Berlijn, zoon van een artilleriehoofdman, acht Berliner Kind, sceptisch reeds op tienjarige leeftijd, op het gymnasium al vrijdenker, werd soldaat, moest om lijden in de knie [in] 1864 de dienst verlaten, wanhoopte toen aan

424. [*Inter lineas*] die nog met het andere mede lijdt bovendien.

425. Cf. Fuchs, 'Aus dem Leben eines modernen Pessimisten. E. v. Hartmann (Nach dessen Autobiographie)', in: *Der Beweis des Glaubens. Monatschrift zur Begründung und Vertheidigung der christlichen Wahrheit für Gebildete* 13 (1877), 5-13; Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Teil*, Berlin 1880, 404v.

426. [*In margine*] [Eduard von Hartmann,] *Das religiöse Bewusstsein der Menschheit [im Stufengang seiner Entwicklung]*, Berlin 1882].

427. [*In margine*] Cf. ook: [I.A.] Dörner, 'Hartmanns pessimistische Philosophie', in: *Theologische Studien und Kritiken. Eine Zeitschrift für das ganze Gebiet der Theologie* 54 (1881), 7-106.

428. Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, Haarlem 1882, 43.

alles, behalve aan de gedachte. In die stemming schreef hij *Philosophie des Unbewussten* (1869), *Die Selbstzersetzung des Christenthums* (1874), een Selbstbiographie (1876), *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins* (1879), *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus* (1880).^{332/425/426/333/427}

Hartmann gaat uit van de onkenbaarheid van het Ik in zijn ware wezen, merkt daarin op twee actionen: voorstellen en willen, abstraheert die, geeft ze op zichzelf bestaan, terwijl ze toch nooit bestaan dan als werkzaamheden van het Ik, van de geest. Dat voorstellen en willen is bij Hartmann niet levenswerkzaamheid, maar abstracte begrippen, door het denken geabstraheerd, losgemaakt van het leven, zijn dus inhoudloos, vormen alleen. Bewustzijn is nu verder bij Hartmann slechts een bijzondere vorm van dat voorstellen en willen, kan ervan afgedacht; zodat er dus ook is een onbewust willen en voorstellen. (Dit is onzin, evenals houten ijzer; willen en voorstellen zijn acten des bewustzijns). Uit dat abstracte willen en voorstellen tracht Hartmann nu eerst te verklaren alle *immanente* voorvallen in ons; vreugde, liefde, geloof, gebed, medelijden, etc., en wel door deze stelling: alle gevoel[ens] van lust en onlust zijn niet kwalitatief maar alleen kwantitatief verschillend, verschillen alleen daarin, dat men zich anders voorstelt en bevredigd voelt. De vreugde in de zonde verschilt slechts kwantitatief van die in God, etc.: alles verschilt slechts in graad.

Maar daaruit tracht hij ook te verklaren het *transcendente wezen* der Dingen an sich.⁴²⁸ Het wezen der dingen is ook onbewuste voorstelling en wil. Hij tracht dat aan te tonen, door te [118] wijzen op het helderzien, dat onbewust is, op het instinct (het instinct der moederliefde), op de geslachtsliefde, die onbewust zich het verwekken van krachtige kinderen ten doel stelt, op de zedelijkheid, esthetische lust, etc. Dat voorstellen en willen was nu in de aanvang, was toen een 'voorstellen en willen kunnende zijn'; toen was de 'reine Will' de 'reine Vorstellung', de Potenz, het latente zijn. Maar hoe en waarom gaat die reine wil en voorstelling over in wereldproces? Hartmann geeft geen voldoende antwoord. Het willen worstelt, streeft naar het zijn, want het 'leere Wollen' is een eeuwig smachten naar een³³⁴

332. Respectievelijk: E. v. Hartmann, *Philosophie des Unbewussten. Versuch einer Weltanschauung*, Berlin 1869; Eduard von Hartmann, *Die Selbstzersetzung des Christenthums und die Religion der Zukunft*, Berlin 1874; Eduard von Hartmann, 'Mein Entwicklungsgang', in: id., *Gesammelte Studie und Aufsätze gemeinverständlichen Inhalts*, Berlin 1876, 11-41; Eduard von Hartmann, *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins. Prolegomena zu jeder künftigen Ethik*, Berlin 1879; Eduard von Hartmann, *Zur Geschichte und Begründung des Pessimismus*, Berlin 1880.

333. Eduard von Hartmann, *Das religiöse Bewusstsein der Menschheit im Stufengang seiner Entwicklung*, Berlin 1882.

vervulling, die de voorstelling hem geeft, is dus absolute onzaligheid. Deze onzaligheid geeft nu de eerste stoot tot het wereldproces, daarin bestaande dat de wil de voorstelling uit de toestand van het latent zijn tot werkelijkheid verheft. Wil en voorstelling zijn nu de vader en moeder der wereld. Gene beslist over het *dat*, deze over het 'Was' der wereld. Die wil is het onlogische en heeft tegenover zich een logische tegenstroming in de nog niet verwerkelijktte voorstellingen. De wil grijpt nu die voorstellingen in 'reihenfolge' en verwerkelijkt ze, maar nu tracht die logische voorstelling goed te maken, wat de a-logische, blinde wil slecht gemaakt heeft, en wel zo, dat zij, die eigenlijk geen macht heeft over de wil, door een kunstgreep, hem dwingt in conflict met zichzelf te geraken, waarvan het resultaat is het bewustzijn, d.i. de schepping ener tegenover de wil staande macht, in en door welke nu de voorstelling strijdt tegen de wil. Het wereldproces is dus een voortdurende kamp van het logische tegen het onlogische. En de Welterlösung bestaat daarin, dat de voorstelling, het denken, het bewustzijn zich emancipeert van en zich vijandig stelt tegenover het willen, in[119] ziet, dat álle willen tot onzaligheid voert, en dus ascese, niet-willen tot de beste toestand, tot Schmerzlosigkeit voert. Dan wordt de wil vernietigd.

Dat zijn de metafysische grondgedachten. Daarop verheft zich het pessimisme. Competent tot oordelen over de waarden van het bestaande onderstelt a) de kennis van de wezenlijke inhoud van al het werkelijke en b) een goede maatstaf. Beide meent Hartmann te bezitten. Hij kent de principia van de ontwikkeling der wereld en dus deze zelve, en heeft een absolute maatstaf in het abstracte begrip van de lust. De lust- en onlust-gevoelen liggen alle op één ladder boven en beneden het nulpunt der Indifferenz. De wereld dankt haar aanzijn aan een domme, blinde, a-logische daad van de wil. Nu is de vraag: *of de som van al de lust die van de onlust overtreffe = of het zijn of niet-zijn de voorkeur verdient.*

Wordt de voorwereldlijke ledige wil mee in rekening gebracht, dan is a priori de vraag negatief te beantwoorden, want de absolute onbevredigdheid, onzaligheid van die ledige wil wordt niet in het minst opgewogen door de weinige bevrediging, die een stuk van die wil gevonden heeft in deze wereld. Maar nu in deze wereld: welke som is groter? Ten gunste van het negatieve resultaat noemt Hartmann terstond deze vijf:

- a. Erregung en vermoeiing der spieren (Nerven) en het daaruit voortkomend verlangen naar het ophouden van genot en smart.
- b. De korte duur der bevrediging, een ogenblik tegenover [de] lange tijd van verlangen, onlust.

Deze twee opmerkingen gelden eigenlijk alleen de zinlijke lust (ge-

slachtsdrift, dronkenschap). Onwaar zijn ze van geestelijke genietingen: vrede des gewetens, etc., die wel voortdurend bevredigen, en met 'Nerven' niets hebben uit te staan. [120]

- c. De moeilijkheden om ons de lust bewust te worden, terwijl de onlust ons terstond bewust is. De onlust is namelijk een contrast, iets, dat we niet willen; wij weten dus terstond het schrille der tegenstelling. Maar de lust is bevrediging van de wil, wordt dus niet vanzelf bewust, maar eerst als er bewustzijn is, door vergelijking der lusten onderling tegenover de onlust.
- d. De lust is altijd indirect, bestaat in het doen ophouden van de onlust. Deze gaat dus altijd vooraan. En die lust is altijd kleiner dan die onlust.
- e. Gelijke kwantiteiten lust en onlust doen toch [de] balans naar deze overslaan, wijl lust niet zo spoedig bewust wordt, etc.

Maar Hartmann zoekt gronden voor zijn pessimisme ook in het empirische leven:

Nu is het nulpunt (van Indifferenz) bij Hartmann het 'in seinen Existenzbedingungen gesicherte nackte Leben'.³³⁵ Dat is dus geen positief goed. Er moeten lusten eerst bijkomen. Das gesicherte Dasein ist eine Qual.³³⁶ Want dit is enkel verveling. Hartmann abstraheert hier. Dasein ja is ellendig. Maar niet het rijke volle leven (ook zonder lusten nog), dat is een gave, een schat. Zodat hij dan ook zegt, dat het niet-zijn alleen in waarde opgewogen wordt door een leven van absolute bevrediging. Dus, zodra aan dit laatste iets ontbreekt is het niet-zijn beter. Zo kan men wel pessimist zijn. Nu zijn waarlijk positieve lusten, genietingen alleen deze drie: *wetenschappelijke, kunst, en Gaumenkitzel*.³³⁷ Alle overige affecten zijn

- a. zulke die slechts onlust brengen;
- b. zulke die bij het nulpunt horen; [121]
- c. zulke die slechts middel zijn voor iets anders, als bijvoorbeeld streven naar bezit, macht, eer;
- d. die de handelende enige lust, de behandelde echter veelmeer onlust

334. Het lidwoord 'een' is door Bavinck tussen de regels geschreven; hij geeft aan waar het moet worden ingevoegd.

335. Bavincks bron is: Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, Haarlem 1882, 86. Sommers bron is: Eduard von Hartmann, *Philosophie des Unbewussten, Zweiter Band. Metaphysik des Unbewussten*, Berlin 1878⁸, 306.

336. Bavincks bron is: Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, 86. Sommers bron is: Eduard von Hartmann, *Philosophie des Unbewussten, Zweiter Band. Metaphysik des Unbewussten*, Berlin 1878⁸, 306.

337. Gaumenkitzel: streling van, voor het gehemelte.

- verschaffen, bijvoorbeeld heerszucht, haat, etc.;
- e. die in doorsnede meer onlust geven als lust, honger, geslachtsliefde, medelijden, ijdelheid;
 - f. die ten volle onlusten zijn, maar gekozen worden om andere te ontgaan, huwelijk, arbeid;
 - g. die op illusies berusten, liefde, roemzucht, godsdienst.

Dit is alles zeer overdreven: eer, liefde, de zedelijke goederen van gemoedsrust, vrede, ouder-, kinderliefde, arbeid. En anderzijds telt hij niet mee de wroeging, naberouw, etc. Verder ook de godsdienstige gevoelens, die slechts illusies zijn, en door ascese etc. alleen waarlijk te verkrijgen.

Enig genot verschaffen kan alleen wetenschap, kunst en gastronomie. Dat laatste noemt Hartmann er zeker bij, wijl hij zelf gastronom was. Maar dat hij de twee andere noemt, heeft betekenis. Immers, het hoogste doel van het wereldproces is de realisering der logische idee. Alleen de bevrediging van de op dit doel gerichte wil kan dus positieve lust verschaffen. Andere genoegens kunnen er niet zijn.⁴²⁹

Resultaat: heel het wereldproces is een kwaad, gevolg van blinde wilswaard. Het niet-zijn is beter dan het zijn. Alles is ijdel. Vernietiging is doel. [122]

Ethiek van het pessimisme.⁴³⁰ Het werk is verdeeld in twee delen: das pseudomoralische Bewusstsein (oder die propaedeutische Vorstufe) und das echte sittliche Bewusstsein.

- a. Das pseudomoralische Bewusstsein. Hier is het laagst:
 - 1. egoïstische moraal, welke is die der Grieken, van Spinoza; en die van Jezus maar door speculatie op hemels leven.
 - 2. Heteronome pseudomoraal: familieautoriteit,⁴³¹ heteronomieit⁴³² der wet (Kirchmann), staat, zede, kerkautoriteit bij de katholieken, autoriteit van Gods wil bij de protestanten.³³⁸
- b. Das echte sittliche Bewusstsein ontwaakt eerst in de
 - α. Subjectieve mora[a]lprincipes:³³⁹

429. Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, 91-92.

430. Cf. Eduard von Hartmann, *Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins. Prolegomena zu jeder künftigen Ethik*, Berlin 1879; Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, 107[v.]; Rudolf Pfeiderer, 'Ed. v. Hartmanns Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins und die christliche Ethik', in: *Der Beweis des Glaubens. Monatsschrift zur Begründung und Verteidigung der christlichen Wahrheit* 17 (1881), 73-86, 154-171, 301-311, 337-351, 393-401; A. Pierson, 'Zedekundig onderzoek', in *De tijdspiegel* 38 (1881), *Eerste Deel*, 1-18 en 145-159.

1. Geschmacksmoral, berustend op esthetisch gevoel, bestaande in harmonieuze ontwikkeling van al onze gaven en krachten. Is echter onvoldoende in de strijd des levens, moet aangevuld in de:
2. Gefühlsmoral, welke aan de Geschmacksmoral toevoegt de pathos der Herzensbeteiligung. Die Gefühlsmoral is Selbstgefühl, Nachgefühl (=Reue), Mitleid, Liebe, Pflichtgefühl. Deze behoeft aanvulling in de
3. Vernunftmoral of de rationalistische Moralprincipien: waarheid, vrijheid en gelijkheid, orde, gerechtigheid, billijkheid.
- β. Lehre von den objektiven Zwecken:³⁴⁰
 1. Het sociale eudemonistische beginsel van Stuart Mill.
 2. Het evolutionistische of het principe der cultuurontwikkeling.
 3. Het principe der sittlicher Weltordnung, welk de synthese is van 1 en 2. Staat en familie, etc., zijn ook individuen.
- γ. Urgrund der Sittlichkeit, absolute Moralprincipien:³⁴¹ [123]
 1. De wezensidentiteit der individuen; wij staan niet tegenover elkaar, maar ik ben jij.
 2. Onzewezensidentiteit met het absolute, = religieus Moralprinciep.
 3. Absolute teleologie, absoluut moraalprincipe; de zedelijke wereldorde is ook mijn orde, ook ik ben er deel van.
 4. Laatste doel is de Erlösung, de verkorting van het lijdensproces der wereld. Slechts door mij kan God verlost worden; die Sittlichkeit aber ist die Mitarbeit an der Abkürzung dieses Leidens- und Erlösungsweg[es].³⁴² [124]

Kritiek

1. Er ligt in het pessimisme veel waarheid. De Schrift stelt het leven ook niet hoog. Moeite en verdriet.³⁴³ Zat van dagen.³⁴⁴ Alles ijdelheid.³⁴⁵ Wereld gaat voorbij.³⁴⁶ Beter niet geboren te zijn.³⁴⁷ Indien wij alleen

338. Blijkens de wijze van schrijven is het laatste deel van de zin – ‘autoriteit v. Gods wil bij de protestanten’ – later toegevoegd.

339. Bavincks bron is: Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, 121v.

340. Bavincks bron is: Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, 133v.

341. Bavincks bron is: Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, 140v.

342. Bavincks bron is: Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, 156.

343. Vgl. bijvoorbeeld Ps. 10:14, 90:10 (Statenvertaling).

344. Vgl. Gen. 35:29, 1 Kron. 23:1, 29:23 en 28, 2 Kron. 24:14 (alle Statenvertaling).

345. Vgl. bijvoorbeeld Pred. 1:2 en 14, 2:1, 11, 15, 17, 19, 21, 23, 26 (Statenvertaling).

346. Vgl. 1 Kor. 7:31, 1 Joh. 2:17 (Statenvertaling).

347. Vgl. Job 3:iv., Jer. 20:14 (Statenvertaling).

in dit leven op Christus waren hopende.³⁴⁸ Wereld ligt in het boze.³⁴⁹ De schildering van het lijden bij Hartmann is aangrijpend en groten-deels waar. We worden pessimist als we haar lezen. Terecht geselt hij de utilistische, materialistische moraalprincipes, der Verleugnung onzer maatschappij, staat, pers, kerk.

2. De metafysische ideeën als grondslag van het pessimisme zijn goddeloos. Die macht, welke wij God noemen, is bij Hartmann blinde, a-logische wil. Ook Hartmann zegt met [de] dichter Grabbe: Nein, nein, Es ist kein Gott! Zu seiner Ehre will ich das glauben.³⁵⁰ Het zijn eigenlijk gnostische ideeën: de wil is demiurg. Het ontstaan van het bewustzijn tegenover de wil wordt gnostisch verklaard.⁴³³ Het is eigenlijk hetzelfde systeem als het materialisme, maar nu niet van beneden, zoals bij Darwin etc., maar van boven, van metafysische ideeën uit gedemonstreerd. Al het geestelijke: godsdienst, geweten, eeuwig leven, wordt geloochend. Er zijn maar twee machten: wil = natuurkracht en voorstelling = logische idee.⁴³⁴
3. De individu mag en kan geen beoordelaar zijn van de waarde des heelals. Dat is trotse aanmatiging, zich zelve stellen in de plaats van God. Dit heelal waardig om te vergaan – dat is [een] goddeloze en hoogmoedige uitspraak.
Ook de aangelegde maatstaf is onjuist. Dat is de lust, [1 2 5] en Hartmann denkt daarbij voornamelijk aan de zinnelijke lust. Die maatstaf is veel te klein, is heterogeen. Het heelal kan alleen gemeten aan de 'ere Gods'. Bovendien is die lust geheel objectief.
4. Vandaar dat de pessimisten veel genietingen en vreugde van ouder-, kinderneliefde, van de zedelijke goederen, van de godsdienst geheel buiten rekening laten, dat ze het lijden overdrijven, geen dankbaarheid kennen, op alles recht menen te hebben. Zij vergeten ook, dat menig ogenblik van rein, waar genot tegen dagen van lijden overstaat en ze ruimschoots vergoedt. Zo bijvoorbeeld de vondst ener nieuwe gedachte tegenover jaren inspannens en denkens. Vergeten, dat ook bij het heelal alles vergoed kan worden door de triumpf van het Godsrijk.
5. Het pessimisme is niet de grondpijler, maar de verwoesting van de moraal. Gevolg ervan is: laten we eten enz. Niet onthouding, zelfverloochening, nirwāna. Al was deze gevolg, dan ware ze toch niet zedelijk.

431. [Inter lineas] 2.

432. [Inter lineas] 1.

433. W. Gass, *Optimismus und Pessimismus. Der Gang der christlichen Welt- und Lebensansicht*, 219.

434. Hugo Sommer, *Der Pessimismus und die Sittenlehre*, 161-170.

Onthouden, wijl alle wil tot ellende voert, is geen zedelijkheid, maar utilisme. Het vernietigt verder de wil, doodt de energie, kweekt apathie, bevordert de zelfmoord. Het is inconsequent van Hartmann en Schopenhauer die te verbieden.

6. Het pessimisme is een krankheid, zich vertonend in levenszatte, broodronken, weelderige, de idealen verloren hebbende mensen en volken. Juist niet bij het volk, bij de armen, maar bij Salomo's, onvergenoegde wijsgeren en dichters. Bij Heinrich Heine,³⁵¹ Lenau,³⁵² Grabbe,³⁵³ Alfred de Musset,³⁵⁴ Byron,³⁵⁵ de dichter der Weltschmerz Italiaan Leopardi,³⁵⁶ Multatuli soms. In de vorige eeuw heerste een oppervlakkig optimisme. Voltaire eerst optimist, brak daarmee in zijn *Candide ou l'Optimisme* (1759). Het pessimisme is thans geen stemming, maar wijsgerig geground. [127]

348. Vgl. 1 Kor. 15:19 (Statenvertaling).

349. Vgl. 1 Joh. 5:19 (Statenvertaling).

350. Bavincks bron is hoogstwaarschijnlijk: S. Hoekstra Bz., 'De tegenstelling van optimisme en pessimisme', in: *De Gids* 44 (1880), *Vierde Deel*, 278.

351. Christian Johann Heinrich Heine (1797-1856), Duits dichter.

352. Nikolaus Lenau (Nikolaus Franz Niembsch Edler von Strehlenau; 1802-1850), Oostenrijks dichter.

353. Christian Dietrich Grabbe (1801-1836), Duits dichter en toneelschrijver.

354. Louis Charles Alfred de Musset (1810-1857), Frans dichter en (toneel)schrijver.

355. George Gordon Byron (meer bekend als: Lord Byron; 1788-1824), Engels dichter en schrijver.

356. Giacomo Leopardi (graaf Giacomo Taldegardo Francesco di Sales Saverio Pietro Leopardi; 1798-1837), Italiaans dichter en schrijver.

Schets van de gereformeerde ethiek

Inleiding

1. Begrip en inhoud. Onderscheid van dogmatiek; en verwantschap met haar. Onderscheid van filosofische ethiek. Onderscheid van katholieke, lutherse, doperse ethiek, enz. Recht, plaats in de theologische encyclopedie en waarde der ethiek. Het principium cognoscendi.
2. Geschiedenis der gereformeerde ethiek. Daaraan voorafgaande overzicht van de geschiedenis der christelijke ethiek in het algemeen. Zie de werken van Neander, De Wette, Gass, Bestmann.³⁵⁷

Van de gereformeerde ethiek: de hervormers Luther (Luthardt),³⁵⁸ Zwingli (Bavinck),³⁵⁹ Calvin (Lobstein),³⁶⁰ voor *Institutie*, III, caput 6-10.

- a. Eigenlijke moraal.³⁶¹ L. Danaeus, *Ethices Christianae*, Libri tres (1577). Keckermann, *Systema Ethicae* (in de *Opera Omnia*, 1614). Polanus, *Syntagma Theologiae* (1625), scheidt dit in [een] theoretisch en [een] praktisch deel. Dit laatste begin Boek 8. Deze methode werd algemeen: Heidegger, Locus 14 De Decalogo. Hoornbeek, Maastricht. Wendelin[us], tweede boek;³⁶² Wollebius, tweede boek; Amesius, *Mergh der Godgeleerdheid*, tweede boek; Brakel, tweede deel; e.a.

A. Walaëusschreef *Compendium ethicae Aristotelicae ad normam veritatis Christianae revocatum*. Polyander *Theses Logicae atque Ethicae*. Hoornbeek *Theologiae practicae* (1666). Witsius, *Schediasma theologiae practicae*.³⁶³ [128] M. Leydecker, *Medulla theologiae practicae*.³⁶⁴ A. Driessen [*Oude en nieuwe mensch Gebragt tot een Zaamstel der*] *praktikale godgeleertheid*. Amyraldus, *La Morale Chrétienne* (zes delen 1652v.).³⁶⁵ Heidegger, *Ethicae Christianae prima [elementa]* (1711). Pictet, [*De Christelyke Zedekunst*].³⁶⁶ Werenfels II 183;³⁶⁷ J.A. Turretin, I 152v.,³⁶⁸ Stapfer, *De zedenleer*;³⁶⁹ Dan. Wytenbach.³⁷⁰ Sam. Endemann.³⁷¹ Dit is de laatste.⁴³⁵

- β. Casuïstiek en ascetiek.³⁷² Als casuïsten vooral W. Perkins. Amesius en Joh. Alsted, *Theologia casuum*.

Ascetica = Plichtvermanende of Beoefenende Godgeleerdheid.

435. Cf. Alex. Schweizer, 'Die Entwicklung des Moralsystems in der reformirten Kirche', in: *Theologische Studien und Kritiken* (1850), 5-78, 288-327, 554-580; Christiaan Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland, gedurende de 16^e en 17^e eeuw, Tweede Deel*, Te Leiden 1874, 397v.

Bijvoorbeeld Maastricht IV, 669v. over de oefening der Godzaligheid. Perkins. Teellinck. Bayl[y], *Oefening der Godzaligheid*. Teellinck vele geschriften. Ook Ridderus, *De mensche Godts* uit de geschrif-

357. Blijkens de wijze van schrijven is de naam van Bestmann later toegevoegd. Bedoeld zijn achtereenvolgens: *Dr. A. Neander's Theologische Vorlesungen*, herausgegeben durch J. Müller, *Band V. Vorlesungen über Geschichte der christlichen Ethik*, herausgegeben von David Erdmann, Berlin 1864; W.M.L. de Wette, *Christliche Sittenlehre, Zweyter Theil. Allgemeine Geschichte der christlichen Sittenlehre, Erste Hälfte. Geschichte der vorchristlichen und altkatholischen Sittenlehre*, en *Zweyte Hälfte. Geschichte der römischkatholischen und protestantischen Sittenlehre*, Berlin 1819-1821; W. Gass, *Geschichte der christlichen Ethik, Erster Band. Bis zur Reformation en Zeiter Band. Bis zur Gegenwart*, Berlin 1881-1887 (Zweiter Band in zwei Abtheilungen); H.J. Bestmann, *Geschichte der christlichen Sitte, I. Teil: Die sittlichen Stadien*, Nördlingen 1880; id., *Geschichte der christlichen Sitte, II. Teil: Die katholische Sitte*, Nördlingen 1883.
358. Bavinck doet op: Chr. Ernst Luthardt, *Die Ethik Luthers in ihren Grundzügen dargestellt*, Leipzig 1867, 1875².
359. Bavinck doet op zijn eigen dissertatie: H. Bavinck, *De ethiek van Ulrich Zwingli*, Kampen 1880.
360. Bavinck doet op: Paul Lobstein, *Die Ethik Calvins in ihren Grundzügen entworfen. Ein Beitrag zur Geschichte der christlichen Ethik*, Strassburg 1877.
361. Bavinck somt nu een aanzienlijke hoeveelheid literatuur op. De bibliografische gegevens van vrijwel alle werken die hij noemt, zijn te vinden in het later in deze uitgave opgenomen manuscript 'Schets van de gereformeerde ethiek' (en de daarbij behorende annotatie). Zie later pag. 166v. Vgl. ook *GE*, 39v.
362. Bavinck schrijft: 'Wendelin' en neemt deze spelling waarschijnlijk over uit: Alex. Schweizer, 'Die Entwicklung des Moralsystems in der reformirten Kirche', 54 (in *GDr*¹, 12 schrijft hij 'Wendelinus'). Het bedoelde werk is mogelijk: Marcus Fridericus Wendelinus, *Christianæ Theologie, Libri II*, Hanoviae 1634 (het eerste boek is getiteld: 'De Agnitione Dei'; het tweede boek: 'De cultu Dei'). Later publiceerde hij ook: *Philosophia Moralis*, Francofurti 1647. Vgl. *GE*, 39, 742 (noot 80).
363. Hermannus Witsius, *Schediasma Theologiae Practicae [...]*, Groningae 1729.
364. Mogelijk is bedoeld: Melchior Leydecker, *De Veritate Fidei Reformatae, ejusdemque Sanctitate Libri III. sive Commentarius ad Catechesin Palatinam, quo Principia Fidei demonstrantur & Theologiae Practicae Medulla exhibetur*, Ultrajecti 1694.
365. Moyse Amyraut, *La Morale Chrestienne. A Monsieur de Villarnoul, Premiere Partie – Suite de la Quatrieme et derniere Partie*, Saumur 1652-1660. Vgl. *GE*, 40, 742 (noot 86).
366. Bavinck schrijft: 'Zedekunde'.
367. Vgl. later in deze uitgave pag. 168.
368. Vgl. later in deze uitgave pag. 168.
369. Vgl. later in deze uitgave pag. 169 (annotatie 64).
370. Vgl. later in deze uitgave pag. 169 (annotatie 65).
371. Vgl. later in deze uitgave pag. 169 (annotatie 66).
372. Vgl. later in deze uitgave pag. 168v. Vgl. ook *GE*, 40v.

- ten van Teellinck. Voetius *Oefening der Godzaligheid* (Ασκητικά). [129]
- γ. Het geestelijk leven. C. Vitranga.³⁷³ Wits, *Practij[cke] des Christendoms*.³⁷⁴ Hottinger (in Marburg) *Typus vitae christianae*.³⁷⁵ En verder alle stichtelijke werken over bekering, heiligmaking, enz. Vooral veel uit Engeland. [130]
3. Grondslag der christelijke ethiek. Theologia naturalis. Antropologische onderstellingen.
- α. Oorspronkelijke toestand des mensen. Beeld Gods. Aard en wezen daarvan. Ontvouwing.
- β. Toestand des mensen in de zonde. Psychologische beschouwing, met fysiologische gepaard. Vooral zijn *vrijheid* en zedelijke natuur in het algemeen. Formele en materiële vrijheid. Determinisme en verkiezing. Vrijheid en dwang. *Geweten*⁴³⁶ komt altijd na de zonde, onderstelt deze. Het is het bewustzijn van niet te zijn, die we moesten wezen. Scheiding, kloof tussen de idealen en de werkelijke mens. Band aan de eeuwige wereld. Onverklaarbaar voor Darwin c.s. Hier moet gelet op 'Die natürliche Moral'.⁴³⁷ Haar betekenis, waarde, mogelijkheid, beoordeling van christelijk standpunt. Deugden der heidenen, splendida vitia.³⁷⁶ Haar betekenis ook voor ons. Onmisbaarheid, wijl grondslag. *Godsdienst en zedelijkheid*. Tegen de morale indépendante. Idee en begrip en waarde der humaniteit. Onwaarheid ervan. Godsdienst en zedelijkheid zijn twee, niet een. Godsdienst is niet directe bron der zedelijkheid. Subjectief zijn het twee zijden des mensen. Twee openbaringen van het ene Ik. Band met God. Band met de naaste. Twee takken van een boom.⁴³⁸ Subjectief liggen ze in de mens náást elkaar, ten dele onafhankelijk. [131] Ook objectief in de geschiedenis. De moraal is bij de heidenen onafhankelijk van hun godsdienst. Eerst allengs worden ze meer één. Toch ook nu nog ten dele gescheiden. Bij de onbekeerden. Bij de bekeerden. [132]

436. H. Bavinck, 'Het geweten', in: *De Vrije Kerk* 7 (1881), 27-37, 49-58.

437. Detlev Zahn, *Die natürliche Moral. Christlich beurteilt und angewandt auf die Gegenwart in Kirche, Schule und innerer Mission*, Gotha: Schloessmann 1881.

438. [*In margine*] loten van 1 stam.

Deel I

1. Leer van de zonde (ziekte-toestand).
Eerst in het algemeen: oorsprong, wezen, naam, gevolgen der zonde in de enkele, in de mensheid. Erfzonde.
Dan in het bijzonder: verdeling der zonden. Soorten, graden; vleselijke en geestelijke; zonden van het vlees, van de ogen, van de hoogmoed; dierlijke en demonische zonden.
2. Oorsprong van het geestelijk leven. Wedergeboorte en bekering, en de heling van de kranke mens.
3. Ontwikkeling ervan: de heiligmaking = voortgezette bekering. Aard, karakter, voortgang daarvan. De vorming erdoor tot christelijke karakters. Dat geestelijk leven dringt door in verstand, hart, wil, temperament, karakter. Dat komt hier alles ter sprake, in verband tot wedergeboorte en heiligmaking. Wet van dat leven.
4. Voltooing van dat leven. Volmaaktheid is er en komt dus. Volmaaktheidsleer.
5. Hulpmiddelen voor dat leven. Levenslot, beroep, arbeid, met smart kinderen baren. Kastijding, ascese.⁴³⁹ Bidden, waken, vasten. Woord Gods, prediking, sacramenten. Beproeving, lijden, ziekte, tegenspoed.
6. Zegen ervan. Bevinding, van Gods gunst, liefde, gemeenschap, genade. Kindschap. Roemen in de verdrukkingen. Geloof, hope, liefde. En aan het eind het eeuwige leven.
7. Richtsnoer van dat leven. De tien geboden. De plichten jegens God (eerbied, dankbaarheid, ver[133]trouwen, gebed). Jegens Gods in betrekking tot onze naaste: jegens meerderen (ouders, regering, onderwijzers, etc.), jegens onze gelijken, jegens onze minderen. Jegens God in betrekking tot onszelve: zelfbehoud, noodweer, voorzorgsmaatregelen (inenting, assurantie), zelfrespect, zelfmoord, zelfkwelling, -verwoesting. Duel, Godsgericht, eergericht. Zelfvolmaking, -ontwikkeling. Slavernij. Doodstraf. Laster. Woeker. Noodleugen.

373. Vgl. later in deze uitgave pag. 166 (noot 88).

374. Hermannus Witz, *Practijcke des Christendoms, Ofte Eenvoudige verklaringe van de voornaamste gronden der Godzaligheyt* [...], t'Enchuysen 1665 (of een latere uitgave).

375. Vgl. later in deze uitgave pag. 168 (vervolg van de op pagina 166 begonnen voetnoot 88).

376. *Paganorum virtutes splendida vitia sunt*: de deugden van de heidenen zijn schitterende gebreken. Deze woorden, die dikwijls aan Augustinus zijn toegeschreven, komen niet letterlijk in diens werk voor. Uitspraken die daar dicht in de buurt komen, zijn te vinden in *De Civitate Dei*, v.15 en XIX.25. Vgl. *GD*3', 149 (*GD*3^t, 101); *GE*, 92; en later in deze uitgave pag. 176.

En verder alle deugden en ondeugden tegen God, onszelve, naaste.
[134]

Deel II. Openbaring van dat leven in de wereld

1. In het huisgezin (Wittewrongel, *De Christelijke Huishoudinge*).³⁷⁷
Huwelijk. Monogamie. Ongehuwdestaat. Tweedehuwelijk. Echtbreuk.
Celibaat. Echtscheiding. Plichten, doel, zegen van het huwelijk.
Ouders en kinderen. Opvoeding. Onderwijs. Broeders en zusters.
Vorming van het karakter. Dienstbaren. Huisvrienden. Vriendschap.
2. In het beroep. Waarde van de arbeid. Zegen. Verschillende beroepen.
Zijn ze alle geoorloofd. Keuze van het beroep. 'Roeping'.
3. In de maatschappij. Levenskringen. Gezelligheid. Spelen. Kunst.
Waarde ervan. Doel. Wezen. Wetenschap. Toneel. Drama. Muziek,
poëzie.
4. In de staat. Recht, oorsprong, ontwikkeling van de staat. Doel. Grens
van de staat. Staat en kerk. Plichten jegens de staat als burger (verkiezingen).
Vaderlandsliefde. Oorlog. Plichten jegens de overheid. Standen,
adel, volk. Cultuur.
5. In de kerk. Lidmaatschap. Kerkgaan. Kerkisme. Belijdenis. Zedelijke
verplichtingen. Tucht der kerk. Cultus, gezang, gemeenschappelijk gebed,
etc.
6. Het christelijk leven, alzo zich uitbreidend, is het *Godsrijk*.
Oorsprong, ontwikkeling, voltooiing ervan.

439. [*In margine*] (monnik), onthouding.

377. Vgl. later in deze uitgave pag. 168 (vervolg van de op pagina 166 begonnen voetnoot 88).

SCHETS DER GEREFORMEERDE ETHIEK

Schets der gereformeerde ethiek¹

§1.

1. Naam.

Zede werd vroeger afgeleid van het Sanskriet: sat = wonen, Gotisch: sidus, 1 Cor. 15:33, 2 Tim. 3:10; bij de nomaden (zei men) zijn geen zeden, eerst als de mensen gaan zitten, ontstaan ze. Maar die afleiding is prijs gegeven. Tegenwoordig afgeleid van het oud-Indisch: svadhâ, gewoonte (uit sva = suus, en dhâ = maken, = het zich eigen gemaakte), Latijn: (con)suetudo, Grieks ἔθος, ἥθος = gewoonte.

De taal onderscheidt thans gewoonte en zede. Gewoonte is het handelen, dat een zetel, een vaste woonplaats gekregen heeft en kan goed en kwaad zijn. Zede is meer in bonam partem (zedelijk, enz.), en onderstelt een volkskring; zede is de in het leven van een *volk* zich vormende bindende verplichting,¹ is dus algemeen (niet individueel) en meest goed. Zedelijk is wie leeft naar de heersende volkszedes. Mos (van ma² = meten?) duidt ook aan de levenswijze des mensen, zoals die uit karakter en leven van het volk voortvloeit. Het Griekse ἥθος, Ionische vorm [2] ἔθος, is ook = zede, gewoonte, karakter.

In het wezen der zaak zijn alle drie namen gelijk. Maar het gebruik onderscheidt ethiek en moraal. Moraal heeft in [de] vorige eeuw een kwade reuk gekregen (moraalpreken, enz.), is nu meer aanduiding van gewone, lagere praktische moraal voor de grote hoop, uitwendig levensgedrag, meer beschrijvend het doen; ethiek is voorname, gaat van beginselen uit, is meer wijsgerig, dieper, hoger, beschrijft meer het zijn. In zover is dit gebruik niet willekeurig, als de Grieken dieper wijsgerig waren dan de praktische Romeinen. Maar alle drie namen zijn eigenlijk onvoldoende. Kennen geen hogere maatstaf dan de maatschappij, als de wet, die het leven van de individu regelt. Trouwens, dat onvoldoende wordt in de taal zelve al gevoeld. Het substantief zede is eenvoudig volksgewoonte en begrijpt heel veel onder zich wat met zedelijk, zedelijkheid niets te maken heeft. Het is zede, om niet met lange pijp en pantoffels op straat te lopen. Wie daartegen zondigt, is niet onredelijk, maar onbeleefd. Op een dorp steekt er niets in. In [een] ander land

1. Rudolph von Jhering, *Der Zweck im Recht, Zweiter Band*, Leipzig 1886², 15v.

2. [Inter lineas] cf. modus.

3. [In margine] Dr. [A.] Bruining ('De onderlinge verhouding van algemeene of wijsgeerige en Christelijke ethiek', in: *Bijblad van de Hervorming*, Jaargang 1893, N^o 5-6 (18 mei 1893), 65-83) wil scheiding van een wetenschappelijke, filosofische

neemt men andere zeden aan. Zeden zijn dus niet [3] absoluut maar relatief. Zedelijk echter en zedelijkheid gaan dieper, bevatten meer, wijzen op iets absoluuts, onderstellen een maatstaf die altijd, overal geldt. Zedelijk is, wie in zijn leven met de absolute wet overeenstemt. Die absolute wet is van nature nog wel enigermate (door het geweten, Rom. 2:15) maar niet goed, zuiver meer bekend. De ware zedelijkheid is dus slechts daar waar a) de objectieve absolute wet zuiver wordt gekend, en b) dienovereenkomstig het leven wordt ingericht. Zedelijk is dus in volstrekte zin alleen wie leeft naar de wet Gods. God heeft deze geopenbaard in zijn Woord. De Heilige Schrift spreekt niet van zedelijk (ἡθλι, 1 Cor. 15:33, Luk. 22:39, Joh. 19:40, Hebr. 10:25, Act. 25:16, enz.) maar van heilig, rechtvaardig, volmaakt (Mt.),² godzalig, enz. De christelijke ethiek beschrijft dus het leven van de mens, gelijk het naar de wet Gods moet ingericht zijn, van geheel het leven in- en uitwendig, naar ziel en lichaam, met alle vermogens en krachten, in betrekking tot ons en de naaste, God, familie, kerk, staat, enz. Zij is de leer van de dienst Gods (niet godsdienst).

Het onderscheid van [4] [ethiek en dogmatiek].³ De dogmatiek is de leer van de kennis Gods, dat wat Hij aan, voor, in ons doet; de ethiek, wat wij nu uit dankbaarheid doen voor Hem. Daar God voor ons, hier wij voor God. Daar: God heeft ons eerst liefgehad. Hier: wij hebben Hem lief. Dogmatiek: God geeft zich ons, Ik ben uw God. Ethiek: wij geven ons Gode, wij zijn zijn volk, geheel, altijd, overal. Eigenlijk is de ethiek maar een stuk uit de dogmatiek. Immers, dogmatiek beschrijft niet alleen, dat God ons verkoren heeft, zijn Zoon ons heeft gegeven, maar ook wederbaart, rechtvaardigt, heiligt, dus lust in ons plant en vermogen ons geeft om uit waar geloof, naar Zijn wet, Hem ter eer te leven. Welnu, dat uitgewerkt is de ethiek. Ze is de leer van de offerande des mensen aan God (Rom. 12:2), de leer van de goede werken des geloofs. Ze is alleen apart behandeld, omdat ze niet volledig in de dogmatiek kon behandeld, te uitgebreid werd. De ethiek is dus niet pelagiaans rein, neen, God (Christus) zelf herstelt onze wil, maakt ons actief, doet ons werken door Hem, in Zijne kracht. [5]

2. Maar nu is er onderscheid tussen christelijke en filosofische ethiek.³
 - a. Er is ook een filosofische ethiek, om deze redenen: God heeft de

1. Archief Bavinck, map 61.

2. Vgl. Matteüs 5:48.

3. Bavinck schrijft onderaan pagina 3: 'Het onderscheid van' en gaat bovenaan pagina 4 verder met een nieuwe zin. Er lijkt dus tekst te ontbreken. Deze vul ik tussen vierkante haken aan.

mens ook na de val niet losgelaten, er is een *communis gratia*.⁴ God heeft de mensheid voor volslagen verdierlijking behoed, en stuit de zonde. Hij laat de mens geboren worden onder de objectieve machten van familie, staat, maatschappij, recht, wet, gezag, zede, enz., en kweekte daardoor een zeden-leven. Meer nog, [H]ij⁵ liet de mens nog een geweten, bewustzijn van goed en kwaad, kennis der wet, Rom. 2:15, band aan God, en een verstand en rede om daarover na te denken, een zekere wilsvrijheid en macht om de wet te doen, en uitwendig naar die wet te leven; ongelovigen hebben geen goede werken, maar wel veel burgerlijke deugden. Onmachtig om geestelijk goed te doen, is hij niet volstrekt onbekwaam tot enig natuurlijk en burgerlijk goed.

- b. Daaruit is nu de wetenschap, ook de wetenschap van het goede, d.i. de filosofische ethiek ontstaan. Zij is dus die wetenschap, die door middel van de rede naar het wezen van het zedelijke onder[6] zoe[k]⁶ doet. Boven zagen we, dat het zedelijke in de zin van volksgewoonte niet voldoet, dat de taal zelve dieper gaat, en een absolute maatstaf zoekt. Welnu, de filosofische ethiek stelt dat onderzoek in, en vraagt: wat is *het* goede? Dat is *de* vraag van de filosofische ethiek, daar draait alles om. Zij tracht het zedelijke uit de principia af te leiden en zo voor te stellen, dat het voor alle denkende mensen duidelijk en verplichtend is.⁴ Zij is en wil zijn een rationele ethiek. Het verschil van de christelijke en filosofische ethiek springt dus in het oog. Het bestaat hierin:
 1. De christelijke ethiek is positief, gaat uit van het geloof, zoekt niet naar het wezen van het goede, maar heeft wat goed is voor zich in Gods Woord.⁵ De filosofische ethiek zoekt naar het goede. *Theologia habet, Philosophia quaerit veritatem*.⁷
 2. Ook al vond echter de filosofische ethiek eens het wezen van het goede (wat nog niet zo is), dan heeft ze een mooie theorie maar

ethiek die een psychologische ontleding heeft te geven van de zedelijke mens, en een christelijke ethiek, die een leer is van het hoogste goed (deugd en plicht) en uitgaat van geloofsonderstellingen. Hij wil dus strikte scheiding van wetenschap en geloof, maakt de wetenschap positivistisch, is dualist, precies als vroeger met de godsdienstwetenschap en de dogmatiek.

4. C. Henrik Scharling, *Christliche Sittenlehre nach evangelisch-lutherischer Auffassung*, Bremen 1892, 7.
5. [*In margine*] Bron (beginsel) der ethiek is dus Gods Woord, evengoed als van de dogmatiek.
6. Calvin (bij Friedrich Adolph Philippi, *Commentar über den Brief Pauli an die Römer*, [Frankfurt a.M. 1866³], 560).

zonder leven. De filosofische ethiek is een ethiek voor iedere mens, en zou dus een ideaal van leven schetsen, dat niemand bereiken kan. Zij heeft tot onderstelling de na[7]tuurlijke mens, maar de christelijke ethiek onderstelt de wedergeboren mens, die lust heeft om naar al Gods geboden te leven.^{6/8}

3. De christelijke ethiek beschouwt God als hoogste doel, ook van ons zedelijk leven (beginsel de dankbaarheid), maar de filosofische ethiek zoekt [het] einddoel in geluk der mensheid, zedelijke volmaking, enz., is altijd binnen deze wereld bepaald. Er is verschil dus in beginsel (uitgangspunt, methode), inhoud, doel. Maar dat verschil is geen noodzakelijke tegenstelling of strijd. Theologie en filosofie strijden niet uit haar aard, maar wel dikwerf in werkelijkheid. De rede kan niet strijden met het geloof.
- c. Toch is de filosofische ethiek dikwerf zeer schadelijk geweest voor de christelijke ethiek. De kerkvaders, scholastici, protestanten (Melancht[h]on) hebben dikwerf de filosofische ethiek zomaar overgenomen. Maar vooral is later nog de invloed schadelijk geweest. Toen namelijk de christelijke ethiek van de dogmatiek werd gescheiden, vergat men allengs, dat de ethiek eigenlijk maar een stuk was uit de dogmatiek (een locus de sanctificatione et de bonis operibus),⁹ zonder inleiding, zonder delen, enz. Dat bevredigde [8] ook niet. Een vak moest toch ook een eigen beginsel hebben. De christelijke ethiek ging toen haar beginsel borgen bij de filosofie, ging ook onderzoek instellen naar het wezen van het goede, en schoeide zich op filosofische leest. Daaraan laboreren bijna alle christelijke ethieken. Dat is principieel vals. De christelijke ethiek heeft geen eigen beginsel, en hoeft er niet naar te zoeken. Zij vindt en heeft het voor zich in de dogmatiek, subjectief in de wedergeboren mens en objectief in de wet Gods, zij is een stuk der dogmatiek, zelve dogmatiek. Fout is hierom de ethiek van Wuttke (1.

4. Communis gratia: algemene genade.

5. Bavinck schrijft 'hij' hier zonder hoofdletter.

6. Bavinck schrijft: '[...]zoekt'.

7. Theologia habet, Philosophia quaerit veritatem: de theologie heeft, de filosofie zoekt de waarheid.

8. Bavinck vermeldt niet welke druk hij gebruikt van Philippi's commentaar op de Brief aan de Romeinen. Het zou de derde druk uit 1860 kunnen zijn. Daarin vindt men op pagina 560 het betoog dat Bavinck op het oog heeft.

9. Locus de sanctificatione et de bonis operibus: locus over de heiliging en de goede werken.

Theil Das Sittliche an sich; II. Zonde; III. Erlösung),¹⁰ Martensen (Allgemeiner Theil),¹¹ vooral Rothe, *Theologische Ethik*,¹² enz., en het gevolg was, dat de ethiek als zo diep de principia ophalend, verre verheven werd boven de dogmatiek, die positief was en haar object gegeven vond. Schleiermacher, Rothe, Saussaye, enz., plaatsen daarom de ethiek als filosofische discipline voor en boven de dogmatiek als historische. Alles vals.

- d. Hoewel de filosofische ethiek dus dikwerf de christelijke ethiek heeft geschaad en dus niet mag overschat, ze mag toch anderzijds niet onderschat of veracht. [9] Want het geloof is niet aller, en nu kan de filosofische ethiek voor de kring der wereld de zedelijke natuur des mensen, de idee van het goede, de verantwoordelijkheid, de vrijheid, de ideale goederen handhaven, de burgerlijke deugden bevorderen, een zedelijk leven kweken, enz. Men hoort christenen dikwerf zeggen: als ik niet geloofde, was ik pessimist, socialist, enz. Wil dat zeggen, dat afgedacht van het christendom schurken en ellendelingen als Nero, enz., gelijk hebben boven mannen als Socrates, Plato, Aristoteles? Maar in de tweede plaats, de filosofische ethiek heeft ook rechtstreekse waarde voor de christelijke ethiek (evenals de filosofie voor de theologie). De filosofische ethiek zoekt naar het wezen van het goede, houdt zich dus vooral

7. C. Henrik Scharling, *Christliche Sittenlehre nach evangelisch-lutherischer Auffassung*, 10.
8. Joseph Jungmann, *Das Gemüth, und das Gefühlsvermögen der neueren Psychologie*, Freiburg im Breisgau 1885³, 43 [v].
9. Carl Friedrich von Nägelsbach, *Homerische Theologie*, bearbeitet von Georg Autenrieth, Nürnberg 1884³; Karl Friedrich Nägelsbach, *Die nachhomärische Theologie des griechischen Volksglaubens bis auf Alexander*, Nürnberg 1857; Leopold Schildt, *Die Ethik der alten Griechen, Erster-Zweiter Band*, Berlin 1882 (15 Mk.); Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, Bonn 1886; Chr. Ernst Luthardt, *Die antike Ethik in ihrer geschichtlichen Entwicklung als Einleitung in die Geschichte der christlichen Moral*, Leipzig 1887. Voorts de geschiedenis der filosofie, vooral van Zeller.
10. [In margine] G.H. Lamers, *Zedekunde. Leidraad ten gebruike bij het hooger onderwijs, [Eerste stuk – Inleiding]*, Te Groningen 1900, 13v.; Karl Köstlin, [*Geschichte der Ethik. Darstellung der philosophischen Moral-, Staats- und Social-Theorien des Alterthums und der Neuzeit, Erster Band:*] *Die Ethik des classischen Alterthums*, [Tübingen 1887]; S. Hoekstra, *Geschiedenis van de zedenleer, Eerste Deel*, Amsterdam 1896, 267-400; id., S. Hoekstra, *Geschiedenis van de zedenleer, Tweede Deel*, Amsterdam 1896, 1-116.
11. [Inter lines] Tüchtigkeite.
12. [In margine] Heraclitus zeide: σωφρονεῖν ἀρετὴ μέγιστη.

bezig met de begrippen van het zedelijke, deugd, plicht, het goede, vriendschap, familie, staat, enz., en denkt die in en verschaft daardoor der christelijke ethiek formele begrippen en denkbeelden waarmee zij winst kan doen.⁷ [10]

§2. Filosofische ethiek

De filosofische ethiek heeft tot hoofdvraag: wat is het goede? Misschien kan die vraag nooit goed beantwoord,⁸ maar elk wijsgeer heeft ernaar gezocht. Voornamelijk drieërlei is het antwoord geweest. Goed is als ge handelt,

- a. Naar de wet, het objectief gegevene, τὸ νόμιμον, in staat, maatschappij, kerk, of ook natuur, dus naar objectieve goddelijke en menselijke wetten, die voor en onafhankelijk van ons bestaan.
- b. Naar wat uw eigen menselijke natuur u zegt, voorhoudt, van u eist, enz., en dus naar uw rede, of geweten, zedelijk gevoel, bewustzijn van plicht; naar uw mensenwaarde, zelfvolmaking, ingeschapen begeerte naar volmaaktheid; naar uw behoefte aan en zucht naar geluk, naar uw lust; naar uw vrees voor straf, gevoel van medelijden.
- c. Naar wat de wil der meerderheid (socialisme), het geluk der maatschappij, het algemeen welzijn, de volmaking der mensheid van u eist. [11]

1. Bij Grieken en Romeinen.^{9/10}

Het zedelijk wezen rust bij de Grieken op de natuurlijke aanleg en verhoudingen. De natuur is goed. Ze behoeft niet onderdrukt, verloochend, gekruisigd, wedergeboren, maar alleen door de rede in de rechte maat gehouden. Hoogste zedenwet is dus het volgen der natuur (τὸ νόμιμον in staat, eigen natuur, enz.). Zonde is wezenlijk ὑβρις, de maat te buiten gaan. Deugd is ἀρετή = krachtige¹¹ ontwikkeling van alle natuurlijke gaven. Voornaamste deugd is dus σωφροσύνη (de deugd van de ἀνὴρ μέτριος)¹² en δικαιοσύνη = maathoudende gerechtigheid. Doel is: harmonische ontvouwing van alle menselijke gaven en krachten, καλοκαγαθία, mens sana in corpore sano, harmonie, schoon-

10. Bavinck doelt op: Adolf Wuttke, *Handbuch der christlichen Sittenlehre, Erster-Zweiter Band*, Leipzig 1874-1875³.

11. Bavinck doelt op: H. Martensen, *Die Christliche Ethik, Allgemeiner Theil*, Gotha 1878³.

12. Bavinck doelt op: Richard Rothe, *Theologische Ethik, Erster-Fünfter Band*, Wittenberg Gotha 1867-1871².

heid. Middel is oefening, opvoeding, vooral gymnastiek en μουσική. Karakter der Griekse zedelijkheid is daarom enerzijds vrijheid, blijheid, optimisme, schoonheid¹³ (Schiller, *Die Götter Griechenlands*), maar anderzijds toch ook [12] geboorneerdheid, beperktheid, bekrompenheid, verachting van barbaren, minachting van [het] huwelijk, vrouw, slavernij, pederastie, leugenachtigheid, omkoperij (precies als de Fransen). De filosofische ethiek der wijsgeren wortelt in het Griekse volk en is daarom altijd geweest: intellectualistisch (rede moet heersen over de affecten), anti-ascetisch¹³ (maat houden, niet kruisigen), esthetisch (goed en schoon gaan saam), politiek (mens slechts mens als burger).

De Romeinen hebben dezelfde grondgedachten, maar gewijzigd. Ze zijn een volk van oorlog en recht. Hun zedelijkheid draagt een juridisch karakter, is meer wettelijk, streng, bepaald, niet zo vrij uit de persoonlijkheid zich ontvouwend. In Rome wordt alles door de staat geregeld; het natuurlijke, vrije, zedelijke wordt tevens juridisch: de vrouw wordt domina, het huwelijk een rechtsinstituut, de patria potestas een macht over leven en dood, de opvoeding voedt op voor de praktijk (landbouw en krijgsveld), de religie is van staatswege geregelde bijgelovige cultus, alle verhoudingen (man en vrouw, ouders en kinderen, God en mens) worden door het recht genormeerd, de slaaf is geen persoon maar een [13] zaak. De zedelijkheid is hier streng, nuchte[r],¹⁴ prozaïsch, maar hecht, vast, degelijk, wettelijk.

De filosofische ethiek geeft nu eerst bij Homerus, Hesiodus, de zeven wijzen, enz., nog ten antwoord: het goede is τὸ νόμιμον, het leven naar de bestaande goddelijke wetten, er is nog geen breuk van filosofie en religie, subject en object, nog geen kritiek maar geloof.¹⁴ Maar in de eeuw van Pericles ontwaakt het subject in de sofistiek: er is geen objec-

13. [Inter lines] ? cf. Pythagoras, Plato.

14. [In margine] Pythagoras c.s. straf[t]en door κάθαρσις en ἄσκησις naar εὐταξία en ὁμολώσις τῷ θεῷ.

15. [Inter lines] en aan κόσμος νοητός deel heeft.

16. [In margine] Bij Aristoteles staan de dianoëtische deugden boven de ethische. De laatste door oefening, zijn meer algemeen; de eerste, door onderwijs, zijn deel van de wijze.

17. [In margine] Reeds Theognis had de vier hoofddeugden aangeduid. Maar dan vooral door en sedert Plato φρόνησις, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, ἀνδρεία.

18. [Inter lines] of ἀπονία.

19. [Inter lines] dus niet zozeer positief als negatief ideaal!

20. [Inter lines] leeft overeenkomstig de natuur.

21. [Inter lines] *Deutsche Rundschau*, febr. 1893.

tieve wet van goed en kwaad, ἀνθρωπος μέτρον πάντων, elk doe wat hem lust, leve niet θέσει maar φύσει.¹⁵ Socrates, Plato en Aristoteles trachten nu toch een objectieve maatstaf te vinden, maar niet buiten de mens in de objectieve machten en instellingen die gevallen zijn voor kritiek, maar in de mens zelf, en wel in zijn rede. Goed handelt de mens, als hij zijn rede, λόγος, volgt en daardoor zijn zinlijke en lagere hartstochten en affecten beheerst. De rede, die zich niet hecht aan de schijn maar doordringt tot het wezen,¹⁵ de idee, het ideale, doet hem het ware en goede kennen. De moraal wordt hier door en door intellectualistisch, alleen de wijze, de filosoof is en kan deugdzaam zijn. Deugd is kennis,¹⁶ maar ze is ook anti-asce[14]tisch;^{17/16} lusten, affecten moeten wel door de rede beheerst maar niet uitgeroeid, ook zinnelijke genietingen zijn goed. Na Aristoteles komt hier strijd over. De epicuristen (in navolging van Democritus, Aristippus van Cyrene, enz.) zeggen: de lust is het hoogste en enige goed, en het enige kwaad is de smart, maar niet alle lusten zijn gelijk, en de filosofie, de φρόνησις = deugd, is middel en leert ons, dat niet allerlei zinlijke genietingen, maar de ataraxie,¹⁸ het niet geschokt worden, de lust van de stilstand, het stille vredige leven buiten [de] politiek (λάθε βιώσας),¹⁹ evenals de goden, het hoogste geluk is. De stoïci stonden hier vlak tegenover en zeiden: [...] de deugd is het hoogste, enige goed. Alle andere dingen, gezondheid, rijkdom, enz., ziekte, dood zijn onverschillig. De wijze is apathisch,²⁰ doodt zijn lusten en roeit ze uit.

Beide stelsels, epicurisme en stoïcisme, waren opgekomen na het verval van de Griekse staat. Alexander de Grote maakte de Griekse cultuur kosmopolitisch; het Griekse ging over in het Hellenisme met Alexandrië tot middelpunt. Religies, volken, culturen, zeden worden versmolten. Er komt individualisme (Epicurus) [15] en kosmopolitisme (Stoa), het politieke leven is weg, republiek (aristocratie, democratie) wijkt voor monarchie. De filosofie trekt zich terug van natuur, staat, wordt geheel ethiek, levensleer. Dit hellenisme dringt ook Rome binnen (na de tweede Punische oorlog) en werkt daar demoraliserend op huwelijk, tucht, moraal, kweekt weelde, wellust, zedeloosheid, broodronkenheid, ongeloof. De filosofie van Epicurus vindt ingang bij velen, vooral bij Titus Lucretius Carus (98-55 v.Chr.).^{21/17/22} Maar ook

13. Doorgehaald: 'anti-ascetisch'.

14. Bavinck schrijft: 'nuchteren'.

15. Ἀνθρωπος μέτρον πάντων: de mens is de maat van alles; niet θέσει: niet naar de theorie, maar φύσει: naar de natuur.

16. Vgl. annotatie 19.

17. De verwijzing naar het maandblad *Deutsche Rundschau* heeft betrekking op: Ludwig

de Stoa vindt aanhang, bij Seneca, Epictetus,²³ Marcus Aurelius.²⁴ De filosofie kon de zedelijke ondergang niet tegenhouden. De zedelijke toestand was schrikkelijk.²⁵ Allerwege komt bij esseners, therapeuten, neopythagoreeërs, neoplatonici, enz., de wens op, om door buitengewone weg, niet door rede en oefening, maar door ascese, mystiek, contemplatie, theurgie, enz., het hoogste goed, het volmaakte geluk, de aanschouwing Gods deelachtig te worden. Een zedelijk bankroet was het einde. [16]

2. De ethiek van het christendom staat diametraal tegenover die der antieke wereld.^{26/18} Immers, om enkele tegenstellingen te noemen:
 - a. Volgens de Grieken is de natuur goed, zonde is maar de grenzen te buiten gaan; volgens het christendom is de mens van nature boos. Dat geldt van de enkele, maar ook van het geheel, voor de Griek is de wereld een kunststuk, κόσμος, maar in het Nieuwe Testament is wereld, κόσμος, aanduiding van de zondige macht.
 - b. Bij de Griek bestaat het ideaal in volkomen harmonische ontvouwing van alle gaven en krachten (cultuur dus), er is alleen maat nodig, heerschappij der rede over de affecten. Het christendom eist doding, sterven, kruisiging, zelfverloochening, wedergeboorte, vernieuwing, zoekt het ideaal dus niet in de weg van genetische ontwikkeling, maar van totale reformatie, omkeer, terugkeer.
 - c. De Griekse moraal is intellectualistisch, de wijze is alleen deugzaam omdat de rede heersen moet, ze kweekt daarom filosofische

22. J. Woltjer, *Lucretii Philosophia cum Fontibus Comparata*, Groningen 1877.

23. [Inter lineas] Cicero?

24. [Inter lineas] Plutarchus?

25. Rom. 1-2. Cf. Ludwig Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine, Erster-Dritter Theil*, Leipzig 1871 (eerste Auflage; zweite Auflage:).

26. [In margine] Friedrich Paulsen, *System der Ethik mit einem Umriss der Staats- und Gesellschaftslehre, Erste Hälfte*, Berlin 1889, 51v.

27. [Inter lineas] geloof = onderwerping.

28. Friedrich Paulsen, *System der Ethik, Erste Hälfte*, 57.

29. Literatuur: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts; mit einer Einleitung über die antike und christliche Ethik*, Stuttgart 1882; *II. Band. Kant und die Ethik im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1889; en de werken over filosofiegeschiedenis.

30. [In margine] G.H. Lamers, *Zedekunde. Leidraad ten gebruike bij het hooger onderwijs*, [Eerste stuk,] 71v.; J.P.N. Land, *De wijsbegeerte in de Nederlanden*, vertaald en bezorgd door C. van Vollenhoven, [...], 's-Gravenhage 1889; Carl Stange, *Einleitung in die Ethik*, [I. System und Kritik der ethischen Systeme,] Leipzig 1900; Georg Runze, *Ethik. Encyklopädische Skizzen und Litteraturangaben zur Sittenlehre, I. Praktische*

hoogmoed (vooral bij de Stoa: de wijze is αὐτάρκης), en de vier voornaamste deugden zijn σοφία, ἀνδρεία, σωφροσύνη (zelfbeheersing) en δικαιοσύνη.¹⁹ Maar Jezus spreekt zalig de eenvoudigen, kinderkens, reinen van hart, vreedzamen, zachtmoedigen, en de voornaamste deugden in het christendom zijn niet van actief, maar van passief karakter: zachtmoedigheid,²⁷ lijdzaamheid, zelfverloochening, nederigheid, ootmoed. De Griekse moraal maakt de mens groot, sterk, zelfgenoegzaam, de christelijke maakt hem klein, nederig, kind.

- d. De Griekse ethiek was verbonden met schoonheid en staatsleven, esthetisch en politisch gekleurd. Het goede was een met het schone. En het deugdzaam leven was een leven in en voor de staat, de belichaming der zedelijke idee, van het goede op aarde. Bij de christen staat het goede dikwerf tegenover het schone, het kruis is onschoon, Christus leed enz., en de tegenstelling van Koninkrijk der hemelen en aards rijk doet velen dit laatste verachten. De christen is een vreemdeling, gast, pelgrim hier beneden, hij is hier niet thuis,²⁸ hij staat wantrouwend over tegen staat, wereld, kunst, wet, genot, komedie, spel, rijkdom, enz., enz, hebt de wereld niet lief. [18]

Die arme lijdende Christus heeft de oude wereld overwonnen en ook de filosofie onderworpen en dienstbaar gemaakt. Er was geen filosofie meer, geen filosofische ethiek. De christelijke levensbeschouwing verdrong en onderdrukte haar. Eerst met en na de Hervorming, toen alles zich van de kerk en het christendom emancipeerde, werd de filosofische ethiek weer zelfstandig.

3. De nieuwere filosofie^{29/30} emancipeerde zich, in Bacon en Cartesius, van al het objectieve, van alle gezag. Beiden treden op als hervormers

Friedlaender, 'Das Gedicht des Lucrez vom „Weltall“', in: *Deutsche Rundschau* 74 (Januar – Februar – März 1893), 239-252.

18. Bavinck noteert in de marge: 'Paulsen, Ethik, 51 v'. Deze verwijzing heeft op: Friedrich Paulsen, *System der Ethik mit einem Umriss der Staats- und Gesellschaftslehre, Erste Hälfte*. Het is lastig hier te bepalen welke editie Bavinck heeft gebruikt. Het dichtst in de buurt komt de eerste, in 1889 te Berlin uitgegeven druk. Daarin begint op pagina 50 het tweede hoofdstuk getiteld 'Die Lebensanschauung des Christentums'. Alle latere verwijzingen naar Paulsen – zie pag. 152 (noot 28), pag. 154 (noot 32, 33, 37), 158 (noot 43) – hebben betrekking op de eerste druk.

19. Αὐτάρκης: zich zelf genoeg, onafhankelijk; σοφία: vakkundigheid, vaardigheid, begrip van de dingen, (levens)wijsheid; ἀνδρεία: mannelijkheid, moed, kracht; σωφροσύνη: gezond verstand, bezonnenheid; δικαιοσύνη: rechtvaardigheid, gerechtigheid. Vgl. *GE*, 164.

der wetenschap en willen een nieuwe weg en methode. Ze werpen eerst alles overboord en beginnen aan alles te twijfelen. Maar dan slaat Bacon de weg in van de empirie, waarneming, ervaring. Cartesius die van het denken. Dus tweeërlei weg:³¹ empirisme en rationalisme; beide bedoelend de cultuur, het Diesseits, de hemel op aarde. Het empirisme werd de heersende filosofie in Engeland (Baco, Hobbes, Locke, Hume); het loochende de aangeboren begrippen, ook die van [19] goed en kwaad (Locke), kon dus het onderscheid van goed en kwaad niet vinden a priori, uit de mens, maar eerst a posteriori uit de ervaring. Goed is wat strekt tot Selbsterhaltung³² van het individu zelf (zo Hobbes) of van de soort, het geslacht, de maatschappij.³³

Dit empirisme leidde in Frankrijk in de achttiende eeuw tot sensualisme en materialisme, Mettrie, Condillac, Helvétius, die openlijk de zelfzucht principe der moraal noemen en het goede zoeken in de lust, in het zinlijk genot. Het rationalisme werd de heersende filosofie op het vasteland (Cartesius, Spinoza, Leibniz, Wolff), en zoekt de moraal weer op te bouwen op de rede. De rede moet door de wil heersen over de affecten; de wil is nu feitelijk gebonden, onvrij, afhangelende van de affecten. Maar als de rede door inzicht heldere voorstellingen krijgt, dan kan door die kennis der waarheid de wil vrij worden en over de affecten heersen (Cartesius, Spinoza). Het goede is goed a priori, in en door zichzelf, niet om Gods wil, maar in zichzelf, en bestaat in een handelen en leven tot onze eigen en tot [20] anderer volmaking. Goed is, wat ons volkomen maakt, alles, mensheid, wereld, enz., gaat der volmaaktheid tegemoet (Leibniz, Wolff).

Dit rationalisme leidde tot de platte, oppervlakkige Aufklärung. Als de

Ethik, Berlin 1891 (geeft literatuur); Wilhelm Wundt, *Ethik. Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens*, Stuttgart 1886, 234v.

31. [*In margine*] Langzamerhand werd [de] moraal van belijdenis, christendom, godsdienst geëmancipeerd. Grotius leerde natuurrecht. Bayle stelde [de] vraag aan de orde naar [het] verband van godsdienst en zedelijkheid. Charron maakte ze ervan los. Baco maakte [de] filosofie los van [de] theologie. Hobbes zocht grondslag der zedelijkheid in uitwendige overwegingen. Deïsme.
32. Hobbes (bij: Friedrich Paulsen, *System der Ethik, Erste Hälfte*, 137).
33. Shaftesbury (Friedrich Paulsen, *System der Ethik, Erste Hälfte*, 145), Hume (*Ibid.*, 146).
34. [*Inter lineas*] De deugd is zo wetend aangenaam.
35. [*Inter lineas*] utilistisch, egoïstisch.
36. [*Inter lineas*] mat.
37. Friedrich Paulsen, *System der Ethik, Erste Hälfte*, 155.
38. [*Inter lineas*] de rede.

mensen eerst maar alle vooroordelen en dwalingen hebben afgeleid²⁰ en de waarheid der rede helder inzien, beoefenen ze vanzelf de deugd en worden gelukkig.³⁴ Een verstandig mens is tevens deugdzaam en gelukkig. De deugd was de weg tot geluk. De moraal werd eudemonistisch.³⁵ Kant kwam daar tegenop en zei: het goede is onafhankelijk van zijn gevolg, maar wordt alleen bepaald door het motief of de gezindheid. Goed is alleen, wat gedaan wordt niet uit liefde, om het geluk,³⁶ maar alleen uit achting voor de wet, voor de plicht (formeel) en (materieel) wat algemene regel van handelen kan worden. Kant verachtte de platte zoetsappige utiliteitsmoraal en predikte de verheven strengheid van de plicht. En door Rousseau leerde hij ook de kennis, cultuur, voor het goede geringer schatten; de waarde van de mens ligt niet in wat hij weet maar in wat hij doet, niet in [het] verstand maar in [de] wil.³⁷ Bovendien maakte Kant de moraal [21] autonoom, onafhankelijk van religie, rustend in zichzelf (intuitionisme), de mens is zijn wetgever. Fichte trok dit door en zei dat het ik³⁸ volkomen vrij was, schepper der wereld, dat het goede vrij uit de genialiteit van het ik voortkwam (Franse Revolutie). Maar de historie leerde anders: de mens was niet vrij maar gebonden aan allerlei objectieve machten. Schelling en Hegel maken [de] mensheid tot orgaan van de Objectieve Geest, die allengs door allerlei Stufen opkomt en dan eindelijk als volkomen redelijk mens en natuur doordringt en beheerst.

4. Voornaamste tegenwoordige ethische stelsels.
 - a. Speculatieve ethiek. Schleiermacher en Rothe construeren de ethiek a priori, uit het denken en speculeren. Het goede bestaat in de heerschappij en doordringing van de rede, de geest, de persoonlijkheid²¹ over en in de natuur; Vergeistiging en daarom Vereinigung!
 - b. Herbart kwam ten sterkste op tegen die filosofische a-priorische constructie, was realist, ging van de ervaring uit en vroeg: welke wilsbepalingen en handelingen van de mensen bevallen ons, afgedacht van ons voor- of nadeel? En antwoordde: zulke, die getuigen van innerlijke vrij[22]heid, volkomenheid, welwillendheid, recht en billijkheid.
 - c. Schopenhauer: het leven is schuld en lijden, niet-zijn is beter, zelfzucht is bij allen drijfveer. Maar het lijden wekt toch dikwerf ook medelijden. En nu is dat alleen goed, wat uit het medelijden voortvloeit en daarom gedaan wordt; christenen en boeddhisten hebben zo soms hun zelfzuchtige neigingen onderdrukt en voor anderen

20. Afgeleid: oudere vorm van het voltooid deelwoord van het werkwoord: afleggen.

21. Doorgehaald: 'in'.

geleefd. Dit is de weg tot de volkomen Verneinung van de eigen wil, tot het doden van deze wil die altijd streeft en leven wil, tot quiëtisme, ascetisme, nirwana.

- d. Utilisme. Bentham (†1832): lust is het enige dat waarde heeft. Ze onderscheiden zich door sterkte, duur, zekerheid, nabijheid, vruchtbaarheid, zuiverheid, aantal deelgenoten. En daaruit leidt hij af dat doel van ons handelen moet zijn the greatest happiness of the greatest number. Waarde der handelingen ligt dus niet in de intentie, maar in de gevolgen. James Mill (†1836) en John Stuart Mill (†1873) hebben dit uitgewerkt: geluk is altijd doel, maar dan het ware, hoge, geestelijk, duurzaam geluk van velen, van de mensheid. Deugd is dus middel tot het ware geluk. [23] En evenals nu het geld voor velen van middel tot doel wordt, zo ook de deugd.
- e. Evolutie. Het darwinisme laat de mens allengs ontstaan uit het dier. Bewustzijn, taal, godsdienst en zo ook geweten, plichtbesef, verantwoordelijkheid, berouw, heel de zedelijke natuur des mensen is allengs in de mens ontstaan uit zulke neigingen als we ook bij het dier aantreffen. Heel de moraal is product der maatschappij. De omstandigheden maken de mens ook zedelijk. In de mens zijn evenals in het dier egoïstische maar ook sociale instincten. De laatste zijn de sterkste, hebben in de loop der tijden staten, gezinnen, maatschappijen gebouwd, en gaan nog voort. Daaraan moeten wij ons aansluiten, adapteren. Darwin,³⁹ H. Spencer, Leslie Stephe[n],²² H. Sidgwick, en anderen.
- f. Positivismisme. A. Comte (†1857). De wetenschap, ook de ethiek, is haar theologische en metafysische fase voorbij. Verklaring der verschijnselen uit een goddelijke wil, uit metafysische beginselen (geweten, aangeboren ideeën) is onhoudbaar. De wetenschap moet

39. Charles Darwin, [*The*] *Descent of Man*[, and *Selection in Relation to Sex*], Caput 4.

40. Hermann Oldenberg, *Buddha. Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*, Berlin 18[90]; G. Voigt, *Buddhismus und Christentum*, Heilbronn 1887 (*Zeitfragen des christlichen Volkslebens* 13/1); Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik, Erste Hälfte: Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, Leipzig 1888, 21v; A. Kuenen, *Volksgodsdienst en wereldgodsdienst*, Leiden 1882, 195v; H. Kern, *Geschiedenis van het Buddhisme in Indië, [Eerste-Tweede Deel]*, Haarlem [1882-1884]; Isidor Silbernagl, *Der Buddhismus nach seiner Entstehung, Fortbildung und Verbreitung. Eine Kulturhistorische Studie*, München 1891; Marcus Dods, *Mohammed, Buddha and Christ. Four Lectures on Natural and Revealed Religion*, London: Hodder and Stoughton 1890.

41. [*Inter lineas*] streven.

42. [*Inter lineas*] gedrag.

positief worden, d.i. de verschijnselen bestuderen en dan niet wachten door te dringen tot het noumenon, [24] tot grond en doel, maar eenvoudig doen kennen in hun onderling verband, in wat voorafgaat en wat volgt. Zo ook moet de wetenschap de zogenaamde zedelijke verschijnselen onderzoeken en dan wetenschappelijk vaststellen welke van die voor de mens voor- en welke nadelig hebben gewerkt, en de eerste verbindend verklaren.

- g. Boeddhistische moraal, die tegenwoordig in Engeland en Amerika ingang vindt.^{40/23} Boeddha, geboren 560 v.Chr. verliet op negenen-twintigjarige leeftijd huis en alles, om verlossing te vinden van het lijden. Het leven toch is lijden, van begin tot eind, wijl een kringloop van worden en vergaan. Oorzaak van dat bestaan = lijden, is de dorst naar het zijn, de zucht naar bestaan, de wil om te leven. Verlossing van het lijden is er dus alleen door volkomen vernietiging [25] van het begeren, het willen, van het leven in ál zijn vormen (niet alleen in aardse, tegenwoordige vorm; het boeddhisme leert transmigratie). En de weg daartoe is gebaad door deze acht dingen: recht inzicht, rechte wil, rechte poging,⁴¹ rechte handeling, recht leven,⁴² recht woord, rechte gedachte, rechte meditatie (overpeinzing). De wijze, de filosoof bereikt dus alleen de zaligheid, weten is de weg tot verlossing. Hij is zonder verlangen of begeerte, onverschillig voor lof en blaam, vrij, kalm, onbewogen, hij doodt geen levend wezen, steelt niet, raakt geen (vreemde) vrouw aan, spreekt geen onwaarheid, drinkt geen sterke drank, is barmhartig, milddadig, medelijdend, is afkerig van trotse huichelarij, wantrouwen, gierigheid, praatzucht, dierenkwelling, heeft eerbied voor ouders, zorgt voor de kinderen, is onderdanig dankbaar, geduldig in tegenspoed, vergeeft beledigingen, vergeldt geen kwaad met kwaad, enz. En zo bereikt hij het Nirvāna, d.i. die toestand waarin de wil tot leven totaal is gedood, de zelfrenunciatie is voltooid, en er geen nieuwe geboorte of transmigratie bij de dood meer volgt, dus vernietiging het einde is. [27]

22. Bavinck schrijft: 'Leslie Stephens'. Bedoeld is de Engelse schrijver Leslie Stephen (1832-1904).

23. Bavinck noteert 1892 als jaar van verschijning van de tweede druk van de studie van Oldenberg; dit moet 1890 zijn.

§3. Geschiedenis der christelijke ethiek

1. We spraken reeds over de aard van het christendom in tegenstelling met de antieke ethiek. Er was zatheid, onvoldaanheid in de antieke wereld; de cultuur kweekte leegheid, armoede, pessimisme; brood en spelen verzadigden niet; de filosofen spreken telkens over de nietigheid, ijdelheid van het leven (Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius); alle geestdrift en enthousiasme was weg, het was een slap geslacht. Precies als thans. Neopythagoreeërs, cynici, esseeërs, Philo, prediken allen resignatie, onthouding van de wereld, ascese, terugkeer tot een bovenzinlijke wereld. De neoplatonici systematiseerden dit. De filosofie werd μελέθη θανάτου.²⁴ In deze toestand trad het christendom in. En niet alleen het christendom, maar allerlei oosterse religies, Egyptische, Syrische, Perzische, joodse vonden opgang, d.i. al zulke religies, die door ascese,

43. Friedrich Paulsen, *System der Ethik, Erste Hälfte*, 89.

44. Literatuur: W.M.L. de Wette, *Christliche Sittenlehre, Zweyter Theil. Allgemeine Geschichte der christlichen Sittenlehre, Erste Hälfte. Geschichte der vorchristlichen und altkatholischen Sittenlehre, en Zweyte Hälfte. Geschichte der römischkatholischen und protestantischen Sittenlehre*, Berlin 1819-1821; Dr. A. Neander's *Theologische Vorlesungen*, herausgegeben durch J. Müller, *Band V. Vorlesungen über Geschichte der christlichen Ethik*, herausgegeben von David Erdmann, Berlin 1864; W. Gass, *Geschichte der christlichen Ethik, Erster Band. Bis zur Reformation en Zeiter Band. Bis zur Gegenwart*, Berlin 1881-1887 (Zweiter Band in zwei Abtheilungen); Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, Leipzig 1888; Theobald Z[ie]gler, *Geschichte der christlichen Ethik*, Strassburg 1886; Adolf Wuttke, *Handbuch der Christlichen Sittenlehre, Erster Band*, Leipzig 1874³.

45. [Inter lines] rein.

46. [Inter lines] gehoorzaam aan [de] overheid.

47. Brief aan Diognetus, *Didache*, caput 1-6.

48. [Inter lines] ἀθανασία = hoogste goed (Lactantius).

49. [Inter lines] krijgsdienst, ambt (Origenes), kleding, maaltijd (Tertullianus).

50. [Inter lines] *Pastor van Hermas*.

51. [Inter lines] onthouding in het huwelijk.

52. [Inter lines] gebed.

53. *Pastor van Hermas*, 2 Clemens, Barnabas.

54. Literatuur bij: Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 134v.

55. [In margine] Daniel Völter, *Der Ursprung des Mönchtums. Ein Vortrag*, Tübingen und Leipzig 1900; Harnack; cf. [[G.K.] Grützmacher, 'Geschichte des Mönchtums', in:] *Theologische Rundschau* 4 (1901), 331[-337].

56. [Inter lines] en Benedictus van Nursia, †543.

57. [Inter lines] contemplatieve.

kastijding, reiniging, zelfkastijding het eeuwige leven beloofden.⁴³ Het christendom droeg de zege weg en herschiep heel het leven. [28]

Het nieuwe leven der christenen^{44/25} was een streng zedelijk leven, kuis,⁴⁵ vol liefde, barmhartigheid, eendracht, liefde tot de vijanden,⁴⁶ enz.⁴⁷ Maar het werd toch al spoedig, door vermenging met heidense en joodse elementen verontreinigd, was overdreven Jenseitig (wereld-en^{48/26} doodsverachting, verwachting der parousie), afkeer van alle heidense cultuur,⁴⁹ spelen, filosofie, enz.), ascetisch (armoe,⁵⁰ kuisheid,⁵¹ geen tweede maal huwen, enz.), werkheilig (geloof + werken, vrije wil, goede werken verdienstelijk, vasten,⁵² aalmoes, martelaarschap, boete, moralisme en nomisme)⁵³ en kerkelijk (het christelijk leven heeft alleen waarheid binnen de kerk).

Deze onzuivere elementen kregen door de apologeten der tweede en de kerkvaders der derde eeuw (Clemens Alexandrinus, Origenes, Methodius) meer en meer de overhand. En ze bereidden het *monnikendom* [voor]:^{27/54/55} vasten en virginiteit kwamen hoe langer hoe meer in ere. De slechte toestanden in staat, maatschappij en ook [29] kerk kwamen der ascese, der eenzaamheid ten goede. Reeds in [de] tweede eeuw trokken zich velen in²⁸ de maatschappij terug. In [de] derde eeuw verlaten velen hun huis en goed, en gaan in de eenzaamheid der woestijn (anachoreten, ἐρημίται).²⁹ Sommigen verenigden zich (sedert Pachomius,^{56/30} †348) en verbonden [zich] met ascese, arbeid. Alle kerkvaders prijzen dit monnikideaal (Athanasius, *Vita Antonii*; Johannes [van] Damascus in het Oosten; Tertullianus in vele ethische traktaten; Cyprianus, Ambrosius, Augustinus, vooral Hiëronymus, Gregorius Magnus, †604). Dit eenzijdige, jenseitige, ascetische, transcendente, werkheilige en institutionaire⁵⁷ ideaal (het hoogste goed is het jenseitige, eeuwige leven, de visio Dei)³¹ heeft nu tot de grote tegenstelling geleid van kerk en wereld, van het gewijde en profane, van geest en vlees: de kerk staat als een bovenaards instituut, als een rijk

24. Μελέθη θανάτου: voorbereiding van (op) de dood.

25. Bavinck schrijft: 'Zeigler'; bedoeld is: 'Ziegler'.

26. Ἀθανασία: onsterfelijkheid.

27. Bavinck schrijft: 'over'.

28. Bavinck schrijft 'in'; men kan de vraag stellen of hij niet 'uit' bedoelt.

29. Ἐρημίται: heremieten.

30. Bavinck noteert 543 als sterfjaar van Benedictus van Nursia en neemt dit hoogstwaarschijnlijk over uit: Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, Leipzig 1888, 208. Tegenwoordig wordt meestal 547 als zijn sterfjaar genoemd.

31. Visio Dei: schouwen van God.

Gods naast, tegenover, boven de wereld. Maar het leidde binnen de kerk zelve (wjl alle mensen onmogelijk het hoogste konden bereiken) tot het dualisme van clerus en leken, hogere en lagere moraal, praecepta en consilia,³² en daardoor weer tot de leer der verdienstelijkheid en overtoelligheid der goede werken. Tot de onderscheiding [30] van peccata venialia en mortalia,³³ van de reatus culpae en poenae.³⁴ De instelling van boete en biecht dreef de kerk ertoe, om op hare synoden zonden en goede werken te wegen, kwalitatief te bepalen, licht[t]e en zwaarte ervan vast te stellen en zo ook door hare penitentieboeken de casuïstiek voor te bereiden.

2. De oude antieke Grieks-Romeinse wereld ging onder in duizendvoudige jammer, in schrikkelijke ellende. Volken uit het Oosten vallen over heel de antieke wereld heen, verwoesten alles, worden zelf door de weelde aangegrepen en gaan te gronde (Vandalen, Westgoten). De Germaanse wereld wordt met smarten geboren. Eeuwen gaan voorbij, eer ze enige christelijke religie en cultuur heeft over- en in zich heeft opgenomen. Maar de kerk stond pal, zij bood de reddende hand, zij leidde het oude in het nieuwe over, zij bracht het evangelie, de beschaving, kerken, hospitalen, kloosters, gaven tot de ruwe nieuwe volken.⁵⁸ De kerk was dus vanzelf tegenover die onbeschaafde volken opvoedster, school, instituut, de clerici waren de opvoeders, de leken waren [de] kinderen. Zij heerste, had de macht en het recht om te heersen [31] en zij breidde hare heerschappij hoe langer, hoe verder, over alle terreinen uit, tot over staat en overheid en keizer toe.

Wereldbeheersing der kerk is de ene grote karaktertrek der Middeleeuwen.^{59/55/60/36} En Weltverneinung is de tweede daarnaast. Beide hangt ten nauwste saam: de middeleeuwse wereldbeschouwing is door en door dualistisch, supranatureel; genade en natuur staan onvermitteled, abstract, kwantitatief tegenover elkaar als twee fysische grootheden.

58. Literatuur bij: Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 227.
59. Theobald Ziegler, *Geschichte der christlichen Ethik*, 335; Friedrich Paulsen, *System der Ethik, Erste Hälfte*, 94.
60. [In margine] Erich Foerster, *Lebensideale*, Tübingen und Leipzig: Mohr 1901 (Th.Sch.) spreekt over het levensideaal der Grieken, van het Evangelie, van de Middeleeuwen, Luther, Aufklärung.
61. Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 245.
62. Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 255.
63. [Inter lineas] de excessus mentalis et mysticus.
64. [Inter lineas] de vita religiosa = het louter goddelijke leven.
65. Friedrich Paulsen, *System der Ethik, Erste Hälfte*, 93-94.

den, de genade kan dus over de natuur alleen heersen uitwendig (niet innerlijk, als een zuurdesem doordringende en heiligende),³⁷ mechanisch. Zo heerst nu de kerk over de wereld, en precies evenzo heerst de genade, de geest in de gelovigen over het vlees. De genade heiligt niet, maar onderdrukt de natuur.⁶¹ In bijzonderheden wordt dit aldus:

- a. De menselijke natuur is op zichzelf goed, de concupiscentia³⁸ is als zodanig geen zonde. In de wetenschappelijke behandeling der ethiek komt dit zo uit, dat men van de filosofische ethiek de vier cardinaaldeugden (*prudentia*, *justitia*, *fortitudo*, *temperantia*)³⁹ overneemt en daaraan de drie theologische (*fides*, *spes* en *caritas*)⁴⁰ toe[32]voegt. Zo bij Alcuinus,⁶² en alle moralisten, Bernard van Clairvaux, Thomas, enz. De mens is dus van nature in staat nog, om burgerlijke deugden te doen, maar heeft aanvulling van node, een *superadditum*.
- b. Het hoogste ideaal voor de mens is echter niet een burgerlijk leven op aarde, maar een leven in de hemel, de *visio Dei*,^{63/41} de aanschouwing,⁶⁴ niet werken maar rusten. Het ideaal is en blijft Jenseitig, supranatureel, hemels, anti- en bovenaards. Het goede is platonisch, ligt ver boven de aarde, is geheel geestelijk, door en door mystisch, voor bij de mystici, maar toch bij allen.
- c. De weg tot dat ideaal is de ascese, onthouding, armoede, kuisheid, gehoorzaamheid (welke juist beduiden de uitroeiing van de drie sterkste driften in de mens, zucht naar bezit, familie en eer of heerschappij),⁶⁵ zelfpijniging, kruisiging, doding van het lichaam gelijk

32. Vgl. over *praecepta* (voorschriften) en *consilia* (raadgevingen): *GE*, §28 (pag. 338-348).

33. *Peccata venialia*: dagelijkse zonden; *peccata mortalia*: doodzonden.

34. *Reatus culpae*: zondeschuld; *reatus poenae*: zondestraf.

35. De twee literatuurverwijzingen hebben niet zozeer betrekking op de twee karaktertrekken van de middeleeuwse kerk, maar op het voorafgaande gedeelte over de Germanen. De twee karaktertrekken ontleent Bavinck aan: Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 245v.

36. De afkorting: 'Th.Sch.' betekent mogelijk dat het werk van Foerster is te vinden in de bibliotheek van de Theologische School te Kampen. Vgl. *GE*, 759, noot 455.

37. Vgl. H. Bavinck, *De katholiciteit van christendom en kerk*, Kampen 1888, 10, 21, 30, 48.

38. *Concupiscentia*: begeerte.

39. *Prudentia*: voorzichtigheid, bedachtzaamheid; *justitia*: rechtvaardigheid; *fortitudo*: kracht, dapperheid, moed; *temperantia*: matigheid, zelfbeheersing.

40. *Fides*: geloof; *spes*: hoop; *caritas*: liefde.

41. *Excessus mentalis et mysticus*: geestelijk en mystiek buiten zinnen geraten.

de heiligenbeelden der Middeleeuwen ons dat ook doen zien, wereldverachting, *De contemptu mundi* van Innocentius III (1198).⁶⁶ [De] wereld is een tranendal.⁶⁷ Nader wordt deze weg omschreven als een navolging van Christus⁶⁸ in [33] zijne nederigheid, armoede, lijden, wonden, enz., wat dikwerf kweekte een sentimentele gevoeligheid, zich uitend in tranen, in een zwelgen in de liefde van de dulcis Jesus, en in deze gevoelstoestand wordt de zaligheid gezocht.⁶⁸ Men kopieert de Bergrede, letterlijk, spreekt niet,⁶⁹ laat zich slaan, geeft rok en mantel, wederstaat niet, enz. De monnik bewandelt alleen rechtstreeks de weg ten hemel.⁷⁰

- d. Natuurlijk komt dus alles hier op de werken aan. Het geloof is niet principe, maar slechts voorbereiding der goede werken. Deze hebben dus geen innerlijk principe. Ze zijn geen organisch gewas, maar kwantitatieve grootheden. Het is loondienst, systeem van berekening. Tegen deze zonde weegt dat goede werk op. Vandaar indeling der zonden in zeven kapitale zonden,⁷¹ zeven goede werken,⁷² zeven sacramenten,⁷³ zeven gaven des Geestes, enz. En zo wordt dit alles in de libri poenitentiales altijd door gerubriceerd, gespecialiseerd; de kerk maakt meer en meer uit, wat zonde is, hoe groot ze is, hoe ze kan afbetaald, enz.; ze vermengt het juridische en het ethische, [34] en verwacht daardoor de zielen⁷⁴ en verloopt in casuïstische onderscheidingen. Maar naturam si furca expellas, tamen usque recurret.⁷⁵ Het monnikideaal was onmogelijk. De werkelijkheid was schrikkelijk. Er ontwaakte behoefte aan Hervorming.
3. De Reformatie hervormde ook de zedelijkheid. Het ideaal bleef wel hetzelfde: zalig worden, in de hemel, bij God te komen; de Hervorming was door en door religieus. Het goede was Jenseitig, supranatureel.

66. Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 320.

67. Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 267, 314[v].

68. Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 268.

69. [Inter lines] bidt altijd, vast.

70. Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 274, bij Bernard [van Clairvaux].

71. Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 245, 259.

72. [Inter lines] deugden.

73. [Inter lines] zeven zaligheden.

74. Chr. Ernst Luthardt, *Geschichte der christlichen Ethik vor der Reformation*, 248.

75. [Inter lines] celibaat, armoede, vasten.

76. Theobald Ziegler, *Geschichte der christlichen Ethik*, 490[v].

77. [Inter lines] schaatsenrijden, kermis.

Maar de weg om daartoe te komen werd een andere. Namelijk niet door werken, maar door geloof. Het geloof in Christus gaf terstond, nu reeds, in beginsel, maar toch zeker de zaligheid, het eeuwig leven, de vergeving, enz. Deze alle moeten niet verdiend en eerst aan het einde des levens verkregen, maar werden bezeten van de aanvang af. Goede werken werden nu niet verdienstelijk, maar vruchten der dankbaarheid. En die goede werken bestonden niet in ouderhouding van kerkelijke geboden, onthouding, ascese,⁷⁵ enz., maar in een wandel naar Gods Woord altijd en overal, ook in het dagelijks beroep, in wereld en maatschappij. Dit alles was der Hervorming gemeenschappelijk. [35] Maar Luther, door zijn antropologisch en soteriologisch beginsel geleid en bevreesd voor anabaptisme, enz., was met hervorming van het religieuze leven tevreden (hoe word ik zalig?), en liet staat, gezin, maatschappij meer en meer aan de wereld over en werkte er niet reformerend op in. Calvijn echter, geleid door de ere Gods en radicaal, hervormde niet alleen kerk en religie, maar ook zedelijkheid, staat, maatschappij, volk, enz.; alles moest naar Gods Wet leven en Hem dienen. Het lutheranisme, overwegend religieus, heeft daarom gevaar van quiëtisme (rusten bij de zaligheid des geloofs), is enigermate onverschillig jegens het zedelijke leven, laat vele adiaphora toe, acht dans, spel, concert, komedie, sociëteit, enz., geoorloofd, is laks in de sabbat, is haast bang voor al te grote heiligheid wijl deze tot hoogmoed voert.⁷⁶ Het calvinisme daarentegen was actief, vol ijver, ernaar strevend om heel het leven aan Gods Wet te doen beantwoorden, en leidde daarom hier en in Engeland en Schotland tot wettelijkheid, hardheid, strengheid, starheid, puritanisme, veroordeling van al het wereldse (concert, komedie, piano, muziek, kunst, [36] lach,⁷⁷ scherts, bruiloft, vrolijkheid, enz., bevorderde strenge zondagsviering, enz. en kweekte vooral huiselijke deugden: netheid, reinheid, orde, vlijt, spaarzaamheid, huiselijkheid, enz., tucht, discipline.

Maar niet allen gingen hierin mede. Het anabaptisme wilde een gans nieuw rijk van heiligen stichten, en de anderen, de wereld, geheel terzijde stellen, wilde een scherpe scheiding van kerk en wereld, verwierp dus kinderdoop, beelden, kunst, wetenschap, theologie, school, ambt, overheid, eed, oorlog, omgang met [de] wereld, groeten van ongeloovigen, gemeenschappelijke maaltijd, feesten; volstreekte mijding – en

42. De passage: 'wereldverachting [...] tranendal' is door Bavinck in de marge genoteerd; door middel van een haakje geeft hij aan waar deze moet worden ingevoegd.

43. *Naturam si furca expellas, tamen usque recurret*: verjaag de natuur met geweld (met de gaffel), steeds komt ze terug (citaat uit: Horatius, *Epistulae*, I.10.24).

dan naar binnen in de heilige gemeente, goedergemeenschap, polygamie, profetie door de Geest, chiliasme, Christus' menselijke natuur uit de hemel, letterlijke navolging Christi, eenvoud in kleding, niet spreken, enz. En deze a-kosmische richting heeft altijd doorgewerkt in het mennonitisme (mijding), het independentisme van Cromwell,⁷⁸ het quakerdom,⁷⁹ het labadisme, het piëtisme,⁸⁰ het herrnhuttisme,⁸¹ het methodisme.⁸² Zij dwalen alle in de verhouding [37] van religie (Koninkrijk Gods) en wereld, eerste en tweede schepping, natuur en genade; maken er een tegenstelling van en menen te godsdienstiger te zijn, naarmate zij meer aan de wereld [zich] onttrekken.

Vlak tegenover de wederdopers aan de andere zijde stonden de humanisten. De Renaissance was de herleving der heidense Oudheid, de vrijmaking van de natuurlijke mens, de verachting en wegwerping van alwat midde[1]eeuws⁴⁴ was (kunst, literatuur, Latijn, godsdienst, kerk, enz.) onder de naam van Gothische Barbaarsheid, de brandende hartstochtelijke liefde tot en bewondering van Griekse, Latijnse literatuur, kunst, filosofie, enz., en dus, op ethisch gebied, om het goede te zoeken niet boven maar in de wereld, en de weg daarheen te banen niet door ascese maar door harmonieuze ontwikkeling.⁸³ En ook deze antieke heidense richting heeft (ofschoon eerst opgehouden door de Reformatie) doorgewerkt en heeft door socinianen, remonstranten, de nieuwere filosofie van Cartesius en Baco, rationalisme, de encyclopedieën in Frankrijk, in de achttiende eeuw de overwinning behaald, in de Franse Revolutie getriomfeerd, en het christendom onderdrukt. [38] Dit is de grote ontzaglijk moeilijke tegenstelling, waarin we tegenwoordig staan. [39]

4. Literatuur der ethiek:^{84/45}

78. Theobald Ziegler, *Geschichte der christlichen Ethik*, 524[v].

79. Theobald Ziegler, *Geschichte der christlichen Ethik*, 527[v].

80. Theobald Ziegler, *Geschichte der christlichen Ethik*, 531[v].

81. Theobald Ziegler, *Geschichte der christlichen Ethik*, 545[v].

82. Theobald Ziegler, *Geschichte der christlichen Ethik*, 548[v].

83. Friedrich Paulsen, *System der Ethik, Erste Hälfte*, 104[v.]; Theobald Ziegler, *Geschichte der christlichen Ethik*, 434v.

84. [In margine] Georg Runze, *Ethik. Encyklopädische Skizzen und Litteraturangaben zur Sittenlehre, I. Praktische Ethik*, Berlin 1891; Pfaff, Buddeus, Walch[ius].

85. [Inter lineas] 1857.

86. [In margine] Christoph Matthaeus Pfaff, *Introductio in Historiam Theologiae Literariam Notis Amplissimis Illustrata, [Pars Primum]*, Tubingae 1724, 268v.; Io. Franciscus Buddeus, *Isagoge Historico-Theologica ad Theologiam Universam Singulasque eius Partes, [Pars Primum]*, Lipsiae 1727, 652v.

- a. Roomse⁴⁶ ethiek:
 - Thomas, *Summa Theologiae*, Pars II.
 - Paul Gabriel Antoine, *Theologia Moralis Universa, Tomus I-VI*, Venetiis 1793.
 - H. Busenbaum († 1668, jezuïet), [*Medulla*] *Theologiae Moralis, Tomus Primus-Secundus* (20e druk).
 - Alphonsus de Liguori, *Theologia Moralis* (1748; veeluitgegeven).
 - Joannis Petrus Gury, *Compendium Theologiae Moralis*, Ratisbonae 1868⁴,⁸⁵
 - Joh. Ev. Pruner, *Lehrbuch der katholischen Moralthologie*, Freiburg im Breisgau 1875, 1883².
 - Hubert Theophil Simar, *Lehrbuch der Moralthologie*, Freiburg im Breisgau 1877².
- b. Lutherse ethiek:^{86/47}
 - Georgius Calixtus, *Epitomes theologiae moralis, Pars prima, una cum digressionem de arte nova* [...], Helmaestadii 1634.
 - Ioh. Guilielmus Baier, *Compendium theologiae moralis. Officia hominis christiani tam generalia quam quoad singulos ordines* [...], Jenae 1697.
 - Joan. Franciscus Buddeus, *Institutiones Theologiae moralis variis observationibus illustratae*, Lipsiae 1711.
 - Franz Volkmar Reinhard, *System der Christlichen Moral, Band I-V*, Wittenberg 1788-1815.
 - Rothe, Harleß, Palmer, Martensen, Heppe, Dorner.⁴⁸
 - Ph. Theodor Culmann, *Die christliche Ethik, Erster-Zweiter*

44. Bavinck schrijft: 'Middeneeuwsch'.

45. Zie voor de bedoelde werken van Pfaff en Buddeus pag. 164 (noot 86); met 'Walch' bedoelt Bavinck: Io. Georgius Walchius, *Bibliotheca Theologica Selecta Literariis Adnotationibus Instructa, Tomus secundus*, Ienae 1758, 1071v.

46. Doorgehaald: 'philos.' en vervangen door: 'Roomsche'.

47. Vgl. GE, 38v.

48. Bavinck doelt op achtereenvolgens op (met uitzondering van Palmer geef ik de druk aan, die Bavinck gebruikte): Richard Rothe, *Theologische Ethik, Erster-Fünfter Band*, Wittenberg Gotha 1867-1871²; G. Chr. Adolph von Harleß, *Christliche Ethik*, Gütersloh 1875⁷; Christian Palmer, *Die Moral des Christenthums*, Stuttgart 1864; H. Martensen, *Die Christliche Ethik, Allgemeiner Theil*, Gotha 1878²; id., *Die Christliche Ethik, Specieller Theil, Erste Abtheilung: Die individuelle Ethik*, Gotha 1879²; id., *Die Christliche Ethik, Specieller Theil, Zweite Abtheilung: Die sociale Ethik*, Gotha 1879; Heinrich Heppe, *Christliche Ethik*, Elberfeld 1882; I. A. Dorner, *System der Christlichen Sittenlehre*, herausgegeben von A. Dorner, Berlin 1885. De naam van Heppe in dit lijstje roept vragen op: hij was gereformeerd.

- Teil*, Stuttgart 1889³ (theosofisch).
- A.F.C. Vilmar, *Theologische Moral. Akademische Vorlesungen*, nach dessen Tode herausgegeben von C.Chr. Israël, *Ersther Theil*, Gütersloh 1871; id., *Theologische Moral. Akademische Vorlesungen*, nach dessen Tode herausgegeben von C.Chr. Israël, *Zweiter und dritter Theil*, Gütersloh 1871.
 - Adolf Wuttke, *Handbuch der christlichen Sittenlehre, Erster-Zweiter Band*, Leipzig 1874-1875³.
 - c. Gereformeerde ethiek:^{87/49}
 - α. In de dogmatiek: J. Calvijn, *Institutio Christianae Religionis*, III, caput 6-10. En zo bij Musculus, Sohnius.
 - β. Als tweede deel der dogmatiek (de fide et de bonis operibus):
 - Amandus Polanus, *Syntagma Theologiae Christianae*, Hanoviae 1625 (liber 8v. ethiek).
 - Joh. Henricus Heidegger, *Corpus Theologiae Christianae* [...], Tiguri 1700 (locus 14v. ethiek). [40]
 - Maastricht (zedelijke en plichtvermanende godgeleerdheid);⁵⁰ Wollebius, tweede boek;⁵¹ Amesius, tweede boek;⁵² Brakel, tweede boek.⁵³
 - γ. Gescheiden van de dogmatiek:^{54/88/55}
 - Lamb. Danaeus, *Ethices Christianae, Libri Tres* [...], Genevae 1577.
 - Bartholomaeus Keckermann, 'Systema ethicae tribus libris adornatum, et publicis praelectionibus traditum [...]', in: id., *Opera Omnia, Tomus Secundus*, Genevae 1614, 249-376.
 - Antonius Walaeus, *Compendium ethicae Aristotelicae ad normam veritatis Christianae revocatum*, Lugduni Batavorum 1625.
 - Polyander *Theses Logicae atque Ethicae*.⁵⁶
 - Moyse Amyraut, *La Morale Chrestienne. A Monsieur de Villarnoul, Premiere Partie – Suite de la Quatrieme et derniere Partie*, Saumur 1652-1660.
 - Placaeus, *La Morale Chrétienne* (1693).⁵⁷

87. [In margine] Christoph Mattaeus Pfaff, *Introductio*, [Pars Primum], 268v.; Io. Franciscus Buddeus, *Isagoge*, [Pars Primum], 665v.

88. [In margine] Johannes Hoornbeek, *Theologiae practicae, Pars prior*, Ultrajecti 1663 (1689², 1698³); idem, *Tomus alter*, Trajecti ad Rhenum 1666 (1689², 1698³). Campegius Vitringa, *Typus theologiae practicae, sive De vita spirituali, ejusque affectionibus, commentatio*, Franequerae 1716. Hermannus Witzius, *Prakticale*

- Samuel Basnage de Flottemanville, *Morale Theologique et politique Sur les Vertus & les vices de l'Homme*, Tome Premier-Seconde, A Amsterdam 1703.
- Jaques Saurin, *Abregé de la Théologie et de la Morale Chrétienne en Forme de Catechisme*, A Amsterdam 1722.
- Forbesius à Corse, *Theologia Moralis*, Libri X (1703).⁵⁸
- Daniel Whitby, *Ethices compendium, in usum academicae juventutis*, Oxonii 1684.
- Benedictus Pictet, *De Christelyke Zedekunst, of Schriftuurlyke en Natuurkundige Grondtregels om Godvruchtig leeven, en Zalig te sterven*, Naar den laatsten druk uit het oorsprongkelyke vertaalt [...] door François Halma, 's Gravenhage 1731.⁵⁹

49. Vgl. *GE*, 39v.

50. Bavinck doet op: Petrus van Mastricht, *Beschouwende en praktikale Godgeleerdheit, waarin doorallede Godgeleerde Hoofdstukken henen, het Bybelverklarende, Leerstellige, Wederleggende, en Praktikale deel, door eenen onafgebroken schakel, onderscheidenlyk samengevoegt, voorgesteld wordt [...], Vierde en laatste deel*, Rotterdam/Utrecht 1753, 521vv. over 'Verhoog der zedelyke Godgeleerdheit' en 669vv. over 'Schets der plicht-vermanende Godgeleerdheit'.

51. Bavinck doet op: Johannes Wollebius, *Christianae Theologiae Compendium, Accurata methodo sic adornatum [...]*, Amstelodami 1633, Liber II.

52. Bavinck doet op: W. Amezes, *Mergh Der Ghódtgeleerdtheidt*, vertaalt door L. Meyer, t'Amsterdam 1656, Boek II.

53. Bavinck doet hier op: Wilhelmus à Brakel, *ΛΟΓΙΚΗ ΑΛΤΡΕΙΑ, Dat is Redelyke Godtsdienst, Tweede Deel* (er zijn vele drukken van verschenen; zie voor de vraag welke druk Bavinck gebruikte: *GE*, 783v. (noot 975) en 796 (noot 1245)).

54. Vgl. *GE*, 40.

55. Bavinck noteert – evenals in zijn *Gereformeerde Ethiek* – als jaar van verschijning van het werk van Hoornbeek: 1668. Vgl. *GE*, 745 (noot 130).

56. Bavinck doet hier op een uiterst zeldzaam (in 1602 te Dordrecht uitgegeven) werk van Polyander (vgl. Louis D. Petit, *Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleraren van de oprichting der Hoogeschool tot op onze dagen, Faculteit der godgeleerdheid. Eerste aflevering (1575-1619)*, Leiden 1894, 108: 'nergens te vinden'). Vgl. *GE*, 742 (noot 85).

57. J. la Placette, *La morale chrétienne abrégée, et reduite a trois principaux devoirs, La Repentance des pecheurs, La Perseverance des justes, Et les progrès que ces justes perseverans doivent faire dans la pieté*, Amsterdam 1695.

58. 'Theologiae Moralis Libri Decem' is te vinden in: Reverend vir Johannes Forbesius à Corse, *Opera omnia, Inter quae plurima posthuma, Reliqua ab ipso Auctore interpolata, emendata atque aucta [...]*, [Tòmus Prior], Amstelaedami 1703. De auteur staat ook bekend onder de naam John Forbes (1593-1648).

59. Bavinck schrijft: 'Chr. Zedekonst'.

- Antonius Driessen, *Evangelische zedekunde, opgemaakt volgens de beginzelen der rede- en genade-leer in ene verhandeling van verscheidene christelyke deugden* [...], Utrecht 1717².
 - Voetius, in: *Disputationes*.
 - Johannes Henricus Heidegger, *Ethicae christianae prima [elementa]*,⁶⁰ *ex sana ratione et sacra scriptura clare demonstrata, et fusioribus ex ore* [...], cum annotationibus edita ab Johanne Curicke, Francofurti 1711.
 - Dan. Ostervald;⁶¹ Samuel Werenfelsius, *Opuscula Theologica, Philosophica et Philologica*, editio altera, *Tomus Secundus*, Lausannæ & Genève 1739, 183[v.],⁶² Joh. Alphonsus Turretinus, *Opera Omnia Theologica, Philosophica et Philologica, Tomus Primus*, Leovardiae et Franequerae 1774, 152v.;⁶³ Stapfer,⁶⁴ Wytttenbach,⁶⁵ Endemann.⁶⁶
 - Jonathan Edwards.⁶⁷
- [d] Casuïstiek:^{89/68}
- Wilhelm Perkins, *Verscheydene uytnemende Ziel-stichtende Werken, Verhandelende, de zuivere, krachtdadige, oeffeninge-God-geleertheit. Of het Leven der Godzaligheyt Zoo inwendig, als uytwendig, in alle staaten, en gelegenheden beschreven,*

*Godgeleertheid, of algemeene plichten der christenen ten opzichte van Godt, van Christus, van zich zelven en zyn Naasten. Waar in de zuivre en opregte Godgeleertheid des harten kortbondig voorgesteld, aangeprezen en verklaart word, uitgegeven door Henr. Carolinus van Byler, Te Rotterdam 1732*². Frederik Adolf Lampe, *Schets der dadelyke Godtgeleertheid, Uit de zuiverste bronnen der Euangelieleere gehaalt, en tot bestieringe der daatwerkzaamheit van het gantsche geestelyk leven, dewelken elken waren christen betaamt, door alle deszelfs delen, trappen, beurtwisseling en betrekkingen in een onverbrekelyken schakel afgeleit, Uit het Latyn vertaalt door Bernhardus Keppel, Te Rotterdam 1739. Joh. Henr. Hottinger, Typus Vitae Christianae delineans theologiam morum generalem de resipiscencia ac fide in usum institutiones domesticae, Marburg 1715. Simon Oomius, Institutiones theologiae practicae. Ofte Onderwijsingen in de practycke der Godtgeleertheydt [...], Bolsward 1676 Antonius Driessen, *Oude en nieuwe mensch Gebragt tot een Zaaanstel der praktikale godgeleertheid* [...], Groningen 1738. Franciscus Ridderus, *De mensche Godts, verthoont in de staet 1. Der verdorven Nature, 2. Der Weder-geboorte en Bekeeringe* [...] 8. *Der Geluck-saligheyd. Uyt De Geschriften en Tractaten van Willem Teellingh*, Te Hoorn 1656. Petrus Wittewrongel, *Oeconomia Christiana ofte Christelicke Huys-boudinghe. Vervat in twee boecken. Tot bevoordering van de oeffeninge der ware Godtsaligheyd in de bysondere huysghesinnen. Naer den regel van het suivere Woort Godts, Twede Deel*, 'Amsterdam 1661.*

89. [In margine] Io. Franciscus Buddeus, *Isagoge, [Pars Primum]*, 720[v].

Van nieuws ten deele vertaalt, en naa't Engels overgezien, ook met Sommarien op de kant verrijkt, *'t Derde, en laatste deel*, 't Amsterdam 1663, 115v.

- Guiljelmus Amesius, *De conscientia et eius iure vel casibus, Libri quinque*, Amstelodami 1630.
- Iohannes-Henricus Alstedius, *Theologia casuum* [...], Hanoviae 1621.
- Johannes Maccovius, *Casus Conscientiae* [...], in: *Johannes Maccovius Redivivus: sive, manuscripta ejus typis exscripta* [...], Precurante Nicolao Arnoldo Polono, Franequerae 1647. [41]
- Jos. Hall, *Quatuor Casuum Decades* (Duits 1677).⁶⁹
- Jer. Taylor, *Ductor dubitantium, or, The rule of conscience in all her general measures* [...], London 1660.
- Robert Sanderson, *De Obligatione Conscientiae Praelectiones Decem*, London 1660.

60. Bavinck schrijft: 'lineamenta'. Vgl. *GE*, 40 en 743 (noot 89).
61. Bedoeld is: Joh. Frid. Ostervaldius, *Ethicae Christianae Compendium*, editio altera, Basileae 1739; vgl. *GE*, 743 (noot 90).
62. Vgl. *GE*, 743 (noot 91).
63. Vgl. *GE*, 743 (noot 92).
64. Joh. Friedrich Stapfer, *Sittenlehre, Erster-Sechster Theil*, Zürich 1757-1766; Nederlandse vertaling: Joh. Fred. Stapfer, *De zeden-leer*, in 't Hoogduitsch opgesteld [...] en in 't Nederduitsch vertaald door Joh. Will. van Haar, *Eerste-Zesde Deel*, 's-Gravenhage 1760-1770.
65. Dan. Wytttenbachius, *Tentamen Theologiae Dogmaticae methodo scientifica pertractate, Tomus I-III*, Francofurti ad Moenum 1747-1749; en naar: Dan. Wytttenbach, *Compendium Theologiae Dogmaticae et Moralis* [...], Francofurti ad Moenum 1754 (vgl. *GE*, 743, noot 96).
66. Sam. Endemann, *Institutiones theologiae moralis, Tom. I-II*, Francofurti ad Moenum 1780 (vgl. *GE*, 743, noot 98).
67. Blijkens de wijze van schrijven is 'Jon. Edwards' later toegevoegd.
68. Vgl. *GE*, 40v.
69. Bavinck doet op de Duitse vertaling: Joseph Hall, *Gewissens Raht / das ist Nützliche Auflösung etlicher sonderbaren Fragen / wornach ein Gottseliger Christ seinen täglichen Wandel prüfen und löblich einrichten soll*, Zu heilsamer Unterweisung in diesen letzten Zeiten aus dem Engländischen verhochdeutschet und mit nöthigen Anmerckungen erkläret von Martino Kempio, Franckfurt an der Oder 1677. Een Latijnse uitgave heb ik niet kunnen vinden. Wel een Engelse uitgave (die dus ten grondslag ligt aan de Duitse vertaling): Jos. Hall, *Cases of Conscience Practically Resolved, Containing A Decision of the principall Cases of Conscience, of daily Concernment, and continual Use amongst Men. Very necessary for their Information and Direction in these evil Times*, London 1654³.

- [c] Ascetiek (plichtvermanende godgeleerdheid):^{90/70}
- Bayl[y], *Oefening der godzaligheid*.⁷¹
 - Jer. Taylor, *The Rule and Exercises of Holy Living* [...], London 1668⁸.
 - Richard Baxter, *A Christian Directory, or, A Summ of practical Theology, and Cases of Conscience* [...], London 1678².
 - Henry Hammond, *A practicall Catechisme*, Oxford 1645.
 - Teellinck, *Voorn. chr. oefening*.⁷²
 - Gisbertus Voetius, *Ta Ασκητικά sive Exercitia Pietatis* [...], Gorinchemi 1664.
 - Van Mastricht, *Beschouwende en praktikale Godgeleerdheit, Vierde deel*, Te Rotterdam en Utrecht 1753, 669v.⁷³
 - Pierre Roques, *Le Vray Pietisme* [...], Basle 1731.
 - Ewald Kist, *Ascetica*.⁷⁴
- [f] De Decalogo:
- Zie de verschillende *Catechismus*-verklaringen. [42]

§4. De mens als subject van het zedelijke

Opmerking. Indeling is verschillend. De scholastici behandelden gewoonlijk de vier cardinale (prudencia, iustitia, fortitudo, temperantia) en de drie theologische (fides, spes, caritas) deugden.⁷⁵ De Hervorming stelde de wet voorop en behandelde de ethiek aan de hand der tien geboden, de ethiek was deugden- of plichtenleer. Schleiermacher^{91/76} verdeelde in leer van de plicht (het goede als gebod), van de deugd (het goede als kracht) en van de Güter (het goede als product of doel). Er zijn vele andere indelingen: algemene en bijzondere, zuivere en toegepaste ethiek, plichten jegens God, naaste, onszelf, enz. Voor ons doel letten we eerst op de zedelijke persoonlijkheid (beeld Gods, zedelijk bewustzijn,⁹² geloof, deugd,⁹³ enz.), dan op de wet als maatstaf (zonde, schuld, smet, plicht, recht, het Erlaubte, collisie, enz.), eindelijk op het doel van het zedelijk leven (eer Gods in onszelf, gezin, maatschappij, staat, kerk). [43]

90. Io. Georgius Walchius, *Bibliotheca Theologica Selecta Literariis Adnotationibus Instructa, Tomus secundus*, Ienae 1758, 1171v. [In margine] Io. Franciscus Buddeus, *Isagoge*, [Pars Primum], 668v.

91. *Entwurf eines Systems der Sittenlehre*, uitgegeven door A. Schweizer, Berlin 1835.

92. [Inter lineas] vrijheid, geweten.

93. [Inter lineas] karakter.

1. De mens als beeld Gods. Dit is ook voor de ethiek van belang.⁷⁷
 - a. Voor de evolutie is de mens autonoom; het goede bestaat daarin, dat het ik heerse over het niet-ik, de geest over de natuur, het betere ik over het empirische ik, het altruïsme over het egoïsme, enz. De moraal is onafhankelijk van God, zijn wet, enz. Het zedelijk leven is mogelijk zonder het religieuze, het religieuze heeft [44] geen eigen inhoud. Volgens de Heilige Schrift is de mens beeld Gods en daarom heilig; het zedelijk leven wortelt in het religieuze, de verhouding tot God bepaalt die tot andere mensen, enz. De moraal is theonoom. God beveelt wat de mens doen moet. Zijn wet is de maatstaf. [43]
 - b. Tegenwoordig namelijk wordt door de pantheïstische filosofie van Fichte, Hegel, en door de evolutieleer het goede opgevat als resultaat van strijd, worsteling. De mens was eerst een dier maar wordt allengs aan het eind een zedelijk, heilig wezen. De Schrift leert: de
70. Vgl. *GE*, 42v.
71. Bavinck schrijft: 'Bayle', maar doelt op: Ludovicus Bayly, *De Practycke ofte Oeffeninge der Godsaligheyt; Leerende een Christen Mensche hoe hy in zijn wandel van zijn gantsche leven God behagen mach*, beschreven in de Engelsche Tale [...] Ende nu in onse Nederlandsche spraecke over-geset, door Everhardum Schuttenium [...] Den lesten Druck, van veel fouten verbeterd, ende met eenige korte ende noodige aen-teeckeningen verrijckt. Door Gisbertus Voetius [...], 't Utrecht 1660.
72. Hoogstwaarschijnlijk doelt Bavinck hier op: William Whately, *Korte Verhandeling van de Voornaemste Christelijke Oeffeningen*, overgeset door Willem Teellinck, Tot Dordrecht 1649.
73. Petrus van Mastricht, *Beschouwende en praktikale Godgeleerdheit, Vierde en laatste deel*, 669vv. bevat de 'Schets der plicht-vermanende Godgeleerdheit'.
74. Waarschijnlijk doelt Bavinck hier op: Ewaldus Kist, *Beoëffeningeleer of de kennis der middelen, om als een waar leerling van Jesus Christus getroost en heilig te leven. Waar in de ziekten van het menschelijk verstand en hart, die de ware beoëfening van het christendom in den weg zijn, met derzelver oorzaken en geneesmiddelen worden voorgedragen, Eersten deels eerste stuk*, Dordrecht 1804; *Eersten deels tweede stuk*, Dordrecht 1805; *Tweeden deels eerste stuk*, Dordrecht 1807; *Tweeden deels tweede en laatste stuk*, Dordrecht 1809.
75. Vgl. annotatie 39 en 40.
76. Friedrich Schleiermacher, *Sämtliche Werke, Dritte Abtheilung. Zur Philosophie, Fünfter Band, Friedrich Schleiermacher's literarischer Nachlaß. Zur Philosophie, Dritter Band. Entwurf eines Systems der Sittenlehre*, Aus Schleiermacher's handschriftlichem Nachlasse herausgegeben von Alex. Schweizer, Berlin 1835.
77. Bavinck laat nu vier punten volgen, aangeduid door a), b), c), d). Later verandert hij de volgorde in: c) wordt a), a) wordt b), d) wordt c) en b) wordt d). Ik volg in deze uitgave de nieuwe volgorde. Als gevolg daarvan komen paginanummers meer dan eens voor.

- mens was oorspronkelijk positief, goed, heilig; heiligheid is dus niet een Errungenschaft van de mens, maar een gave. Adam moest niet allengs goed worden, maar alleen goed blijven, en zijn natuurlijke heiligheid in goede werken openbaren. [44]
- c. Toch had de mens voor de val nog wel een streven en een doel. Hij moet het non posse non peccare in het non posse peccare laten overgaan.⁷⁸ Hij moest het eeuwig leven verwerven, enz. En daartoe had hij een zedelijke taak op aarde te vervullen, te leven in zijn gezin, [de] naaste lief te hebben, [de] akker te [be]bouwen, [de] aarde te onderwerpen, enz. [43]
 - d. Op het standpunt der evolutie wordt de mens goed allengs, door ontwikkeling en opvoeding, door de omstandigheden, het milieu (Taine),⁷⁹ van buiten of binnen. Volgens de Schrift is er nodig wedergeboorte. Eerst de boom goed, dan de vruchten. Eerst een goed zijn, dan een goed handelen. Operari sequitur esse.^{80/94} [45]
2. De gevallen mens.
 - a. Door de zonde is het beeld Gods in enger zin geheel verloren en in ruimer zin verdorven. Schrift en belijdenis leren, dat de mens nu onbekwaam is tot enig goed, geneigd tot alle kwaad,⁸¹ en geneigd om God en mens te haten.⁸² De mens heeft de ware materiële vrijheid, die het goede doet, verloren. Hij is vlees, σάρξ, geworden, Joh. 3:6, Rom. 7:5, 18 [en] 26, 8:1, enz., waarvan het φρόνημα⁸³ vijandschap is tegen God, Rom. 8:7. Hij is thans een ἄνθρωπος ψυχικός,⁸⁴ 1 Cor. 2:14, σαρκικός,⁸⁵ 1 Cor. 3:1. Hij is dood, Rom. 7:5, 8:6, Ef. 2:1, mist het leven en de gem[enschap] Gods, Ef. 4:18, leeft in de zonde, Rom. 6:1-2, 3:9, 7:14, is er een slaaf van, Joh. 8:34. Niet uit liefde (tot God, enz.), maar uit de zelfzucht, de ἐπιθυμία,⁸⁶ vloeien nu zijne handelingen voort, Rom. 7:8, Jak. 1:14-15, Ef. 2:3, 1 Joh. 2:16. En heel de mens is door die zonde bedorven, de erfsmet strekt zich over de ganse mens uit, het hart, Gen. 6:5, Jer. 17:9, Ezech. 36:26,⁹⁵ verstand, Ef. 4:18, 5:8, 1 Cor. 2:14, enz., wil, Rom. 8:7, Joh. 8:34, lichaam, Rom. 6, oog, Mt. 5:24, 30,⁸⁷ oor, Jes. 6:10, hand, Mt. 18:8, voet, Rom. 3:15, tong, Jak. 3:5-8. [46]

94. [In margine] wedergeboorte.

95. [Inter lines] Mk. 7:22.

96. [Inter lines] vooral bij het natuurverbond met Noach ([A.] Kuyper, 'Het zesde Gebod. Zondagsafdeeling XL.', in: *De Heraut*, N° 780 (4 december 1892)).

97. Coccejus (bij: Heinrich Heppe, *Die Dogmatik der evangelisch-reformirten Kirche*, Elberfeld 1861, 276).

98. Ioannes Calvinus, *Institutio Christianae Religionis*, II.2.12, II.3.5.

- b. De zonde, aan zichzelf overgelaten, zou alles vernietigd hebben. Maar God grijpt in, stelt de dood in, beteugelt de ongerechtigheid, enz. Hij leidt in^{96/88} de gratia communis,^{97/89} de gedulds- of lankmoedigheidsordening, die tussen schepping en herschepping in staat, deze voorbereidt en gene bewaart, Rom. 3:25. Uit die gratia communis vloeien der mensheid al die natuurlijke zegeningen toe, die ze door zonde verbeurd heeft en toch buiten Christus nog geniet. Aan die gratia communis danken wij nu:
- c. het leven, het bestaan, het zijn dat een bonum is en door God ons wordt geschonken, Act. 17:28, Klaagl. 3:22. Voorts de gaven van ziel en lichaam, van verstand, hart, wil. Wij zijn niet krankzinnig maar wel verduisterd. We hebben nog verstand, wil, gevoel, nog enige waarheidsliefde,⁹⁸ natuurlijke liefde, achting, eerbied, bewondering, enz. Vooral behoort hiertoe het *geweten*.⁹⁹
 - 1. Het geweten behoort tot het kenvermogen, niet tot wil, gevoel, hart. Het kenvermogen is tweërlei, theoretisch en praktisch, kent het ware en het goede. De consciëntie behoort [47] tot de intellectus practicus.
 - 2. Het geweten bestaat uit drie momenten:
 - a. *Habitus principiorum operabilium*,⁹¹ synteresis, bewustzijn van een wet van goed en kwaad. Wat goed en kwaad is, is zeer verschillend, hangt af van opvoeding enz. Maar de synteresis vat dat goede altijd onder Goddelijke autoriteit. Wat het geweten zegt, is absoluut bindend. Men mag niets tegen het

78. Non posse non peccari: niet kunnen niet te zondigen (niet in staat zijn om niet te zondigen); non posse peccari: niet kunnen zondigen.

79. Hippolyte Adolphe Taine (1828-1893), Frans literatuurcriticus en historicus.

80. Operari sequitur esse: het handelen volgt uit het zijn.

81. Zinspeling op *Heidelbergse Catechismus*, vraag en antwoord 8.

82. Zinspeling op *Heidelbergse Catechismus*, vraag en antwoord 5.

83. Φρόνημα: bedenken (des vleses) (Statenvertaling), denkwijze, gezindheid.

84. Ἀνθρώπος ψυχικός: natuurlijke mens (Statenvertaling); vgl. *GE*, 85v.

85. Σάρκις: uit vlees bestaand, vleselijk.

86. Ἐπιθυμία: begeerte.

87. De twee verwijzingen naar Mt. 5 lijken niet passend.

88. Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Heraut, 780'. Op dezelfde manier noteert hij ook elders verwijzingen naar *De Heraut*. Ik vul hier en elders de bibliografische gegevens in de voetnoot aan.

89. Gratia communis: algemene genade.

90. Vgl. over het geweten: *GE*, §14 (pag. 129-155).

91. *Habitus principiorum operabilium*: gesteldheid (habitus, hebbelijkheid) voor de te verrichten principes (vgl. *GE*, 143).

- geweten doen, ook al is het op zichzelf geen zonde. Elke wet krijgt in het geweten Goddelijke sanctie.
- β. Conscientia facti, het bewustzijn iets te zullen doen of gedaan te hebben.
 - γ. Conscientia in enger zin, spreekt naar die wet over [een] bepaalde handeling het oordeel uit: gij hebt het goed of kwaad gedaan. Deze conscientia is geen habitus, maar een actus, een daad. Zij oordeelt over alles, ook wel vooraf, maar toch vooral achterna. Ze is beschuldigend of ontschuldigend.
3. Het geweten is formeel onfeilbaar, maar niet materieel. Er zijn natuurlijke en verlichte, rechte en dwalende (1 Cor. 8:7, 1 Tim. 4:2, Tit. 2:15), zekere en twijfelende, slapende en wakere, ruime en enge gewetens. Ook het geweten moet verlicht, opgevoed, verscherpt worden, enz. Voorts hoort bij het geweten plichtbesef, verantwoordelijkheid, berouw, spijt, wroeging. [48]
- d. Aan die gratia communis dankt de mens verder door het geweten de strijd tussen zijn beter en empirisch ik, en de macht om zedelijk-burgerlijk doen te doen⁹² en burgerlijke deugden te beoefenen.⁹⁹ Ook in onwedergeborenen is een strijd tussen rede (geweten, hoofd, het zedelijk bewustzijn) en het hart, wil, genegenheden; de Griekse ethiek stelde het goede juist daarin dat het hoofd over het hart, de rede over de hartstochten heerste. Maar deze strijd is zeer verschillend van de strijd in de wedergeborene tussen vlees en geest. De eerste strijd wordt gevoerd niet tegen de zonde als zonde, wijl God mishagend, maar tegen sommige zonden¹⁰⁰ uit vrees voor straf, oneer, schaamte, publieke opinie, gemeenheid, maar de laatste tegen de zonde als zonde, altijd, overal, in beginsel. De eerste strijd wordt gevoerd door een deel van de mens tegen een ander deel, de twee-

99. [In margine] I.J. de Bussy, *Ethisch idealisme*, Amsterdam 1875, maakt precies een onderscheid tussen moraliteit en zedelijkheid als wij tussen deugden en goede werken.

100. [Inter lineas] meest uitwendig.

101. Wilhelm Perkins, *Verscheydene uytnemende Ziel-stichtende Werken*, 't Derde, en laatste deel, 't Amsterdam 1663; Christophorus Love, 'Strydt Tusschen Vleesch en Geest, als mede de droevige onttreckinge van Gods Geest; met de oorsaken van dien: Ende het Zaligh wandelen door den Geest', derde traktaat in: id., *Theologia practica, Dat is: Alle de Theologische Werken. Vervattende een grondige verklaaringhe van vele uitnemende plaatsen der H. Schrifture [...]*, 't Amsteldam 1659, 65.

102. Detlev Zahn, *Die natürliche Moral. Christlich beurteilt und angewandt auf die Gegenwart in Kirche, Schule und innerer Mission*, Gotha 1881.

de door een ganse, nieuwe mens tegen een ganse, oude mens.^{101/93} Maar de onwedergeboren mens, door zijn rede het goede enigszins kennend, kan [49] zijn lagere hartstochten, enz., toch niet onderdrukken, zich min of meer door de rede laten leiden, en alzo een burgerlijk, zedelijk goed doen en burgerlijke deugden beoefenen. Er is namelijk onderscheid tussen natuurlijk (eten, slapen, trouwen, enz.), zedelijk en geestelijk goed, en zo ook tussen de deugden der heidenen en de goede werken der wedergeborene, tussen wat goed is in ons en in Gods oog: er is verschil in beginsel (rede of geloof), in maatstaf (lex naturae, synteresis, publieke opinie, filosofie, of wet Gods) en doel (hoogmoed, zelfvolmaking, enz., of ere Gods).

- e. Aan die gratia communis danken we door de zedelijke natuur der mensen heen, de ganse justitia civilis,⁹⁴ alle objectieve zedelijke machten, dat alles wat we saamvatten onder de natuurlijke moraal,¹⁰² vooral het huwelijk (zedelijke verhouding van liefde tussen man en vrouw), het huisgezin en de familie (zedelijke verhouding van ouders, kinderen, broe[50]ders, zusters, dienstbaren, verwanten), vriendschap (zedelijke verhouding tot kennissen), beroep, ambt, ambacht (roeping tot, vervulling van, verantwoordelijkheid voor een levenstaak), wetenschap (taak tot ontdekking der waarheid, voorlichting der mensheid), kunst (taak tot realisering van het schone en tot harmonische bevrediging van de mens), en eindelijk vooral de staat, d.i. de organisatie der maatschappij, met het zwaard tot symbool tot handhaving der gerechtigheid, tot beteugeling der zonde. Dit alles nu danken we aan de gratia communis, is niet een product der herschepping maar der schepping, komt daarom ook bij de heidenen voor, wordt door het christendom wel vernieuwd maar niet vernietigd of nieuw geschapen (anabaptisme). En deze ganse natuurlijke moraal dient nu
- a. om de mens onontschuldbaar te stellen;
 - b. om de zonde te beteugelen door de wet en de straf, het wilde dier te tomen;
 - c. om sommige[n] te leiden tot een leven der deugd (Plato, Seneca);
 - d. om de schepping en de mensheid in stand te houden en voor de herschepping te bewaren, om het menselijk leven mogelijk

92. Bavinck schrijft: '[...] om zedelijk-burgerlijk doen te doen'. Men kan de vraag stellen of hier geen sprake is van een verschrijving. Bedoelt hij niet – vgl. ook later in de alinea – te schrijven: '[...] om zedelijk-burgerlijk goed te doen'.

93. Vgl. *GE*, 296.

94. Vgl. over de justitia civilis: *GE*, §16 (pag. 163-168).

te maken en niet te doen zijn een hel op aarde.¹⁰³ [51]

3. De wedergeboren mens.^{95/104}

Maar die natuurlijke moraal is toch onvoldoende. Een kwade boom kan geen goede vruchten voortbrengen. Alle deugden der heidenen zijn toch in zekere zin blinkende zonden (Augustinus).⁹⁶ De natuur van de mens moet eerst veranderd, vernieuwd, wedergeboren (Kant, Schopenhauer).

Actus antecedanei (niet: praeparatorii) zijn,⁹⁷ dat de uitverkorenen ook voor hun wedergeboorte worden geleid, bewaard worden voor lastering tegen de Heilige Geest, onder de waarheid worden gebracht, door rampen tot inkeer worden gebracht, in die bepaalde kring worden geboren, opgevoed, enz., enz.⁹⁸

Oorsprongen van het nieuwe leven zijn objectief de verkiezende liefde Gods, Rom. 8:28, de verdiensten van Christus, 2 Tim. 1:10, Joh. 11:;⁹⁹ subjectief de Heilige Geest die ons wederbaart, Tit. 3:5.¹⁰⁰

Wijze is een mysterie, we weten niet hoe we geboren en wedergeboren worden, Joh. 3:8.¹⁰¹

Natuur, het leven dat we krijgen door de wedergeboorte is nieuw, 2 Cor. 5:17, vrij, Jes. 61:1, Rom. 8:21, 2 Cor. 3:17, Gal. 5:1, geestelijk, Joh. 3:6, 6:63, Gal. 5:18 [en] 25, Rom. 8:5 [en] 9, eeuwig, Joh. 3:16, 5:24, een leven dat uit God is, ons kinderen Gods en zijner natuur, zijn beeld deelachtig maakt,¹⁰² dat alleen uit en in de gemeente van Christus wordt geschonken en daarom zich betoont in een wandel in de Geest.¹⁰³

[52]

Werkzaamheden van dat nieuwe leven zijn vooral twee:¹⁰⁴ *bekering*, d.i. leedwezen over, haat tegen, strijd tegen de zonde, afsterving van de oude mens, kruisiging van het vlees, zelfverloochening, resipiscencia¹⁰⁵ die heel het leven voortduurt, en *geloof*, d.i. zich aansluiten aan Christus (door het Woord, door de belofte), het orgaan van assimilatie van toe-eigening van Christus en zijn weldaden, de opstanding van de nieuwe mens. Evenals een kind niet zorgt, werkt, maar, gelovende, stil vertrouwend op zijn vader leeft, d.i. van de spijze des vaders etc., zo ook de gelovige. Hij gelooft dat zijn Vader bezit alwat hij behoeft, vergeving, heiligmaking, geestelijke en lichamelijke spijze, enz., en geniet, en eet daarvan en leeft daardoor. De rechtvaardige leeft in deze zin uit het geloof. Het geloof is niet principe, bron van het leven; Christus is

103. Ioannes Calvinus, *Institutio Christianae Religionis*, II.2.15.

104. [In margine] Campegius Vitringa, *Korte schets van de christelyke zeden-leere ofte van het geestelyk leven Ende desselfs Eigenschappen*, Uit het Latyn vertaald door Johannes d'Outrein, Amsterdam 1717.

de spijze, de bron, maar het geloof is de mond waarmee we eten, het middel waardoor we Christus en zijne weldaden toe-eigenen. Geloven is daarom het enige dat nodig is, het werk Gods, Joh. 6:29. Eigenlijk is er niets anders nodig. Het andere volgt dan vanzelf.

[53] Door het geloof neemt nu de christen Christus allereerst aan als zijne volkomene δικαιοσύνη,¹⁰⁶ 1 Cor. 1:30, zodat hij volkomen voor God rechtvaardig is, vrij van schuld en straf, recht hebbend op het eeuwig leven, kind en erfgenaam Gods. De rechtvaardigmaking gaat voor de heiligmaking en heeft haar grond buiten de mens, in Christus. Dit is van het grootste gewicht voor de protestantse moraal:

- a. Goede werken dienen dus niet meer om God te verzoenen, zaligheid, leven te verwerven, [de] hemel te verdienen. Men wordt niet kind Gods door de werken, maar is het en doet ze daarom. Alle pelag[ianisme], arm[inianisme], rom[anisme] bij de wortel afgesneden. [De] orde is geheel omgekeerd.

95. De woorden: 'De wedergeboren mens' zijn door Bavinck in de marge boven het begin van de tekst van punt 3 genoteerd.
96. Paganorum virtutes splendida vitia sunt: de deugden van de heidenen zijn schitterende gebreken. Deze woorden, die dikwijls aan Augustinus zijn toegeschreven, komen niet letterlijk in diens werk voor. Uitspraken die daar dicht in de buurt komen, zijn te vinden in *De Civitate Dei*, v.15 en XIX.25. Vgl. *GD*3', 149 (*GD*3^d, 101); *GE*, 92; en eerder in deze uitgave pag. 138.
97. Actus antecedanei: voorafgaande handelingen; actus praeparatorii: voorbereidende handelingen; vgl. *GE*, 180.
98. Vgl. *GE*, 178-182.
99. Bavinck laat ruimte open, waarschijnlijk om het nummer van een vers in te vullen.
100. Vgl. *GE*, 178.
101. Vgl. *GE*, 183.
102. Ook hier laat Bavinck laat ruimte open, mogelijk om een Bijbelverwijzing in te voegen.
103. Vgl. *GE*, 171.
104. Vgl. *GE*, §19 (pag. 184v.).
105. Resipiscencia: bezinning (afgeleid van het werkwoord resipisco, dat kan worden vertaald als: 1. bij zinnen komen, 2. zijn verstand terugkrijgen, weer verstandig worden, 3. weer moed vatten). De term 'resipiscencia' '[was] used by the Reformers to translate *metanoia* [bekering] rather than the traditional patristic and medieval term, *poenitentia*. Resipiscencia indicated *poenitentia* only in the sense of the penance or contrition (*contritio* [...]) characteristic of conversion to faith in Christ (*conversio ad fidem Christi* [...]) and of the effects of the gracious work of the Spirit in sinners [...]' (Richard A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*, Grand Rapids/Carlisle 1985, 264).
106. Δικαιοσύνη: rechtvaardigheid, gerechtigheid.

- b. Goede werken zijn vooreerst recht mogelijk. Op pelagiaans standpunt altijd vreze, want de zaligheid hangt eraan. Maar bij protestanten ligt de zaligheid vast in Christus, en nu doet hij goede werken krachtens het bewustzijn dat God zijn Vader is, niet om, door, na maar voor de werken, om Christus' wil. Hij is geen knecht, maar kind, handelt uit gehoorzaamheid, liefde, enz.

Pelagianen zijn echter altijd bang, dat het op augustiniaans-gereformeerd standpunt niet tot goede werken komen zal, dat het zedelijk leven zal uitblijven. Immers, de drang: ge moet [de] hemel verdienen, God verzoenen, kan geen motief meer zijn! Inderdaad, er waren [54] er al die de genade misbruikten in Paulus' dagen. De antinominianen in praktijk en theorie zetten de wet opzijde, vieren het vlees bot en schuiven alles op rekening van de oude mens. En zelfs vele gereformeerden horen gaarne spreken over ellende en verlossing, maar niet over dankbaarheid. Morele teksten vallen niet in de smaak. Er is steeds een heimelijke vrees, dat men het werkverbond weer zal oprichten, de mens weer aan het werk zal zetten, de ere Gods in het werk der zaligheid tekort zal doen, en iets stellen zal in en bouwen op de mens.^{105/107}

Daarom is het nodig de rechtvaardiging voorop te plaatsen, zuiver te prediken, God alle eer te geven, enz. Maar daarna mag toch het derde stuk niet ontbreken. Immers,

- a. Christus is niet alleen onze δικαιοσύνη maar ook onze ἁγιασμός.^{108/109} Tot de δικαιοσύνη [55] behoort dat Hij ons bevrijdt van schuld en straf en door het gehoorzamen aan de wet (door toerekening van de heilige werken die [H]ij voor en in onze plaats heeft gedaan,¹⁰⁶ van de heiligheid^{107/110} die hij verwierf) ook ons recht gaf op het eeuwige leven. Als we Christus in deze zin hebben tot onze δικαιοσύνη, staan we in Christus rechtvaardig en heilig voor God. Maar dit is niet genoeg. Dan zijn we vrij van schuld, maar niet van smet. We moeten nog heiliggemaakt. Welnu, Christus is ook onze ἁγιασμός (niet heiligheid – dat in de rechtvaardiging, maar) heiligmaking.¹⁰⁸ Deze heiligmaking bestaat daarin, dat God, Ezech. 36:25v., 1 Thess. 5:23, of Christus, Ef. 5:26, Tit. 2:14, Hebr. 10:14, of de Heilige

105. *Heraut*.

106. *Nederlandse Geloofsbelijdenis*, artikel 22.

107. *Catechismus*.

108. [A.] Kuyper, 'Heiligmaking VI', in: *De Heraut*, N° 407 (11 oktober 1885).

109. [*Inter lineas*] gezindheden.

110. [*In margine*] Wedergeboorte: potentia; heiligmaking: habitus; goede werken: actus.

Geest, 1 Petr. 1:2, Gal. 5:22, 1 Cor. 15:45, enz., ons reinigt subjectief van de smet der zonde, ons nieuwe hebbelijkheden¹⁰⁹ instort in verstand, wil, hart, ziel, lichaam, Christus een gestalte in ons doe[t] krijgen, ons den beelde des Zoons gelijkvormig maakt, ons met Christus doet opstaan, Rom. 6:.^{111/112} Zo ontstaat er in de mens een oprechte begeerte om naar alle geboden Gods te leven, een lust in 's Heren wet, Ps. 119. [56]

- b. ¹¹⁰De heiligmaking als instorting van nieuwe hebbelijkheden en gezindheden is werk Gods, 1 Thess. 5:23, Fil. 1:6, Hebr. 13:20-21, Ef. 5:25, enz. Maar op grond en uit kracht daarvan heeft nu de gelovige ook de roeping om die heiligheid naar buiten te openbaren en goede werken te doen. Natuurlijk in Gods kracht, Hij werkt het willen en het volbrengen, Fil. 2:13. Maar zij[n] werken toch moeten volmaakt zijn, Mt. 5:48, moeten zich reinigen, 2 Cor. 7:1 en de heiligmaking voleindigen, *ib.*, hunne lichamen stellen tot een levende, heilige offerande, Rom. 12:1, de heiligmaking najagen, Hebr. 12:14, de nieuwe mens aandoen, Ef. 4:24, enz. Goede werken zijn dus de vruchten der heiligmaking, onze daden op grond van Gods werk aan, in, door ons.
- c. De motieven voor de gelovigen om goede werken zijn vooral: de wil Gods, zijn gebod, 1 Thess. 4:3: want dit is de wil van God over u, uwe heiligmaking, Rom. 6:18, 7:4, 8:12-13, Ef. 2:10, Hebr. 12:14. – Ze zijn het doel van de verlossing, Ef. 1:4, 1 Petr. 2:1-2, 2 Thess. 2:13, en tevens de vrucht, Ef. 5:26, Joh. 17:19, Tit. 2:14, Hebr. 9:14, 10:10. – Ze zijn de weg tot zaligheid en heerlijkheid, Hebr. [57] 12:14, Op. 21:27, 22:14-15. En God deelt die zaligheid en heerlijkheid uit niet *διὰ*, maar toch *κατὰ τὰ ἔργα*,¹¹³ de hemelse heerlijkheid wordt telkens als een loon

107. De verwijzing naar *De Heraut* is hier te algemeen om te kunnen bepalen op welk nummer van dit weekblad Bavinck doelt.

108. Ἀγιασμός: heiligmaking.

109. Doorgehaald: 'Hij heeft niet alleen in onze plaats de straf gedragen enz., maar ook de wet volbracht en de goede werken gedaan die wij moeten doen, en daardoor in onze plaats 't eeuwig leven verworven. Geloofsbel art 22 x rekent ons toe al zijne verdiensten en zoovele heilige werken als Hij voor ons en in onze plaats heeft gedaan. De goede werken worden dus niet door ons nieuw geproduceerd, maar liggen gereed en zijn door God in x voorbereid opdat wij daarin wandelen zouden, Ef 2:10.'

110. Vgl. *Heidelbergse Catechismus*, vraag en antwoord 60-61.

111. Ook hier laat Bavinck laat ruimte open, mogelijk om een vers toe te voegen.

112. Doorgehaald: 'ons in nieuwigheid des levens doet wandelen'.

113. *Διὰ*: door, vanwege; *κατὰ τὰ ἔργα*: naar de werken (vgl. Romeinen 2:6).

voorgesteld, Mt. 5:46, 6:1, 2 Tim. 4:8, enz. – Het geloof is zonder de werken dood, Jak. 2:17v., werkt door de liefde, Gal. 5:6. Eerst [?; DvK]¹¹⁴ wordt gezegd, dat het geloof principe is der goede werken. Maar hoe? Als passief orgaan dat Christus aanneemt en Hem in en door ons werken laat, of als actief nieuw levensbeginsel? – De verheerlijking Gods, Mt. 5:16, 1 Petr. 2:9 [en] 12, Ef. 4:1, Col. 1:10, Joh. 15:8, 1 Cor. 6:20. – Om de naaste voor Christus te winnen, Luk. 22:32, 1 Petr. 1:12, 3:1-2, Rom. 14:19, 1 Cor. 10:31-33. – Om zelf uit de goede werken van ons geloof verzekerd te worden, Jak. 2:18v.¹¹¹ Zo zijn er dus vele motieven in de Schrift. Onze *Catechismus* vat ze alle saam onder de dankbaarheid. In de Heilige Schrift is hier weinig sprake van.^{112/115} [58]

§5. De wet als regel der dankbaarheid

1. Een schepsel is gebonden aan een wet, voor zijn bestaan, ontwikkeling, gang, enz. Er zijn daarom verschillende wetten voor de verschillende soorten van schepselen en leven. Er zijn natuurwetten, die van de zedenwet specifiek onderscheiden zijn (tegen Schleiermacher), want de natuurwet heerst absoluut, en kent geen du sollst. Er zijn rechtswetten, die gelden krachtens bevel der overheid en met macht en dwang kunnen opgelegd en gehandhaafd worden. Er zijn denkwetten, die gelden voor ons verstand in zijn werkzaamheden. Er zijn ook zedelijke wetten, geldende voor de wil, bindende in de consciëntie, tot kenmerk hebbende du sollst. God gaf zulk een wet aan de mens als [H]ij hem schiep naar zijn beeld. Adam leefde vanzelf naar die hem ingeschapen wet, evenals hij zuiver vanzelf dacht naar de ingeschapen denkwet. Maar de zonde bracht verstoring in denken en willen. De mens verloor de spontane, instinctieve kennis der wet. Toch is er door nadenken, enz., nog enige kennis van die zedenwet overgebleven. De *lex moralis* heet daarom ook wel *lex naturae* (cf. *jus naturae*, *religio naturalis*). Dit [59] kan in zekere zin, namelijk,

111. [A.] Kuyper, 'Van de dankbaarheid'. Zondagsafdeeling xxxii. ix. (Slot.), in: *De Heraut*, N° 723 (1 november 1891).

112. *De Heraut*, N° 717v. (20 september 1891) [?; DvK].

113. [Inter lineas] [A.] Kuyper, 'Van de wet des Heeren. Zondagsafdeeling xxxiv. a. 1', in: *De Heraut*, N° 734 (17 januari 1892).

114. [In margine] Leonhard Jacob, *Jesu Stellung zum mosaischen Gesetz. Ein Beitrag zum Leben Jesu und zur Ethik*, Göttingen 1893. Jezus voelde zich religieus en als Messias

- a. inzover alle mensen nog enig onderscheid hebben van goed en kwaad en besef hebben van enige verplichtingen, Rom. 1:19-20;
- b. en er in sommige punten overeenstemming is in die verplichtingen.
De wijsbegeerte heeft vele goede regels opgesteld. Maar toch mag uit die naam niet afgeleid, dat elk mens de wet uit zichzelf kan opmaken, dat er in de moraal overeenstemming is tussen alle volken, dat de zedenwet zuiver zou zijn en identisch met Gods wet, aan Adam gegeven. In deze zin is er geen *lex naturae*, evenmin als een *religio naturalis*. Er is overal een verbasterd religieus en zedelijk leven met enkele goede elementen erin.
2. Daarom heeft God ook zijn wet weer plechtig aan Israël geopenbaard en afgekondigd. Maar bij de overeenstemming is er groot verschil tussen de wet Gods aan Adam en aan Israël:
 - a. In openbaring. De wet aan Israël is op buitengewone wijze op Horeb geopenbaard, en de tien woorden werden nog door God zelf uitgesproken en geschreven.
 - b. In omvang: de wet aan Adam was zuiver zedenwet. Die aan Israël was zedelijk burgerlijk [60] ceremonieel. Het woord wet duidt in de Heilige Schrift altijd de ganse Thora aan: de drieërlei onderscheiding is later gemaakt.
 - c. In vorm: de wet aan Adam was algemeen-menselijk en positief. Die aan Israël is meest negatief: gij zult niet, en is gehuld in israëlitische vormen, en geldt voor Israël, bijvoorbeeld [het] opschrift: [I]k ben de Here die u uitgeleid heb, eerste gebod: gij zult u geen andere goden, vierde gebod: gebiedt [de] viering van de zevende dag, vijfde gebod dringt aan opdat ge lang leeft, tiende gebod: begeren noch os, noch ezel, enz.
 - d. In bedoeling: voor Adam was de wet van het werkverbond om het leven te verwerven, voor Israël was ze wet van het genadeverbond, verbonden met ceremoniële wetten, enz.¹¹³
3. Jezus handhaaft heel de mozaïsche wet,^{114/116} ook de ceremoniële en

114. Bavincks handschrift is hier moeilijk leesbaar. Ik houd het erop dat hij 'Eerst' schrijft, maar voorzie dat wel van een vraagteken.

115. Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Heraut 717v.'. Deze verwijzing klopt niet. Bavinck doelt hier op enkele of alle artikelen van de reeks: [A.] Kuyper, 'Van de dankbaarheid. Zondagsafdeeling XXXII. I-IX. (Slot.)', in: *De Heraut*, N° 714-723 (30 augustus-1 november 1891). Uitgerekend in nummer 717 van *De Heraut* vindt men geen artikel uit deze reeks. Nummer 717 is gevuld met teksten m.b.t. de 'Voorloopige Synode van Nederduitsche Gereformeerde Kerken'. Ik laat in de voetnoot Bavincks verwijzing staan, maar voorzie deze van een vraagteken.

116. Bavinck vermeldt dat het boek van Jacob is gedrukt door 'Vd hoeck u Ruprecht'. Het

burgerlijke, Mt. 5:23-24,¹¹⁵ 23:2-3¹¹⁶ [en] 23, 6:16-18; Mk. 11:16,¹¹⁷ Mt. 17:27, enz., [H]ij is gekomen¹¹⁸ om de wet te vervullen, Mt. 5:17-18. Wel verworpt Hij de inzettingen der ouden, Mt. 15:9,¹¹⁹ Mk. 7:7, heeft daarom [een] vrijere opvatting¹²⁰ van de sabbat, Mk. 2:23-28, maar juist om de wet Gods te krachtiger te handhaven, die [H]ij inwendig,¹²¹ geestelijk verklaart, [61]¹²² Mt. 5, eist daarom een gerechtigheid overvloediger dan de farizeeën, Mt. 5:20, legt op liefde en barmhartigheid¹²³ de nadruk, Mk. 12:28-34, Mt. 7:12, Mt. 9:13, 12:7, Mk. 12:33, Mk. 7:15. Nooit zegt [H]ij dat de wet¹²⁴ afgeschaft zal worden, dan in zover hij verwoesting van [de] tempel,¹²⁵ Mk. 13:2, enz., voorspelt. Jezus wil geen afschaffing der wet dan zulk een die uit de ware en volle vervulling van zelve geboren wordt. De eerste gemeente in Jeruzalem hield zich dan ook aan de mozaïsche wet, blijft in de tempel, Act. 2:46, 3:1, bidt op gezette tijden, [Act.] 10:9, eet niets onreins [Act.] 10:14, cf. 21:20, 22:12.

Maar een nieuwere opvatting bereidde zich voor. Stefanus sprak al vrij-

aan [de] Heilige Schrift gebonden, evenals Luther van de oude symbolen zeggen kon: ik ontbind ze niet maar vervul ze. [*In margine*] Heinrich Julius Holtzmann, *Lehrbuch der neutestamentlichen Theologie, Erster Band*, Freiburg i.B. und Leipzig 1897, 130[v].

115. [*Inter lines*] [Mt.] 17:24-27.

116. [*Inter lines*] 18.

117. [*Inter lines*] [Mk.] 1:44.

118. [*Inter lines*] stond onder de wet, Gal. 4:4.

119. [*Inter lines*] Mt. 7:1, Mk. 2:18-22, 10:2-9.

120. [*Inter lines*] eed, Mt. 15, vasten, Mt. 6:16v., echtscheiding, Mt. 19:3-9.

121. [*In margine*] Hij maakt boom goed, Mt. 7:17.

122. [*In margine*] Nomos is bij Jezus, Paulus, altijd de mozaïsche wet geheel, maar nu eens valt meer nadruk op het rituele, dan het morele. De hoofdzaak is dat de wet innerlijk, geestelijk gehouden wordt, Rom. 2:15 (Richard Adelbert Lipsius, *Die paulinische Rechtfertigungslehre unter Berücksichtigung einiger verwandten Lehrstücke nach den vier Hauptbriefe des Apostels*, Leipzig 1853, 54-55, 85v.). [*In margine*] R. Zehnfund, 'Das Gesetz in den paulinischen Briefen', in: *Neue Kirchliche Zeitschrift* 8 (1897), 384-419 (geeft op pag. 384 ook literatuur op).

123. [*Inter lines*] stelt ethiek boven cultus.

124. [*Inter lines*] ofschoon [H]ij en [de] zijnen vrij zijn, Mt. 17:26, nieuwe gemeente op zijn belijdenis, nieuwe wijn in zakken, [Mt.] 9:16-17.

125. [*Inter lines*] Mt. 12:6.

126. [*In margine*] Richard Adelbert Lipsius, *Die paulinische Rechtfertigungslehre*, 85-93; Eduard Grafe, *Die paulinische Lehre vom Gesetz nach den vier Hauptbriefe*, Freiburg i.B. und Leipzig 1893² (0.45).

127. [*Inter lines*] Gal. 4:2-3.

er tegen tempel en cultus. [In] Act. 15 worden concessies aan de heidenen gedaan. Petrus leert dat niets onrein is, Act. 10. En daar komt Paulus.¹²⁶ Zijn standpunt komt hierop neer:

- a. De wet is Gods wil, heilig, goed, enz., Rom. 2:18, 9:4, 2 Cor. 3:3 [en] 7, Rom. 7:22 [en] 25, etc.
 - b. Maar die wet kan niet rechtvaardigen, Rom. 8:3, prikkelt de begeerte, Rom. 7:7-8, wekt de sluimerende zonde op, [62] Rom. 7:8-9, 1 Cor. 15:56, bewerkt Gods toorn, Rom. 4:15, Gal. 3:10, vloek en dood, 2 Cor. 3:6, vermeerdert overtreding, Rom. 5:20, Gal. 3:19, en is tussenbeide ingekomen pedagoog, Gal. 3:24.¹²⁷
 - c. Doordat Christus einde der wet is, Rom. 10:4, vloek werd, Gal. 3:19, is de gelovige vrij van de wet, staat in de vrijheid, is zoon der vrije, Gal. 4:26v., 5:1, wijl hij de Heilige Geest deelachtig is, de Geest van het kinschap, der vrijheid, Rom. 8:15, 2 Cor. 3:16-17, Gal. 5:18, heeft een andere heer, namelijk Christus, Rom. 7:1, Gal. 2:19.
 - d. Maar die vrijheid des geloofs heft toch de wet niet op, maar bevestigt haar, Rom. 3:31, want haar recht wordt juist in de wandeling naar de Geest vervuld, Rom. 8:4. Immers, die Geest vernieuwt ons, zodra wij onderzoeken wat Gods heilige wil is, Rom. 12:2, Ef. 5:10, Fil. 1:10. En die wil put Paulus nog altijd uit het Oude Testament, waarop hij zich telkens beroept, 1 Cor. 10:11, Rom. 15:4, 1 Cor. 14:34, 2 Cor. 9:9, 1 Cor. 1:31, 2 Cor. 10:17, Gal. 5:14, Rom. 13:8-10.
 - e. De motieven, waarmede Paulus de vervulling der wet aandringt, [63] zijn: Gods betoonde ontferming, Rom. 12:1, Christus' voorbeeld, 1 Cor. 1:10, hun duur gekocht zijn, 1 Cor. 6:19, gem[eeschap] met Christus, 1 Cor. 6:15, enz. enz.
- Saamgevat: de oudtestamentische Thora heeft opgehouden,

exemplaar dat ik onder ogen heb gehad werd gedrukt door 'der Univ.Buchdruckerei von E.A. Huth'. Jacob schrijft: 'Wie Luther die Symbole der alten Kirche, obwohl sie seine reformatorische Anschauung nur sehr unsicher wiedergeben, beibehält, weil er sie im Lichte dieser seiner Anschauung betrachtet, also unbewusst umdeutet, so dass er sie für den adäquaten Ausdruck der Rechtfertigung durch den Glauben halten kann, so hält in ähnlicher Weise Jesus am Gesetz fest. Er musste als Messias dieses Gesetz „erfüllen“, bestätigen, er fühlte sich aber auch in seinem religiös-sittlichen Bewusstsein an diesen Gesetz gebunden. Damit war aber ganz von selbst eine Umdeutung dieses Gesetzes gegeben, ein Erfüllen im Sinne der Vervollkommenung' (Leonhard Jacob, *Jesu Stellung zum mosaischen Gesetz. Ein Beitrag zum Leben Jesu und zur Ethik*, Göttingen 1893, 29v.). Tevens noteert Bavinck: 'Holtzmann N.T. I 130'. Dit heeft zonder twijfel betrekking op het in de voetnoot aangegeven *Lehrbuch der neutestamentlichen Theologie*. Op pagina 130 begint de tweede paragraaf van het tweede hoofdstuk ('Die Verkündigung Jesu'), getiteld: 'Stellung zum Gesetz'.

- a. inzover ze leven of gerechtigheid geven kon, Rom. 8:3;
 - b. inzover ze niet meer kan verdoemen, Rom. 8:1, Gal. 3:13;
 - c. inzover ze opvoedingsinstituut was voor Israël, Gal. 3:24.
- Maar ze is niet afgeschaft, maar is vervuld (Christus het ware pascha, offer, enz.) en wordt vervuld in de gelovigen.¹²⁸
4. Usus der wet. De protestanten onderscheidden drieërlei usus der wet:^{129/117}
- a. Usus politicus. Men achtte de overheid geroepen, om te handhaven de twee tafelen. Dit is maar ten dele waar, voorzover de zonde in daden naar buiten zich openbaart en de rechtsorde stoort. Maar toch toomt en beteugelt de wet de zonde, houdt ze binnen, kweekt burgerlijk eerbaar leven, etc.
 - b. Usus paedagogicus, de wet doet namelijk de zonde kennen, Rom. 3:19-20, 4:15, 5:20, 7:7v., en de straf, 2 Cor. 3:7, [64] Rom. 4:15, Hebr. 12:29, en drijft zo uit naar Christus, gelijk de ziekte naar de dokter.¹³⁰
 - c. Usus didacticus, bij de gelovigen. De wet is voor hen regel der dankbaarheid.^{131/118} Hierbij is enerzijds te vermijden het nomisme, dat het Evangelie maakt tot nieuwe wet (farizeeën, ebionieten, pelagianen, semi-pelagianen, romanisten, de ethici) en anderzijds het antinomisme (Rom. 3:8, 1 Petr. 2:16, manicheeën, gnostici, paulicianen, katharen, petrobrusianen, wederdopers, hattemisten, hebreëen, geniale¹¹⁹ en politieke antinomisten). De wet blijft voor de gelovige van kracht als regels des levens, openbaring van Gods wil.
128. [*In margine*] Hier moet bij: in [het] N.T. komt daar nog bij de levende persoonl. wet, het *voorbeeld* van Christus en *zijn* navolging.
129. [*In margine*] Friedrich Aug. Berth. Nitzsch, *Lehrbuch der evangelischen Dogmatik*, Freiburg i.B. und Leipzig, 1896², 450v.
130. *Heidelbergse Catechismus*, Zondag 2.
131. Ioannes Calvinus, *Institutio Christianae Religionis*, II, caput 7; Petrus van Mastricht, *Beschouwende en praktikale Godgeleerdheit [...]*, *Vierde deel*, Te Rotterdam En Utrecht 1753, VIII.2.48; Hermannus Witsius, *De Oeconomia Foederum Dei cum hominibus, Libri Quator [...]*, Basileae 1739, IV.4.27v.
132. Ioannes Calvinus, *Institutio Christianae Religionis*, II.8.6-10; Franciscus Turretinus, *Institutio Theologiae Elencticae [...]*, *Pars Secunda*, Lugduni Batavorum/Trajecti ad Rhenum 1696, XI.6; Bernhardinus de Moor, *Commentarius Perpetuus in Johannis Marckii Compendium Theologiae Christianae Didactico-Elencticum, Pars Secunda*, Lugduni-Batavorum 1763, 636v.
133. [A.] Kuyper, 'Van de wet des Heeren. Zondagsafdeeling XXXVIA. IV.-VI.' in: *De Heraut*, N° 737-739 (7-21 februari 1892).
134. [*Inter lineas*] [A.] Kuyper, 'Van de wet des Heeren. Zondagsafdeeling XXXVIA. VI.' in: *De Heraut*, N° 739 (21 februari 1892).

Deze wet moet nu echter geestelijk opgevat. Dat geschiedde al in het Oude Testament als daar liefde tot God, [de] naaste, Deut. 6:5, Lev. 19:18, Luk. 10:25, wordt voorgeschreven en de profetie juist op het zedelijke, de gezindheid, besnijdenis des harten, enz., aandringt. Jezus verklaart zo de wet in Mt. 5 en 23, 22:37 en Paulus zegt het uitdrukkelijk [in] Rom. 7. Op grond daarvan gaven de gereformeerden deze drie regels aan voor de uitlegging:

- α. Elk verbod sluit ook in het tegengestelde gebod en [65] omgekeerd.
- β. De naam van een zonde of deugd bevat alle verwante of overeenkomstige zonden of ondeugden onder zich: eert uw ouders dus ook liefde, gehoorzaamheid, enz.
- γ. De uitwendige zonde die genoemd wordt, moet tot in haar diepste oorsprongen (moord bijvoorbeeld in haat) en verste uitbreiding (eert uw ouders – overheid, enz.) nagegaan worden.^{132/120}
Dat is: elk gebod werd beschouwd als een opschrift, etiket boven een uitgebreide groep of afdeling van zonden en deugden.¹³³

Heel de Schrift is dan ook een uitlegging der wet, noemt vele zonden en deugden op die niet met name in de wet genoemd worden, en laat dan voorts ook nog veel aan de verlichte consciëntie der gelovigen over, Col. 1:9, Ef. 5:1, Rom. 12:2, Fil. 4:8. De farizeeërs, de casuïsten, de roomse kerk in de Middeleeuwen wilde[n] alles regelen, maar werkten daarom demoraliserend. De Schrift geeft kompas, geeft beginselen, maar de toepassing verblijve aan de christelijke consciëntie.¹³⁴ [66]

5. Praecepta en consilia.¹²¹

Bij de Stoa vinden we [het] onderscheid van *καθήκοντα τέλεια* voor de wijzen en *καθήκοντα μέσα* voor de gewone man.¹²² De kerk ging alrengs onderscheiden tussen praeepta die elk houden moest en consilia (vooral naar 1 Joh. 2:16: vleeslust, ogenlust, hoogmoed; drie: celibaat, Mt. 19:11-12, 1 Cor. 7:7, armoede, Mt. 19:21, 1 Cor. 9:14, gehoorzaamheid, Mt. 16:24, Lk. 14:26, en dan ook nog wel andere tot twaalf

117. Vgl. *GE*, 162v. Bavinck geeft niet aan welke editie van het werk van Nitzsch hij heeft gebruikt. Gelet op het door hem genoteerde paginanummer moet dat de in 1896 verschenen tweede druk zijn.

118. Vgl. *GE*, 334v.

119. Bavincks handschrift is hier moeilijk leesbaar. Ik houd het erop, dat hij hier 'geniale' schrijft en dit bedoelt in de zin van: algemene (naar het 'genus').

120. Vgl. *GE*, 160.

121. Praecepta: voorschriften; consilia: raadgevingen. Vgl. *GE*, §28 (pag. 338-348).

122. *Καθήκοντα τέλεια*: volkomen plichten; *καθήκοντα μέσα*: middel (gewone) plichten (vgl. *GE*, 328, 382).

toe, bijvoorbeeld Mt. 5:29, vers 39, vers 42, enz.), dus tussen lagere en hogere moraal, leek en monnik, plicht en oververdienste, noodzakelijkheid en vrijheid. Het beroep van Bellarminus op Jes. 56:4, Wijsheid 3:13, Mt. 5 geheel, Mt. 13:8, 19:11, 1 Cor. 7:7v., Mt. 19:21, 1 Cor. 9, Apoc. 14:3-4, kan goed weerlegd.¹²³ En voorts

- a. God eist ons in zijn wet geheel, totaal, absoluut, Mt. 22:33, er blijft dan niets meer voor onszelf over.
 - b. Zelfs de allerheiligsten hebben nog maar [een] klein beginsel, volbrengen de wet niet, komen dus aan consilia heel niet toe.
 - c. De zedenwet is één voor allen, maar de toepassing verschilt. Ieder moet ze zelf interpreteren. Bijvoorbeeld: doe [de] armen wel. Maar wat en hoeveel ik geven moet, maakt ieder zelf uit. [Een] vermogen weg te geven was voor de rijke jongeling toen en daar een plicht, zo ook celibaat, enz., zijn soms voor sommigen plicht.
 - d. En dan nog Luk. 17:10: alles gedaan hebbende, zijn we onnutte dienstknechten. [67]
6. *Adiaphora*, het geoorloofde.^{124/135}
 Reeds de Stoa erkende zulk een terrein tussen het gebodene en het verbodene in. En kerkvaders, enz., namen dit ook aan. Er zijn godsdienstige en zedelijke *adiaphora*; over de eerste was strijd onder de lutheranen na 1548, en tussen conformisten en non-conformisten in Engeland (1564), over de laatste tussen piëtisten en orthodoxen. Het geldt het terrein van het spel, de ontspanning, verkwikking, genieting, enz. Veel is niet geboden en niet verboden. Bijvoorbeeld Adam mocht eten van alle bomen, maar moest niet. Ik mag wandelen, roken, wijn drinken, reizen voor genot, een diner houden, luxartikelen kopen, sierlijk gekleed gaan, schertsen, lachen, enz., dat alles behoort tot de *ἐξουσία, ἐλευθερία* van de christen. Deze dingen (maar niet alle die men ervoor uitgeeft) zijn in zichzelf indifferent, noch ge-, noch verboden, maar ze zijn niet indifferent in het individu, in [een] concreet geval. Ik moet mij rekenschap geven of ik bijvoorbeeld nu wandelen, slapen, reizen, enz., mag.
7. *Collisio officiorum*.¹²⁵
 Reeds der oudheid bekend. Clytaemnestra vermoordt haar man

135. [*In margine*] Hierbij heel het terrein van het spel, de kunst, de ontspanning, de gezelligheid.

136. [*Inter lineas*] Polynices

137. Cicero, *De Officiis*, III.23.

138. Josephus, *Antiquitates Iudaicae*, III.5.5.

139. [Ernst] Sartorius, *Die Lehre von der [heiligen] Liebe*.

Agamemnon; hun zoon Orestes moet zijn vader wreken maar schendt dan [de] piëteit tegen [zijn] moeder.¹²⁶ Antigone moet haar broeder¹³⁶ begraven maar komt zo in strijd met [een] bevel van Kreon. Cicero noemt vele gevallen.¹³⁷ [68] De Stoa hield er zich ook druk mee bezig. Voorbeelden: Mt. 22:17v., Luk. 14:3v., 1 Cor. 7:8. Twee schipbreukelingen grijpen een plank, die alleen één houden kan. Een maagd moet [het] geloofverloochen en of zich laten onteren (Lucretia, Theodora bij Corneille).¹²⁷ Moet moeder of kind in een moeilijke baring opgeofferd? Moet men aan een vervolger zeggen waar iemand is heengevlucht? Moeilijke gevallen, door het geweten uit te maken. Enige algemene regels: plichten jegens God gaan voor die jegens [de] naaste, enz.; als twee plichten derzelfde klasse strijden, gaat de gewichtigste voor, en gaat boven leven.

8. Verdeling der wet.¹²⁸

Ex. 34:28, Deut. 4:13 noemt ze al de tien woorden. Verdeling in twee tafelen ook bijbels, Mt. 22:37v. Er zijn vooral drie indelingen:

- a. Die gevonden bij Josephus,¹³⁸ Philo, Origenes, Griekse kerk, Gereformeerde Kerk, enz.
- b. Joodse indeling: Ik ben de Heer uw God = eerste gebod; ons eerste en tweede gebod = tweede gebod en het tiende gebod één.
- c. Augustinus, katholieken, lutheranen; opschrift gelijk. Ons eerste en tweede gebod = het eerste. Ons tiende gebod gesplitst in negende = gij zult niet begeren 's naasten huis en tiende: niet begeren vrouw, enz. De roomsen en lutheranen hebben dus drie geboden op de eerste en zeven op de tweede tafel (drie en zeven heilige getallen). Gereformeerde indeling is zeker de juiste, eerste en tweede gebod zijn wezenlijk verschillend, het [69] tiende gebod kan niet gesplitst. De Hervorming behandelde nu de moraal decalogisch, kwam daartoe tegenover Rome, stelde Gods wet tegenover menselijke, kerkelijke inzettingen. Tegenwoordig is dat geheel prijsgegeven, behalve door Hodge,¹²⁹ door Sartorius.^{139/130} De Decaloog is zeer geschikt voor kor-

123. Vgl. *GE*, 341v.

124. Vgl. *GE*, §29 (pag. 348-365).

125. *Collisio officiorum*: botsing van plichten. Vgl. *GE*, §30 (pag. 365-382).

126. Doorgeshaald: 'Agame'.

127. Bavinck zinspeelt op het toneelstuk *Théodore* (1646) van de Franse toneelschrijver Pierre Corneille (1606-1684). Vgl. *GE*, 371.

128. Vgl. *GE*, 390v.

129. Zie: Charles Hodge, *Systematic Theology*, Vol. III, New York 1873, 259-465.

130. Zie: Ernst Sartorius, *Die Lehre von der heiligen Liebe oder Grundzüge der evangelisch-kirchlichen Moraltheologie, Dritte Abtheilung, Erste Hälfte. Von der einigenden, rein-*

te behandeling der moraal in [de] dogmatiek of in [een] catechismus, maar is in een volledige ethiek¹⁴⁰ ongeschikt.¹³¹ Ook Pictet laat [de] Decaloog al los. Behalve plichten jegens God en [de] naaste worden ook die jegens onszelf opgenomen. Die jegens de naaste worden weer onderverdeeld [in die] jegens gezin, maatschappij, staat, kerk, enz. Ook kan gevraagd of er niet plichten zijn jegens engelen, afgestorvenen, onpersoonlijke creaturen, dieren, planten. Maar hoe men indele: beginsel is één, namelijk liefde, en object is één, namelijk God en al het andere om, door, in God. [70]

§6.

1. Plichten jegens God, vervat in de eerste tafel.

Eerste gebod:^{141/132} zegt ons, dat we God God moeten laten, Hem niet moeten tekortdoen of aanranden in [Z]ijn bestaan. Hem niet opzij zetten of vernietigen, maar zo bestaan, leven, spreken, ons gedragen moeten, dat God God blijft. Dit gebod regelt onze stand, onze verhouding als creatuur tot God; wij behoren niet naast, boven, maar onder God te staan. Hier wordt dus geboden: geloof aan, in God, vertrouwen op God, liefde tot God, belijden van God, in een woord de religie als dienst des harten van de waarachtige God. Verboden wordt hier dus de afgoderij in al haar vormen. Afgoderij is naar haar wezen in plaats van de ware God een ander schepsel, hetzij dan bestaande of gefingeerd, als God erkennen, eren, vertrouwen, liefhebben, bijvoorbeeld zichzelf (zelfaanbidding), natuurmachten (elementen,¹⁴² zon, maan, enz.), helden (genieën, mensheid), staat, wetenschap, kunst, vrijheid, waarheid (ideale machten), geld, vlees, enz.; en zo kan men afgoderij plegen met zijn man, vrouw, kind, hond, met afgestorvenen (aanbidding der heiligen), met het fortuin, het toeval. In de tweede plaats wordt hier verboden het bijgeloof, superstitio, Aberglaube, over-geloof; in het algemeen is dit een nog hangen [71] blijven aan resten, overblijfselen uit een oude, vervangen godsdienst. Er zit drieërlei in:

140. Ook de *Catechismus*, behandelt bekering en gebed in [de] leer der dankbaarheid.

141. [*Inter lineas*] [A.] Kuyper, 'Het eerste Gebod. Zondagsafdeeling xxxivb. I.-VI. (Slot.);' in: *De Heraut*, N° 741-746 (6 maart 1892-10 april 1892).

142. [*Inter lineas*] natuурwetten.

143. [A.] Kuyper, 'Het tweede Gebod. Zondagsafdeeling xxxv. I.-IV. (Slot.);' in: *De Heraut*, N° 748-751 (24 april 1892-15 mei 1892).

144. [A.] Kuyper, 'Het derde Gebod. Zondagsafdeeling xxxvi. I.-VII. (Slot.);' in: *De Heraut*, N° 752-759 (22 mei 1892-10 juli 1892).

- a. Een geloof aan bovenmenselijke wezens of krachten, die niet bestaan, elfen, feeën, spoken, heksen, enz.
- b. Een mening, dat men in het bezit is van middelen om God, noodlot, of die bovennatuurlijke machten in zijn dienst en iets van hen gedaan te krijgen. Dit is toverij in enger zin, bezigen van astrologie, bezweringsformules.
- c. Een vrees, *δεισιδαιμονία*,¹³³ voor die geheime machten, waaronder men lijdt en beangst is.

Tweede gebod:^{143/134} zegt *hoe* we de ware God dienen moeten, bepaalt dus de wijze van dienst. En wel niet onder een symbool, onder een zichtbare afbeelding. Dit gebod handhaaft dus het geestelijk, onzienlijk wezen Gods, verbiedt dat wij mensen van God een beeld maken. Dit gebod is van grote betekenis, omdat wij als het ware behoefte hebben aan een beeld van God, omdat God zelf een beeld van zich heeft gemaakt, namelijk eerst in Adam, daarna in Christus. God geeft dus zelf een beeld van zich, vertoont ons zich daarin, ja laat zich in de Heilige Schrift menselijk beschrijven, laat bijvoorbeeld, Jes. 6, als een mens in visioen zich zien. Hij doet dus zichzelf aan ons zien, vertoont zich in [72] [een] beeld. Maar [H]ij verbiedt hier, dat wij een beeld van Hem maken, dat wij Hem gelijkvormig denken, voorstellen, maken aan een gevallen mens, aan een dier, vogel, creatuur. En Hij gebiedt, dat wij Hem altijd overeenkomstig zijn wezen op geestelijke wijze dienen zullen, met andere woorden dat we niet zijn beeld *maken* maar zelve zijn beeld *zijn* (door te geloven in Christus), dat we geen eigengem[aakte] godsdienst invoeren maar God dienen naar zijn wil. Hij kan en mag alleen bepalen, hoe [H]ij wil gediend worden. En nu zegt Hij hier: niet door vormendienst, uitwendig, door tekens, kruisen, ceremonies, relikwieën, enz., maar inwendig, met het hart, in geest en waarheid.

Derde gebod:^{144/135} handelt over de private uitoefening van de (in eerste en tweede gebod omschreven) ware godsdienst. In het algemeen wordt hier verboden, misbruik te maken van Gods naam, want aan die naam

genden, thätigen und gehorchenden Liebe, Stuttgart 1851, 114-325; en id., *Die Lehre von der heiligen Liebe oder Grundzüge der evangelisch-kirchlichen Moralthologie, Dritte Abtheilung, Zweite Hälfte. Von der heilig gehorchenden und vollendenden Liebe*, Stuttgart 1856, 1-198. Vgl. *GE*, 387.

131. Vgl. *GE*, 387.

132. Vgl. *GE*, §32 (pag. 401-420).

133. *Δεισιδαιμονία*: bijgelovige angst.

134. Vgl. *GE*, §33 (pag. 420-430).

135. Vgl. *GE*, §34 (pag. 430-450).

hangt zijn persoon, zijn eer: die naam is zijn openbaring, is Hijzelf. Onder mensen is dat alzo; een goede naam is beter dan goede olie. Maar veelmeer bij God. Verboden wordt dus bepaald het vloeken, d.i. het inroepen van Gods verdoemenis over zich of anderen, het dienstbaar maken van Gods macht aan zondige hartstocht, [73] het beledigen van Gods majesteit in natuur (donder, bliksem) of openbaring (Jezus!, enz.); het vals zweren, d.i. als men bij iets anders dan bij God zweert, bij tempel, altaar, heiligen, of als men iets onwaars bezweert (meineed); het onnodig zweren en bezigen van sterke bevestigingen; het lasteren van God, d.i. uitbarsting van haat tegen God en zijn regering, en het God eigenlijk als zondigend tegen hem voorstellen (God onrechtvaardig, wreed, tiran, schelden); het misbruiken van Gods naam, openbaring, woorden, daden, als gedachteloos bidden en zingen, schertsen en profaneren met Gods Woord, passiespelen, kritiseren van de Heilige Schrift, [de] Bijbel gebruiken als een fetisj, waarheid, bijvoorbeeld [de] genadeleer misbruiken tot zonde, schelden op [het] weer, lot, ongeval; misbruik van het lot; alle ketterij, het verwerpen der openbaring. En geboden wordt hier dus het recht gebruik van Gods naam en openbaring, d.i. die recht te kennen, te belijden en er winst mede te doen voor onszelf en anderen. En vooral ook de eed, aanroepen van God als waarachtig, alwetend, almachtig, de leugen straffend, dat men de waarheid zeggen zal, of iets naar eis volbrengen zal (eed van verklaring of van belofte). [De] eed was [74] in [het] Oude Testament geoorloofd, Deut. 6:13, 10:20, Ex. 22:11, enz. Maar velen ontkennen het in het Nieuwe Testament. Maar God zweert, Hebr. 6:13-18, Jezus, Mt. 26:63-64, Paulus, Rom. 9:1,¹⁴⁵ de engelen, Apoc. 10:5-6. Ertegen is Mt. 5:33-37 en Jakob. 5:12, waar echter alleen het zweren bij een schepsel, of in het dagelijks leven, of op het terrein der kerk verboden wordt. Vierde gebod:^{146/147/136} regelt de publieke oefening van de ware godsdienst. De sabbat heeft zijn grond bij de schepping in het voorbeeld Gods, Gen. 2:2-3, bestond dan ook al voor de wetgeving (Gen. 7:4, 10; 8:10, 12; 17:12; 21:4; 29:27v; Ex. 16:5, 22-30), ook bij heidense volken.^{148/137} Er ligt de gedachte in: God is ons voorbeeld, wij zijn [Z]ijn beeld, wij moeten Hem navolgen, [Z]ijn leven moet zich afspiegelen in het onze. Zo was het voor Adam, eerst werken, dan rusten. Maar na

145. [*Inter lines*] cf. Gal. 1:20, 1 Thess. 2:5.

146. [A.] Kuyper, 'Het vierde Gebod. Zondagsafdeeling xxxviii. 1.-v. (Slot.)', in: *De Heraut*, N° 767-771 (4 september 1892-2 oktober 1892).

147. [*In margine*] *Revue de Théologie et de Philosophie* van Asti[é], Mars 1893.

148. Eberhard Schrader, *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, Giessen 1883², 18v.

149. [*Inter lines*] christelijke handreiking.

de val verandert de sabbat van karakter en betekenis:

- a. Hij moet nu expres worden afgekondigd.
- b. Hij moet nu vooral negatief worden voorgesteld als onthouding van zware arbeid in het zweet des aanschijns.
- c. Hij kreeg een typische betekenis en beeldde af de verlossing uit Egypte, Deut. 5:12v.

Jezus houdt de sabbat, ontbindt hem niet, maar vervult hem, sterft op vrijdag, rust op de zevende dag. En krachtens die vervulling [75] komt nu geleidelijk de eerste dag in plaats van de zevende dag, in het genadeverbond gaat het rusten voor de werken. Karakter van de zondagsviering bestaat hierin:

- a. Onder Israël meer negatief, is ze thans positief. Niet-werken is op zichzelf niet heilig, geen religie, is geen doel, maar religieus middel. Alle werk kán ook niet stilstaan. Het natuurlijke leven, eten enz., gaat door. De natuur kent geen sabbat. Op zee moet men varen. Vele werken van noodzakelijkheid zijn er. Daarom geen juk opleggen, geen regel op regel!
- b. Positief is de dag des Heren, niet onze dag, een dag voor [Z]ijn dienst. Het religieuze leven heeft een eigen vorm, terrein, tijd, dag, uiting, openbaring nodig, en blijft hier op aarde naast het ethische staan. Daarom kerkdienst, scholen, filantropie, inwendige zending, uitwendige zending, armen,¹⁴⁹ zieken bezoeken, enz., christelijke werken, werken voor het Koninkrijk Gods. En dan in dat alles een dag der rust, vreugde, ontspanning, feestdag als onder Israël.
- c. Dag die ons kracht geeft voor de volgende dagen, om ook in ons beroep God te dienen, om ons op te heffen uit en boven het stof, ons onzer hemelse roeping en bestemming te herinneren, om ons kinderen Gods (uitwendig in goede feestkledij) te doen zijn, om ons te leren alle dagen onze boze lusten te bestrijden en dus de eeuwige sabbat hier aan te vangen. [76]

136. Vgl. *GE*, §35 (pag. 450-487). De verwijzing naar het Frans tijdschrift *Revue de Théologie et de Philosophie* heeft betrekking op het laatste concluderende artikel van de reeks: L. Thomas, 'Le Jour du Seigneur. Étude de dogmatique chrétienne et d'histoire. Conclusion', in: *Revue de Théologie et de Philosophie* 20 (1887), 136-167, 245-263, 403-456, 523-538; in: *Revue de Théologie et de Philosophie* 22 (1889), 371-398, 529-576; in: *Revue de Théologie et de Philosophie* 23 (1890), 250-275, 375-393, 581-614; in: *Revue de Théologie et de Philosophie* 24 (1891), 575-616; in: *Revue de Théologie et de Philosophie* 25 (1892), 169-196, 279-291, 360-382, 454-479, 528-556; en in: *Revue de Théologie et de Philosophie* 26 (1893), 24-61, 135-172 (vgl. *GE*, 456).

137. Vgl. *GE*, 451.

2. Plichten jegens de naaste.¹³⁸

Vijfde gebod:¹⁵⁰ is het wortelgebod der volgende, zoals het eerste gebod van de vier geboden der eerste tafel. Het legt de grondslag der maatschappij. Er is geen maatschappij denkbaar zonder leiding, hoofd. Het vijfde gebod poneert enerzijds de autoriteit en anderzijds de eerbied, de gehoorzaamheid. Het is het gebod van het droit divin. Dat is niets buitengewoons, maar zegt eenvoudig, dat altijd en overal het gezag, dat de ene mens over de ander heeft, uit God is. Beginsel en type is het gezin, de verhouding van ouders en kinderen. Dit is het eerste, oorspronkelijkste gezag van mens over mens, door God gewild, van nature bestaande. Gezag der ouders over kinderen rust niet in hun liefde, goedheid,¹⁵¹ in de mens (Pelagius), maar in Gods ordinantie. Waar die verhouding zuiver is, is er duurzaamheid, lang leven (belofte van het gebod). De verhouding van heer en knecht, vrouw en dienstmaagd, patroon en arbeider, leraar en leerling, adel en lijfeigenen, meester en discipel, overheid en onderdaan, in een woord van hogergeplaatsten en ondergeschikten ligt hierin principieel opgesloten en aangeduid. Gehoorzaamheid, niet liefde, is de eerste deugd. Alle muiterij, oproer, opstand, ongehoorzaamheid wordt hier veroordeeld. [77]

Zesde gebod:¹⁵² handhaaft de naaste in zijn persoon, verbiedt om de naaste aan te tasten, tekort te doen in zijn zijn, bestaan, existentie, leven. Naaste is niet alle mensen, maar elk die God naast ons plaatst. Nijd,¹⁵³ afgunst, wrok, haat,¹⁵⁴ moord, doodslag, enz., is er op [...] ¹⁵⁹ uit om zo iemand weg te wensen, te verwensen, uit de weg te ruimen. Maar God gebiedt zo iemand om Zijnentwil¹⁵⁵ te laten staan, te erkennen, te handhaven. Verboden word[en] ¹⁴⁰ hier alle directe of indirecte

150. [A.] Kuyper, 'Het vijfde Gebod. Zondagsafdeeling xxxix. I.-VII. (Slot.)', in: *De Heraut*, N° 772-778 (9 oktober 1892-20 november 1892).

151. [*Inter lineas*] opoffering.

152. [A.] Kuyper, 'Het zesde Gebod. Zondagsafdeeling XL. I.-V. (Slot.)', in: *De Heraut*, N° 779-785 (27 november 1892-8 januari 1893).

153. [*Inter lineas*] Mt. 5:21-22.

154. [*Inter lineas*] smaad, sarren, spot, toorn.

155. [*Inter lineas*] wijl hij beeld Gods is, Gen. 9:6.

156. [*Inter lineas*] Gen. 9:6, Rom. 13:1.

157. [*Inter lineas*] Luk. 3:14.

158. [*Inter lineas*] vriendelijkheid.

159. [A.] Kuyper, 'Het zevende Gebod. Zondagsafdeeling [XLI.] I.-VII. (Slot.)', in: *De Heraut*, N° 786-792 (15 januari 1893-26 februari 1893).

160. [A.] Kuyper, 'Het achtste Gebod. Zondagsafdeeling XLII. I.-VI. (Slot.)', in: *De Heraut*, N° 793-[798] (5 maart 1893-9 april 1893).

middelen, om anderer of eigen bestaan aan te randen, het verwaarlozen van gezondheid, het weigeren van geneesmiddelen, het niet willen weten van hygiëne, het roekeloos wagen van anderer of eigen leven, het verwerpen van voorbehoedmiddelen (vaccine), zelfpijniging, zelfkastijding, zelfmoord, enz., enz., maar niet de doodstraf¹³⁶ der overheid, niet de wettige¹³⁷ oorlog, maar wel het duel. En geboden wordt hier de liefde, die weer verschilt naar de objecten; liefde (piëteit) jegens afgestorvenen, liefde tot verwanten, barmhartigheid jegens ellendigen, vriendschap,¹³⁸ vaderlandsliefde, jegens de broederen in Christus, geduld jegens dwalenden. [78]

Zevende gebod:¹³⁹ handhaaft het lichaam van de naaste, verbiedt om hem aan te tasten in zijn lichaam. Het lichaam is geen kerker, hoort tot ons zelf, mag niet onteerd, is een tempel des Heiligen Geestes. Dit gebod, verbiedende het overspel, Gen. 2:23, Mt. 19:8, 1 Cor. 7:2, concubinaat en polygamie, Gen. 2:24, Mt. 19:5, 1 Cor. 7:2, Ef. 5:31, hoerij, Deut. 22:28, Spr. 5-7, 1 Cor. 6:19, Hebr. 13:4, bloedschande, Lev. 18:6v, 20:11v, onnatuurlijke zonden (onanie, Gen. 38:9; met beesten, Ex. 22:19; Sodoms zonden, Rom. 1-2), alle onkuisheid van het hart, Spr. 6:23-25, Mt. 5:28, 15:19-20, van woord, gebaar, kleding, boeken, schilderijen, dansen, enz., regelt het huwelijk en geeft het een heilige grondslag. Het huwelijk behoort tot de natuur en niet tot de genade, is geen sacrament. Het is eigenlijk een zaak der familiën, maar waarbij staat en kerk belang hebben en sanctie geven. Het is verplichtend voor wie roeping Gods tot het celibaat mist, maar celibaat is soms plicht, Mt. 19, 1 Cor. 7. Het moet gesloten met toestemming der ouders, tussen man en vrouw van verschillende familie. Verboden graden van bloedverwantschap. Van gelijke religie, geen gemengde huwelijken. Verloving, Echtscheiding geoorloofd, maar niet verplicht bij overspel. Tweede huwelijk is geoorloofd. [79]

Achtste gebod:^{140/141} verbiedt de naaste aan te tasten in zijn goed, bezitting. Dit gebod biedt een vast punt voor de eigendom. God gaf de aarde aan de mens; tot het beeld Gods behoort ook de heerschappij, Gen. 1:26-29). Maar dit gebod regelt niet de wijze van deze eigendom, beslist niet in de kwestie van communaal of privaat bezit, en is dus geen weerlegging van het socialisme. Onder Israël was de eigendom geheel anders geregeld als bij ons. Maar voorop moet staan: God alleen is eige-

138. Vgl. *GE*, §43-49 (pag. 572-603).

139. Bavinck schrijft: 'nu'.

140. Bavinck schrijft: 'wordt'.

141. Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Heraut, 793-797'. Bedoeld is: 793-798.

naar, wij zijn slechts rentmeesters. Dit gebod geldt niet voornamelijk of alleen de armen, maar evenzeer of meer nog de rijken. Verboden wordt diefstal in allerlei vorm, geldgierigheid als de wortel van alles, speculatie, oneerlijke concurrentie, woeker, oneerlijkheid¹⁶¹ in de handel, in maatgewicht, el, dagdieverij, oneerlijke faillissementen, verkorting of inhouding van loon, schulden maken, waarvervalsing, spelen om geld, speelbanken, weddenschappen, loterijen, diefstal door lid, met geweld, roof, inbraak. Diefstal gepleegd jegens de naaste, staat (wetsontduiking, belasting), kerk. En geboden wordt een welbesteden van het aardse goed, zuinigheid, vlijt, arbeidzaamheid, dagen tellen, en een zorgen voor de belangen van de naaste als van onszelve. [80]

Negende gebod:^{162/142} verbiedt om de naaste aan te tasten in zijn naam. Van elk mens vormt zich in deze kleine of grote kring dergenen die hem kennen, hetzij persoonlijk, hetzij door geschrift, enz., een zekere voorstelling. Dat is de naam die iemand heeft. Deze is van grote betekenis. Goede naam is beter dan goede olie. Het genot van ons leven, ons welzijn hangt daarvan af. En nu gebiedt ons dit gebod om van de naaste een ware voorstelling te vormen, hem recht te doen in zijn naam, en dus enerzijds die naam niet aan te tasten, te verkleinen door wantrouwen, achterdocht, achterklap, laster, valse beschuldiging in het gevecht, smaad, schimp, scheldwoorden, enz., en anderzijds hem niet te overdrijven door veinzerij, vleierij, pluimstrijkerij, bedriegerij, etc. En voorts wordt ons hier geboden, ten aanzien van alle dingen een ware voorstelling ons te vormen, onze gedachtewereld niet zelf te scheppen maar naar Gods openbaring in natuur en genade te vormen, en alle schijn, leugen, onwaarheid te haten. En dan, om nu die ware gedachten, die we ontvingen, overal en altijd zuiver te openbaren, waar te zijn in ons spreken, en elke leugen, ook die uit hoffelijkheid, scherts, nood, enz., te mijden.

161. [*Inter lineas*] afdingen, afpersen.

162. [A.] Kuyper, 'Het negende Gebod. Zondagsafdeeling XLIII. I.-III. (Slot.)', in: *De Heraut*, N° [799]-801 (16 april 1893-30 april 1893).

^{142.} Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Heraut, 798v.'. Bedoeld is: 799v.

GEREFORMEERDE ETHIEK

Gereformeerde ethiek^{1/2}

Inleiding

§1. Begrip der ethiek

1. De oudste getuigenissen voor de vorming en ontwikkeling van menselijke voorstellingen worden ons geboden door de taal.¹ Daarmede moet ook de bepaling van het begrip der ethiek beginnen. Maar daarbij moet men erop bedacht zijn, dat de betekenis der woorden vloeiend is en zich steeds verandert; het kan dus licht gebeuren, dat een woord een of andere betekenis, waarin wij het nu gebruiken, niet van huis uit gehad heeft, maar eerst later, door een bepaalde aanleiding, in de wetenschap, door het gebruik bij een bepaald persoon enz., gekregen heeft. De geschiedenis van een woord en zijn betekenis mag dus niet uit het oog verloren worden.

Dit is terstond van toepassing, als wij het algemeen begrip van onze wetenschap nagaan. Men heeft het gewichtig en zinrijk geacht, dat de taal³ bij Grieken, Romeinen en Germanen het zedelijke met⁴ de zede (ἔθος, mos) in verbinding heeft gebracht. Maar de geschiedenis van het woord is hiermede niet in overeenstemming. In het Grieks zijn ἥθος en ἔθος oorspronkelijk dezelfde woorden; ἥθος is alleen de Ionische vorm voor ἔθος. Maar toch maakte het spraakgebruik er [3] al spoedig onderscheid tussen: ἔθος duidde de uitwendige gewoonte aan (consuetudo), maar ἥθος kreeg vroeg de bij Homerus nog voorkomende betekenis van woonplaats van mensen en dieren, en daardoor die van de door vertrouwde omgeving in iemand bewerkte gemoedsstemming, affectus, naturae proprietas, of gelijk Quintilianus zegt, morem quaedam proprietas.⁵ Dit woord kreeg daarom een innerlijke betekenis en wisselde met τρόπος af.⁶ Maar van dit woord in de zin van het zedelijke, zedekunde, enz., was eerst heel geen sprake. Dat kwam eerst door Aristoteles. Deze namelijk onderscheidde de dianoëtische en de ethische deugden, en noemde de laatste zo, omdat hij erbij dacht aan de deugden (niet van het verstand, maar) van het gemoed, het karakter (= ἥθος).^{2/7} De

1. Wilhelm Wundt, *Ethik. Eine Untersuchung der Thatfachen und Gesetze des sittlichen Lebens*, Stuttgart 1886, 15[v].

2. [pag. 2] *Ethica Nicomachea*, II.1: ἡ δὲ ἠθικὴ (ἀρετή) ἐξ ἔθους περιγίνεται. [pag. 2] *Magna Moralia*, A6: τὸ γὰρ ἥθος ἀπὸ τοῦ ἔθους ἔχει τὴν ἐπωνυμίαν ἠθικὴ γὰρ καλεῖται

1. Archief Bavinck, map 120.
2. In het cahier waarin Bavinck deze 'Gereformeerde ethiek' schreef, bewaarde hij een rouwkaart van zijn bijna achttien jaar jongere broer. De tekst luidt:

Heden morgen overleed, na een langdurig en geduldig lijden, in de
 hope des eeuwigen levens, onze geliefde jongste Zoon en Broeder

JOHANNES GERRIT BAVINCK

Doct^r. in de rechts- en staatswetenschap, in den ouderdom van ruim 24 jaren.

J. Bavinck
 G.M. Bavinck-Holland
 H. Bavinck
 J.A. Bavinck-Schippers
 C.B. Bavinck
 G. Bavinck-Bouwes
 B.J.F. Bavinck

Kampen, 26 Dec. 1896.

Johannes Gerrit Bavinck (geboren 25 september 1872) leed aan tuberculose. Op de onbedrukte delen van de rouwkaart heeft Bavinck aantekeningen gemaakt. De tekst van deze in vier delen – Zedelijk beginsel, Schets der Ethiek, Zedewet, Zedelijk doel – verdeelde aantekeningen luidt:

Zedelijk beginsel

Mensch beeld Gods, gerecht. enz
 Zonde, verwoesting v. beeld Gods
 Onbekwaam ten goede.
 habitus, potentia, actus
 principia:

Hartstochten, neigingen
 lusten, driften, begeerten
 volunt. en involunt.
 vrijheid en dwang
 formeele, mater.
 opposita: ignorantia, concup. metus,
 violentia
 (geweten hier niet, maar bij wet)

verdienste: loon en straf
 synderes genade, objectief in x en subj.
 wedergeboorte, gratia habitualis, infusa
 geloof
 deugden,

natuur

wezen (Jon. Edwards
 Butler, Works London Macmillan 1900
 II^e deel (2 deelen elk 7 sh)
 zetel

indeeling
 oorzaak
 duur
 gaven, dona
 beatitudines
 fructus

Schets der ethiek

Naam en begrip: leer van 't goede.

dogm. en ethiek: kennis en dienst Gods.

Begrip van 't goede: goed = wettelijk (zonde *ἀνομία*), geen substantie. Maar wet ook maatstaf voor alles, voor subject ook en doel

- a. zedelijk beginsel: geloof, deugd
 - b. zedelijke maatstaf: zedewet, plicht
 - c. zedelijk doel, resultaat: Güter
- Menschheid heeft er naar gezocht
- a. in subject, deugd, Arist. Stoa,
 Shaftesbury
 Rousseau
 't goede is natuur
 regeling der hartstochten (Spinoza)
 - b. in wet
 moral sense
 geweten
 pract. Vernunft (Kant)
 auton. moraal, Grotius
 medelijden (Schopenh.)
 - c. in 't zed. doel
 geluk, utilisme, hedon. Epic.
 welvaart happiness of greatest number
 zelfevolucie
 zelfvolmaking, Leibniz Wolff

Zedewet

wezen v. wet
 soorten v. wet (zie mijn Hedend[aagsche] moraal)
 Gods natuur
 lex aeterna
 lex naturae (conscientie, tutorisme, probabilisme
 lex humana
 lex mosaica
 lex nova (Evan.)
 praecepta

dianoëtische deugden werden nu volgens hem vooral door onderwijs verkregen, maar de ethische door oefening; en daarbij maakte hij voor het eerst de opmerking, dat dit ook door de taal bevestigd werd, want ἦθος was met ἔθος verwant. De taal niet en het volk niet legde eerst die verwantschap, maar Aristoteles merkte ze op. En zijn school ging heel het gebied (van het zedelijke) met de naam van het ethische noemen. Zo ook in het Latijn. Daar bestond het woord mos, mores.³ De Romeinen duiden met mos, mores iets anders aan dan Aristoteles met zijn ἦθος, want zij dachten [5] daarbij aan de uitwendige zeden en aan de eigenschap, om eigen gedrag naar de vanouds gebruikelijke orde in te richten. Van dat woord mos werd nu door Cicero kunstmatig het woord moralis gevormd; hij zegt zelf,^{4/8} dat hij het woord gevormd heeft naar het Griekse ἠθικός om er de Latijnse taal mee te verrijken. En eerst later, volgens velen door Macrobius of Ambrosius, is daarvan het woord moralitas gevormd.^{5/9}

Het Germaanse zede werd vroeger afgeleid van het Sanskriet: sat = wonen, Gotisch: sidus, 1 Cor. 15:33, 2 Tim. 3:10. Bij de nomaden, zei men, zijn geen zeden; eerst als de mensen gaan zitten, ontstaan ze. Maar die afleiding is prijsgegeven.¹⁰ Tegenwoordig leidt men het af van het Oud-Indisch: svadhâ = gewoonte (uit sva, Latijn suus, en dhâ = maken = het zich eigen gemaakte, eigenaardigheid, Latijn: (con)suetudo, Grieks ἔθος, gewoonte).⁶ Dat nu van dit woord de naam van het zedelijke¹¹ voor onze wetenschap gevormd heeft, is misschien in zekere zin toevallig. Zedelijk is volgens Wundt⁷ niet anders dan een vertaling van het Latijnse moralis. Want sittlich in het Middelhoogduits betekende nog niets anders dan sittig, bescheiden, en het woord zedelijkheid ontbreekt er nog.

διὰ τὸ ἐθίξεσθαι. [pag. 2] Xenocrates sprak reeds van ethiek, in onderscheiding van logica en fysica.

3. [pag. 2] Mos betekent eerst wil, eigen wil, eigen zin (morusus), bijvoorbeeld morem alicui gerere; dan de door de wil vastgestelde orde, de zede.
4. Cicero, *De fato*, 1.
5. Zo Wundt.
6. Rudolph von Jhering, *Der Zweck im Recht, Zweiter Band*, Leipzig 1886², 20.
7. Wilhelm Wundt, *Ethik*, 17[v].
8. Wilhelm Wundt, *Ethik*, 18[v].
9. [pag. 6] Zeden zijn óf = gewoonten, óf zulke gewoonten, die langzamerhand geheel vrij, gewillig, vanzelf gevolgd worden en dus uit neiging geschieden, ἔθῃ die niet uit ἦθος (gezindheid, karakter) voortvloeien, omdat ze langzamerhand zo ἦθος hebben voortgebracht (Victor Cathrein, *Moralphilosophie. Eine wissenschaftliche Darlegung der sittlichen, einschließlic der rechtlichen Ordnung, Erster Band. Allgemeine Moralphilosophie*, Freiburg im Breisgau 1899³, 126[v.]).

Het schijnt dus, dat er oorspronkelijk in de taal geen algemeen begrip was voor wat wij het zedelijke noemen. Men kende wel bijzon[7]dere deugden en ondeugden en had wel een besef van het goede in het algemeen enerzijds en van het kwade in het algemeen anderzijds. Maar het was toch vooral de wetenschap, die al het bijzondere saamvatte in het begrip van het zedelijke.⁸ De etymologie geeft dus niet zoveel licht, als velen eerst wel dachten.

2. Dat blijkt ook hieruit: tussen zede(n) en het zedelijke is er een hemelsbreed verschil. Zeden is synoniem van gebruiken en gewoonten. Gewoonte is dat handelen, dat gezeteld is, dat vaste woonplaats heeft verkregen, en dat goed of kwaad kan zijn; het is een neutraal woord en drukt zowel uit de gewone handeling van een individu als van een groep van mensen. Gebruiken zetelen in een groep van mensen, in een familie, in een stam, en kunnen ook goed of kwaad zijn; het woord laat dit in het midden. Zeden^{9/12} zijn ook gewoonten, maar ze zijn van gewoonten daarin onderscheiden, dat ze nog dieper wortelen in het volksleven hebben, dat zij nog algemener en krachtiger heersen, en dat zij nog meer vrijwillig en vanzelf door allen gevolgd worden. Maar nu is er tussen zeden en zedelijk een groot onderscheid. Het is een heel ander begrip, dat we met beide woorden verbinden, zodat zedelijk, zedelijkheid niet door het volk van zeden afgeleid is. Immers, zeden heersen wel, leggen beslag op [9] iemand, hebben iets verplichttends. Maar dit verplichtende der zeden is iets gans anders dan het zedelijk = ethisch verplichtende. De zede verplicht maar op andere wijze dan de moraal. Iemand, die de omgangsvormen verwaarloost,

Ethica Nicomachea, Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Charles Hupperts en Bartel Poortman, Budel 2005, 123). Τὸ γὰρ ἦθος ἀπὸ τοῦ ἔθους ἐχει τὴν ἐπωνυμίαν ἡθικὴ γὰρ καλεῖται διὰ τὸ ἐθίζεσθαι: 'From ἔθος comes ἦθος, and so moral virtue is called "ethical", as being attained by practice' (citaat uit: Aristoteles, *Magna moralia*, 1.6; Engelse vertaling overgenomen uit: *The Works of Aristotle*, Translated into English under the Editorship of W.D. Ross, *Magna moralia*, *Ethica eudemia*, *De virtutibus et vitiis*, Oxford 1915).

8. Bavinck neemt de bronverwijzing over uit: Wilhelm Wundt, *Ethik. Eine Untersuchung der Thaten und Gesetze des sittlichen Lebens*, Stuttgart 1886, 17, noot *.
9. Bavincks bron is: Wilhelm Wundt, *Ethik*, 17.
10. Eerder nam Bavinck deze afleiding over. Vgl. H. Bavinck, *GE*, 44 en eerder in deze uitgave pag. 20v.
11. Doorgehaald: 'gevorm'.
12. Bavinck vermeldt niet welke editie van het werk van Cathrein hij heeft gebruikt. Vergelijking van de eerste (1890), tweede (1893), derde (1899) en vierde (1904) druk brengt aan het licht dat het de derde druk is.

heet niet onzedelijk (terwijl iemand die steelt enz., maar niet gezegd wordt te handelen in strijd met de zeden[]). Zede ziet op de vorm, die in een maatschappij veel betekent, cf. man van vormen, ongevormd, vormelijk, goede manieren (middeleeuws: manuarius = handig, vandaar maniera, manières), fatsoen (fashion van facies), hoffelijkheid, courtoisie (cortesia, curtis = hof, Frans: cour), galanterie (van de in gala = hofkleed verschijnende), mode, enz.^{10/11} Van de zeden af te wijken, is daarom misschien onbeleefd, onbetamelijk, onbehoorlijk, enz., maar niet zondig altijd. Integendeel, zeden is ook een neutraal woord, uit hoger gezichtspunt beschouwd en naar hoger maatstaf beoordeeld. Er zijn goede maar ook kwade zeden. Soms is het goed en juist zeer zedelijk, om van de zeden af te wijken, er tegenin te gaan (Jezus, Luther, e.a.).¹² In de zeden heeft de vorm, de gewoonte, het gebruik het hoogste gezag, maar in het zedelijke is er een hoger gezag aan het woord.

Wat is dan het zedelijke? Om goed te leren, moet men goed onderscheiden. Men kan het woord [11] gebruiken in ruimer en in enger zin. In ruimer zin dient het woord om de ethische handelingen af te zonderen van de logische, esthetische, natuurwetenschappelijke verschijnselen; dan behoort ook het kwade, de zonde tot het zedelijke, tot het terrein van het zedelijke. In enger zin staat zedelijk tegenover onzedelijk, wordt het in bonam partem gebezigd en duidt het alleen goede handelingen

10. Rudolph von Jhering, *Der Zweck im Recht, Zweiter Band*, 28-33.
11. [pag. 8] Wel wordt zeden meestal in bonam partem gebezigd, maar toch is het onjuist, om zeden te definiëren als goede, edele gewoonten (gelijk Otto Frick doet, *Ueber das Wesen der Sitte, Zeitfragen des christlichen Volkslebens* 9 (1884), Heft 8. [pag. 8] Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 127.
12. Cf. Theobald Ziegler, *Sittliches Sein und Sittliches Werden. Grundlinien eines Systems der Ethik*, Strassburg 1890².
13. Richard Rothe, *Theologische Ethik*, [Erster Band, Wittenberg 1867²], §88.
14. [pag. 10] Het zedelijke in algemeen-formele zin is psychologisch (het willend leven); in deze zin kan men zeggen: een hoer is een zedelijk wezen.
15. Richard Rothe, *Theologische Ethik*, [Erster Band], §[87].
16. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 127v.
17. Chr. Ernst Luthardt, *Kompendium der theologischen Ethik*, Leipzig 1896, §3.1.
18. [pag. 12] De naam *Sittenlehre* is sedert Mosheim in gebruik gekomen. Kant vatte er moraal en rechtsleer onder saam. Schleiermacher sprak van *System der Sittenlehre* (filosofische ethiek) en van *Christliche Sitte* (christelijke ethiek); *Sittenlehre* ook bij Wuttke, Schmid, Oettingen. Naam *moraal* vooral sedert Kant, bij rationalistische en supranaturalistische ethici, Staudlein, Reinhard, enz., ook bij Vilmar, Marheineke, en bij roomse theologen. Naam *Ethiek* vooral sedert Hegel, Stahl, Rothe, Harleß, Hofmann, Martensen, enz. (ook Werner, rooms).

aan. Het zedelijke (als soortbegrip, in neutrale zin) omvat dus het zedelijk-goede en het zedelijk-kwade.¹³ In [...] ¹³ tweërlei zin moet het nu verschillend bepaald. In de algemene zin, ¹⁴ als soortbegrip, omvatend het zedelijk-goede en het zedelijk-kwade, dan is het zedelijke (in onderscheiding van het logische, esthetische, enz.) datgene, wat vrij uit rede en wil voortkomt. Das Moralische ist das durch die kreatürliche Selbstbestimmung Kausirte, Gewordene.^{15/14} Tot het kenmerk van het zedelijke behoort dan: a) dat de rede de handeling die men wil volbrengen naar hare verhouding tot de zedenwet beoordeelt, en b) dat de wil in het licht dezer kennis ze vrij volbrengt, hetzij in overeenstemming met of tegen de zedenwet, zodat de handeling dan goed of kwaad is. Het zedelijke in deze zin is een formeel, een soortbegrip. Maar het zedelijke in enger zin, d.i. het zedelijk-goede (en het zedelijk-kwade) heeft zijn maatstaf in de wet, welke deze nu ook zijn moge.¹⁶ [13]

3. Ethiek is dus de wetenschap van het zedelijke, en wel in algemene zin, dus van al de toestanden en handelingen, die op het gebied van het zedelijke liggen, niet alleen van de zedelijk-goede, maar ook van de zedelijk-kwade, d.i. de zonden. Maar er zijn voor deze wetenschap verschillende namen gebruikt: moraal, Sittenlehre, zedeleer, zedenleer, zedekunde, zedenkunde. Boven al deze verdient die van ethiek de voorkeur:
 - a. Moraliteit en Sittlichkeit verschillen wel niet zoveel als Hegel het wilde doen voorkomen. Hij onderscheidde drie Stufen: legaliteit (= het recht), moraliteit (doen van het goede uit vrije wil, uit Gewissenhaftigkeit), Sittlichkeit (doen van het goede, wijl de wil één met het goede is), en zo ook Stahl, K.Phil. Fischer, e.a.¹⁷ Want moralitas en Sittlichkeit staan op één lijn, zijn beide door de wetenschap gevormd en drukken wezenlijk hetzelfde uit. Maar moraal en ethiek zijn toch onderscheidend. Moraal ziet op de uitwendige handelingen alleen, ethiek let op de innerlijke gezindheid, op het karakter, ἦθος.
 - b. Sittenlehre,^{18/15} zede(n)leer of -kunde zegt nog minder dan moraal. Want moralis (disciplina) is door Cicero gebezigd ter vertaling van ἡθικός; en deze beide woorden ἡθικός en moralis hebben een andere, diepere betekenis dan ἔθος en mos. Daarom tegen Sittenlehre enz.:

13. Bavinck schrijft: 'In den tweërlei zin'.

14. Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Rothe §88'. Deze verwijzing klopt niet. Het citaat is te vinden in §87 (zie: Richard Rothe, *Theologische Ethik, Erster Band*, Wittenberg 1867³, 382).

15. Bavincks bron is: Chr. Ernst Luthardt, *Kompendium der theologischen Ethik*, Leipzig 1896, 3.

zeggen niets an[15]ders dan kennis of leer van de zeden. Maar gelijk we zagen, ethiek is geen kennis of leer van de zeden, maar van het zedelijke, wat iets gans anders en hogers is. Het woord zede in [?]ing¹⁶ (en dan zedekunde of zedeleer) is zo zelfs niet gebruikelijk. Niet kennis van de zede, maar van het zedelijke bedoelen we. Beter ware dan zedenkunde of zedenleer, maar ook dit is onvoldoende. Wij willen kennis niet van de zeden maar van het zedelijke; we willen systeem, eenheid.

- c. Ook nog dit: kunde, leer, wetenschap zijn onderscheiden. Cf. taalkunde, empirische navorsing en voorstelling van de stof; taal-leer, geheel van regels tot aanleren; taalwetenschap, opsporing van de wetten der verschijnselen. Ethiek wil wetenschap zijn, wil doen kennen het principe en het systeem van het zedelijke. Ze is geen empirische kennis slechts noch ook handboek om te leren, maar een wetenschap, die de grond en de wet van het zedelijke opspoort.¹⁹ [17]

19. Cf. tegen G.H. Lamers, *Zedekunde. Leidraad ten gebruike bij het hooger onderwijs*, [Eerste stuk – Inleiding,] Te Groningen: Wolters 1900, 6-8. De Bussy spreekt van *Inleiding tot de zedekunde*, Amsterdam 1898 en Hoekstra van *Zedenleer* (drie delen), Amsterdam 1894; *Geschiedenis van de zedenleer*, Amsterdam 1896. Lamers onderscheidt nog weer zedekunde (formeel, theoretisch deel, leer van hoogste goed en deugd) en zedeleer (praktisch, plichtenleer).
20. John Lubbock, *Die Entstehung der Civilisation und der Urzustand des Menschengeschlechtes erläutert durch das innere und äußere Leben der Wilden*, Jena 1875, 340; Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 553.
21. [pag. 16] Doden van ouden en ouders (in Sudan, Kordofan, bij de Hottentotten, in Australië, enz.) is gevolg van religieus geloof en kinderlijke eerbied (Dr. Bonif. Platz, *Der Mensch, sein Ursprung, seine Rassen und sein Alter*, Würzburg und Leipzig: Woerls 1898³, 303 (S. 303-3[11] handelt over Die Laster der Naturvölker, waar-bij dan nog ter sprake komen *kindermoord* in Australië, Melanesië, Polynesië, Fiji, Tahiti; *menseneten*, sporadisch in Azië (bij de Batta op Sumatra), Afrika en Amerika maar heersend in Australië, Melanesië, Polynesië; *verbranden* of vermoorden der vrouwen na de dood des mans, op vele Zuidzee eilanden, in Nieuw-Zeeland, in Peru, bij de Arjavolken in Kashmir en bij de hindoes, wat de vrouwen zelf willen).
22. [*Inter lineas*] kindermoord (Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 561).
23. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 559.
24. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 554-555.
25. [*In margine*] Cf. Hutcheson (bij Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts; mit einer Einleitung über die antike und christliche Ethik*, Stuttgart 1882, 225).
26. Zie bij Bonif. Platz, *Der Mensch*, 303-3[11].
27. Bonif. Platz, *Der Mensch*, 311.
28. [*In margine*] 4°.
29. [*In margine*] 5°.

§2. Filosofische ethiek

1. Het zedelijke is een algemeen menselijk verschijnsel en komt ook buiten de openbaring bij alle volken voor. De evolutionisten, die alles, ook de moraal, laten *worden*, ontkennen dit. Sir John Lubbock bijvoorbeeld beweerde, dat de lagere volken geen voorstelling van recht en onrecht hadden.^{20/17} Maar dit is geheel onjuist. Wel is er in bijzonderheden groot verschil, en dikwerf een grote afstand van de christelijke moraal. Er heersen in de heidenwereld schrikkelijke ongerechtigheden:^{21/18} pederastie,²² hoererij, polygamie, slavernij der vrouw, bloedwraak (Germanen), wreedheid, vijandshaat (barbaren), kannibalisme, leugen, diefstal, enz. Maar daarbij bedenke men:
 - a. Het is zeer moeilijk, om de ware gedachten van de natuurvölker te leren kennen in religie en moraal. Zij zijn schuw, niet mededeelzaam, en drukken zich zo uit, dat Europeeërs het licht misverstaan.²³
 - b. Dat er algemene, schrikkelijke zonden heersen onder een volk bewijst nog niet, dat zulk een volk ze niet als zonden kent. Denk eens aan de prostitutie en de dronkenschap in de grote steden.^{24/25}
 - c. Van alle schrikkelijke zonden bij de wilde volken zijn er ook voorbeelden en analogieën bij de cultuurvölker, pederastie, prostitutie, kannibalisme, mensenmoord (gladiatorenspelen), dronkenschap, enz.^{26/19} Lub[19]bock zegt terecht volgens Platz,²⁷ dat men bij de natuurvölker geen enkele ondeugd aantreft, die niet ook bij de cultuurmensen voorkomt.

Voor het overige is het waar,

- 1.²⁸ dat er geen enkel volk is, dat niet tussen goed en kwaad, deugd en ondeugd onderscheidt. Dát er goed is en kwaad, is alle volken bekend. Aan het goede kennen zij loon toe en aan het kwade straf. Deugd en gerechtigheid gelden overal als van hoger waarde dan rijkdom, macht en talent.
 - 2.²⁹ Voorts geloven alle volken, dat de zedelijke orde boven de mensen staat en door de goden gehandhaafd wordt. En die goden belo-
16. Het is niet leesbaar welk woord Bavinck hier schrijft. Het woord eindigt op de letters: 'ing'. Er lijken twee letters vooraf te gaan.
17. Bavinck neemt de verwijzing naar Lubbock over uit: Victor Cathrein, *Moralphilosophie. Eine wissenschaftliche Darlegung der sittlichen, einschließlich der rechtlichen Ordnung, Erster Band. Allgemeine Moralphilosophie*, Freiburg im Breisgau 1899³, 553, noot 3.
18. Bavinck noteert 'S. 302-312' als verwijzing naar het gedeelte over 'Die Laster der Naturvölker'. De juiste verwijzing is: 302-311.
19. Vgl. annotatie 18.

nen het goede en straffen het kwade niet alleen in dit leven, maar ook hiernamaals. Geloof aan onsterfelijkheid wordt bij alle volken aangetroffen.

- 3.³⁰ In bijzonderheden is er verschil: polygamie, echtscheiding, mensenoffers, enz., worden soms goed geacht. Maar in grondtrekken en hoofdzaken is er overeenstemming: verachting der godheid, mishandeling der ouders, moord, echtbreuk, diefstal, bedrog, leugen, meened gelden algemeen als misdaden. En sommige deugden zijn bij sommige volken hoog ontwikkeld, bijvoorbeeld vergelding bij Egyptenaren, medelijden bij de Boeddhisten, pietas bij de Romeinen, ouderverering bij de Chinezen, gerechtigheid bij de Grieken, kuisheid (huwelijkstrouw, huisgezin) bij de Germanen. De grondlijnen van de Decaloog zijn alle mensen in het hart geschreven, ook [21] al komt er verschil bij de toepassing der algemene regelen op concrete gevallen en in verschillende omstandigheden.³¹ Het woord van Paulus wordt bevestigd, dat de heidenen φύσει de dingen der wet doende, tonen dat τὸ ἔργον τοῦ νόμου in hun hart geschreven staat,³² waaraan hun consciëntie getuigenis geeft, Rom. 2:15. God heeft zich hun niet onbetuigd gelaten, en de zonde door zijn algemene genade beteugeld. Wij vermijden dus twee uitersten: de verheerlijking en de algehele verachting der heidenen. Maar onze tegenstanders zijn altijd met zichzelf in strijd. Enerzijds zijn ze genooddaakt, om krachtens hun evolutiebeginsel de heidenen zo laag mogelijk te stellen en hun zelfs alle moraal te ontzeggen. En anderzijds gaan zij, zodra wij de verhevenheid der christelijke moraal roemen, de deugden der heidenen zo hoog mogelijk verheerlijken en tegen de christelijke moraal uitspelen.
2. Omdat er een natuurlijke zedelijkheid onder de heidenen is, kon er

30. [In margine] 6°.

31. Cf. hierbij Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 508-613.

32. [pag. 20] A. Freybe, 'Der Ursprung der Sitte' (*Neue Kirchliche Zeitschrift* 12 (1901), 694-716) komt op tegen Jhering die zegt: Von Einfällen Einzelner ist jede Sitte ausgegangen (*Der Zweck im Recht, Zweiter Band*, Leipzig 1886², 562), sluit zich aan bij [M.] Lazarus, *Ueber den Ursprung der Sitten*, Berlin: Dümmler 1867², en zegt: niet inval, uitvinding, openbaring is oorsprong van zede, maar [de] mens heeft aanleg, instinct voor het zedelijke, en komt dan tot zeden, bepaalde gewoonten, in en door de gemeenschap, of liever nog: de zede is product van het Gefühl der Gemeinschaft, gevoel van verplichting tegenover [de] gemeenschap, gevoel van Selbstbeschränkung, Rücksichtnahme op anderen.

33. [pag. 22] Christian Garve, *Uebersicht der vornehmsten Principien der Sittenlehre, von dem Zeitalter des Aristoteles an bis auf unsre Zeiten*, Breslau 1798.

34. [pag. 22] Moral predigen is leicht, Moral begründen schwer (Schopenhauer).

ook allengs onder hen een wetenschap opkomen, die dat zedelijke ging onderzoeken, dat is, een natuurlijke moraal, een filosofische ethiek.³² Over de geschiedenis dier filosofische ethiek, zie mijn Schets der gereformeerde ethiek §2 en de daar aangehaalde literatuur.²¹ Hier laten wij die geschiedenis rusten en trachten de filosofische stelsels van ethiek tot enige klassen of groepen te herleiden.

Dat is ook reeds door anderen beproefd, bijvoorbeeld door Ed. von Hartmann, *Das sitt[23]liche Bewusstsein*, Berlin: Duncker 1886.² [Henry] Sidgwick, *The Method of Ethics*, Introduction, §4. Wilhelm Wundt, *Ethik. Eine Untersuchung der Thatfachen und Gesetze des sittlichen Lebens*, Stuttgart 1886, 349v. Constantin Gutberlet, *Ethik und Religion. Grundlegung der religiösen und Kritik der unabhängigen Sittlichkeit*, Münster 1892, vooral 193v. [Victor] Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, Freiburg 1899³, 153v.³³

Zulk een classificatie is wel te geven, zij het ook niet zonder moeite en zonder verwaarlozing van details. Immers, de hoofd- en cardinale vraag van de ethiek, bepaald van de filosofie, is deze: wat is het goede, wat is goed, en waarom is het goed, waarom moet het een door ons gedaan en het ander door ons nagelaten worden?^{34/22} Daarop wordt door de moralisten een zeer verschillend antwoord gegeven. Praktisch, over de vraag: wat is goed en kwaad, is er niet zo heel groot verschil, ofschoon dit toch meer en meer komt, maar wel over deze: waarom is dit goed en dat kwaad? Men kan toch het antwoord op die vraag zoeken en dus het principe der moraal (de norma en het hoogste goed, dat is het motief en doel) zoeken in of buiten de mens, en dan weder in de mens, in zijn rede, geweten, verstand, gevoel, of in een bijzondere aandoening (bijvoorbeeld medelijden), of buiten de mens in God, de natuur, de staat (overheid), in eigen volmaking, in anderer geluk en welvaart, in lust en genot, of ten slotte aan de moraal wanhopen. Zo krijgen wij volgende stelsels:

20. Φύσει: van nature; τὸ ἔργον τοῦ νόμου: het werk van de wet.

21. Bavinck doet hier op het manuscript bewaard in map 61 in het Archief Bavinck. Zie eerder in deze uitgave pag. 149v.

22. Bavincks bron zou kunnen zijn: Arthur Schopenhauer, *Die beiden Grundprobleme der Ethik*, Leipzig 1881³, 103 (het is het motto op de titelpagina van het tweede opstel: 'Über das Fundament der Moral').

A.

- a. Rationele, intellectualistische³⁵ ethiek, die het principe vindt in 's mensen redelijke natuur.³⁵

Dit was de be[25]schouwing der Grieken, gelijk die na Socrates en Plato vooral door Aristoteles ontwikkeld werd. Grondslag van het zedelijk leven was bij de Grieken de natuur, natuurlijke aanleg, die goed is en slechts dient ontwikkeld. Norma is de wet³⁶ in natuur en staat, want de mens is ζῶον πολιτικόν.²⁴ Doel is harmonieuze ontvouwing van alle gaven en krachten, καλοκαγαθία, ἀρετή, door gymnastiek en μουσική. Maar de sofisten groeven [een] kloof tussen object en subject, vroegen naar objectieve geldigheid en recht der wet en eindigden met het ἀνθρώπος μέτρον πάντων.²⁵

Daar kwam Socrates tegenop. Hij trachtte het objectief goede daarvoor te handhaven, dat hij zeide: het goede bestaat in het handelen op grond van een recht inzicht in het begripsmatig vastgestelde wezen der deugd; niemand is vrijwillig boos, kennis is deugd; (en deugd valt met het nuttige saam, d.i. niet met lust maar met wat der persoonlijkheid, haar zelfstandigheid tot nut strekt).

Plato ontwikkelt dit zo: het hoogste goed, de ware zelfstandigheid, de godelijkheid, is bovennatuurlijk en krijgt de mens alleen door kennis van het bovennatuurlijk goede, de ideeën, vooral van de idee van het goede, van God, en door naar die kennis genormeerd handelen, streven naar dat hoogste goed, ideale liefde, ἔρως, welke lagere begeerten onderdrukt, de mens buiten de wereld leidt en aan eigen volmaking doet arbeiden.

Aristoteles is het nu in veel opzichten hiermee eens: het hoogste goed bestaat niet in lust, rijkdom of eer, en ook: het is niet te verkrijgen dan door de kennis, de filosofie. Maar Aristoteles is niet zo'n idea[27]list als Plato, hij is realist, rekent met de werkelijkheid, bestrijdt de zelfstandige ideeënwereld, scheidt vorm en stof niet vaneen en zegt zo nu ook in de ethiek: het hoogste goed voor de mens is de eudemonie (niet ascese, ontvluchting of doding dezer wereld), maar die eudemonie, welke voor de mens als zodanig, als bijzonder wezen, in overeenstemming met zijn natuur, d.i. met zijn (hem van de dieren enz. onderscheidende) redelijke natuur past, d.i. dus: het hoogste goed voor een mens is ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον;²⁶ geen passiviteit, maar handelen des mensen naar

35. [In margine] Ethiek van de recta ratio.

36. [Inter lineas] το νόμιμον.

37. Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, Bonn 1886, 103-138; Hermann Siebeck, *Aristoteles*, Stuttgart 1899, 92-103; Victor Cathrein, *Moralphilosophie*,

zijn redelijke natuur, d.i. de deugd, ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετήν.²⁷ Dit is Aristoteles' principe: deugd, eudemonie, norma van zedelijk handelen, inhoud der ethiek is datgene, wat (bepaald dat handelen, dat) in overeenstemming is met zijn redelijke natuur, wat aan zijn wezen beantwoordt, wat hem tot mens maakt, de idee der mensenwaarde, der humaniteit. Dat hoogste goed (eudemonie, deugd) is nu wel één bij Aristoteles, een eenheid, maar een organische eenheid, een systeem, een complex van goederen. Bovenaan staan daarin de dianoëtische deugden, ἐπιστήμη, τέχνη, σοφία, νοῦς en φρόνησις,²⁸ door lering te verkrijgen; dan de ethische deugden, die door oefening verkregen worden, een ἥθος bewerken (gezindheid, karakter) en dus ook voor het profanum vulgus verkrijgbaar zijn; en daarna ook de uitwendige goederen van rijkdom, eer, familie, vriendschap, enz., als middelen en ondergeschikt. (Cf. drie delen der ziel [29] λογιστικόν, θυμός, ἐπιθυμητικόν; anima intellectiva, sensitiva, vegetativa). De hogere moeten daarbij over de lagere heersen, de rede over de hartstochten; zedelijk handelen is ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον.²⁹ Dat is algemene regel. Maar ieder moet die voor zichzelf toepassen en dan zien, dat hij het voor hém juiste, rechte midden houdt, want dat verschilt voor ieder mens; tussen tien pond en twee pond is zes het midden, maar voor de een was dat teveel en voor de ander te weinig. En ook weet Aristoteles dat niemand de volle εὐδαιμονία (het volle hoogste goed) hier bereikt en voorgoed bereikt; hij heeft oog voor de rijke verscheidenheid, de een heeft dit, de ander dat. Alles is in ontwikkeling, van ὕλη tot εἶδος. Ook kan iemand wel (tegen Socrates) vrijwillig boos zijn, want de deugd, schoon aanleg aangeboren is, is vrij, berust op de wil, is geen noodwendig uitvloeisel van het verstand, de ethische deugden hebben een eigen wortel in de ἥθος, die vrucht van oefening is.³⁷ Deze aristotelische zedenleer is, schoon

23. Het woord 'intellectualistische' is door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar het moet worden ingevoegd.

24. Ζῶον πολιτικόν: een sociaal wezen.

25. Ἄνθρωπος μέτρον πάντων: de mens is de maat van alles.

26. Ψυχῆς ἐνέργεια κατὰ λόγον: 'een activiteit van de ziel in overeenstemming met een rationeel beginsel' (geciteerd naar: Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 97).

27. Ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετήν: 'een activiteit van de ziel waarbij zij optimaal functioneert' (geciteerd naar: Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 99).

28. De woorden: ἐπιστήμη, τέχνη en 'νοῦς en' zijn door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar deze moeten worden ingevoegd. Ἐπιστήμη: kennis; τέχνη: kunstvaardigheid, vakmanschap; σοφία: (levens)wijsheid; νοῦς: denk- en kenvermogen; φρόνησις: denken, begrip, verstandigheid.

29. Vgl. annotatie 26.

hier en daar gewijzigd, later dikwerf overgenomen, door Thomas en heel de scholastiek, door vele protestantse theologen, door allen, die in de *recta ratio* het principe, de kenbron vinden en natuurlijke moraal. Zie later in deze paragraaf nog onder nummer 3.³⁰ [31]

- b. Ethiek van een apart zedelijk vermogen (bewustzijn, instinct, gevoel). Aristoteles nam zo'n apart zedelijk vermogen niet aan; hij was van mening dat de rede zonder meer het goede en het kwade door redenering kon vinden; het zedelijke was bij hem het redelijk overleg van een verstandig mens, waardoor hij zijn krachten en neigingen, enz., onderzoekt en ze dan in het rechte midden leidt.³⁸

Maar in de nieuwere filosofie begon men aan Aristoteles te twijfelen; Cartesius en Baco wierpen alles omver; vooral in Engeland kritiseerden Hobbes, Locke, Hume, de vastheid en de grondslag der zedelijke overtuigingen; de rede scheen hen niet zo sterk als men meende. En toen zocht men naar een bijzonder vermogen, naar een eigen zelfstandig aangeboren principe der zedelijkheid in de mens.

Toen Hobbes' werken *De Cive* (1642) en *Leviathan* (1651) verschenen waren, kwam er sterke polemieek tegen. Cudworth verdedigde tegen hem nog het rationele, intellectuele standpunt van Aristoteles in zijn *Intellectual System* (1678) en nam *boni et mali rationes aeternae et indispensables* aan.³⁹ Voor hem gaf in 1667 Henry More reeds zijn *Enchiridion Ethicum* uit, terwijl later in 1731 van Cudworth nog verscheen de door Chandler bezorgde uitgave *Treatise concerning Eternal and Immutable Morality*.⁴⁰ Nu neemt ook More het intellectualistische standpunt van Cudworth aan en ziet in de *recta ratio* de draagster der zedelijke ideeën. Maar hij [33] ziet daarin toch de ganse waarheid niet meer en vult haar aan met een vermogen, dat als het ware tussen rede

Erster Band, 230[v.]; Lambert Filkuka, *Die metaphysischen Grundlagen der Ethik bei Aristoteles*, Wien 1896; Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 9v.; enz.

38. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, II. Band, 412.
39. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 126.
40. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 127.
41. Cf. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 133-135.
42. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 169v.; Johannes Diderik Bierens de Haan, *De beteekenis van Shaftesbury in de Engelsche ethiek*, Utrecht 1891.
43. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 190[v.].
44. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 200.
45. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 203.
46. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 215[v.].

en Trieb in staat en de overgang vormt, en dat door hem genoemd wordt boniform faculty. Want gelijk er dingen zijn, die krachtens hun natuur onveranderlijk waar zijn, zo zijn er ook, die in zichzelf goed zijn. Nu is het de rede, die die onveranderlijke waarheden vindt, maar het is de boniform faculty, welke waarneemt wat op en voor zichzelf goed is. Het gebruik der rede schept nog het zedelijke niet, maar wel het handelen uit die faculty, *ex sensu virtutis*. Toch is deze faculty bij More nog slechts een bijkomende, helpende kracht bij de rede, en deze is nog altijd de hoofdbron die actief het zedelijke opspoort en de driften en begeerten beheerst.⁴¹ More wilde door die faculty alleen nog maar begrijpelijk maken, hoe de rede op het menselijk handelen inwerken kon; hij wilde ze praktisch maken.

Verder ging Shaftesbury (1671-1713), die uitgaf *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* (³¹ 1711), telkens herdrukt, bevattend vele ethische traktaten over enthousiasme, humor, deugd en verdienste, enz. Hij wil er niets van weten, dat het zedelijke product van de openbare mening, van de mode, van de macht enz. is. Het zedelijke komt niet van buiten tot de mens, maar het ligt in de mens, het is natuurlijk; het goede is de innerlijke kern van onze natuur; hoe dieper we in onszelf afdalen, hoe duidelijker het goede tevoor[35]schijn komt. Het goede is niet wet en plicht, maar natuur, aanleg in ons, met de natuur gegeven. En het wordt erkend, niet door de rede ofschoon het zedelijke alleen voorkomt bij redelijke wezens, maar door de moral sense. Het vormen van zedelijke oordelen is een werk van het emotionele deel onzer natuur; ze zijn uitspraken van het gevoel;³² het ethische heeft zijn oorsprong in een natuurlijk gevoel, is niet 'rational' doch sensational (Shaftesbury is optimist, verwierpt [de] kerkleer van onmacht, verwacht dat de mens allengs vanzelf het goede zal doen, stelt het goede in harmonie der menselijke natuur, die met geluk samenvalt).⁴²

Bij Shaftesbury kwam deze moral sense nog slechts gelegentlich ter sprake. Maar lateren wijdden er meer aandacht aan; het primaat der rede was voorbij. Butler sprak van het geweten, dat als autoriteit staat tegenover de macht der affecten.⁴³ Hartley,⁴⁴ Warburton,⁴⁵ zelfs Price⁴⁶ erkennen [de] betekenis van gevoel voor de moraal. Maar vooral Francis

30. Zie later in deze uitgave pag. 236.

31. Doorgehaald '177'.

32. Doorgehaald: 'bij beschouwing'.

33. Bavinck noteert 1911 als jaar van publicatie. Dit moet 1910 zijn (Westendorp Boerma verdedigde zijn dissertatie op 7 december 1910 aan de Rijksuniversiteit te Groningen).

Hutcheson (1694-1729),^{47/33} professor in Glasgow, evenals Butler ook leerling van Shaftesbury, die uitgaf *Inquiry into the Origin of our Ideas of Beauty and Virtue* (1725), *System of Moral Philosophy* (1755), bracht die moral sense tot ontwikkeling. Hij gaat ervan uit, dat de zedelijke waarderingsoordelen (waardoor wij het een goed achten en prijzen en het ander [37] kwaad achten en laken) een geheel oorspronkelijk en bijzonder karakter dragen. Ze zijn niet te verklaren uit [de] gedachte aan nuttigheid voor de beoordelaar, aan overeenstemming met Gods wil, aan beantwoording aan een zeker doel. Wij schatten het zedelijk-goede op en voor zichzelf en loven het. Dat is, zegt Hutcheson, niet anders te verklaren dan door aan te nemen een aangeboren moral sense. Want de rede, schoon bij de zedelijke opvoeding een grote rol spelende, omdat ze ons de verschillende genietingen leert vergelijken enz., kan geen onmiddellijk principe³⁴ van het menselijk handelen zijn; zij ordent alleen en vergelijkt. Daarom neemt Hutcheson een eigen reflectievermogen, en zin, aan, dat aan de zedelijke Gefühle de hun toekomende plaats aanwijst.^{48/49}

c. Ethiek van het medegevoel.

In plaats van deze moral sense schoof Adam Smith (1723-1790),⁵⁰ *Theory of Moral Sentiment* (1759), het medegevoel, de sympathie, als principe der moraal [naar voren]. Op de vraag waarom wij sommige handelingen goed en andere kwaad achten, is het antwoord niet: wijl ze nuttig of schadelijk, goede of kwade gevolgen hebben voor de

47. [Pag. 34] N. Westendorp Boerma, *De leer van den zedelijken zin bij Hutcheson*, [s.l.] 19[10].

48. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 224v. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 195v. noemt dan verder bij Shaftesbury en Hutcheson ook Jacobi, Schuppe, Döring, Höffding. Cf. Rousseau.

49. [Pag. 36] Rousseau: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 314[v].

50. [Pag. 36] Over Smith cf. Wilhelm Neurath, *Gemeinverständliche National-ökonomische Vorträge. Geschichtliche und letzte eigene Forschungen*, herausgegeben von Edmund O. von Lippmann, Braunschweig 1902, 87v.

51. Cf. Joh. Schubert, *Adam Smith's Moralphilosophie*, Leipzig 1890; W. Skarzynski, *Adam Smith als Moralphilosoph und Schöpfer der Nationalökonomie. Ein Beitrag zur Geschichte der Nationalökonomie*, Halle a. S. 1890 (bij: G.H. Lamers, *Zedekunde, Eerstestuk*, 87); voorts: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 244[v].

52. [Pag. 38] Mr. Joannes Franciscus Benjamin Baert, *Adam Smith en zijn onderzoek naar den rijkdom der volken*, Leiden 1858; Johan Gerrit Appeldoorn, *De leer der sympathie bij David Hume en Adam Smith*, (dissertatie, gepromoveerd 22 januari 1903 [te] Amsterdam) Drachten 1903.

maatschappij enz.; maar in ieder bijzonder geval gevoelen wij al of niet overeenstemming van onze affecten met die van de handelende. En dat gevoel van sympathie [39] is bron van onze zedelijke oordelen. Geen koele berekening van de nuttige of schadelijke gevolgen ener handeling, maar een onmiddellijke, energisch werkende sympathie met haar motieven doet ons ze als goed waarden. Waarop die sympathie nu berust, zegt Smith niet; hij zet niet uiteen wat goed of kwaad is;³⁵ ieder moet dat voor zichzelf uitmaken; zijn ethiek is geheel subjectief-psychologisch. De algemene regelen der ethiek zijn producten van de telkens weer gevoelde sympathie, dat is dus van het gemeenschapsleven der mensen, maar hun gezag wordt daardoor verhoogd, dat men er Gods wil in ziet.^{34/36/52} Het is A. Smith er veel meer om te doen, om aan te tonen, hoe het zedelijke er is en ontstaat, dan om abstract aan te geven, hoe het wezen moet. Hij let meer op de wordende werkelijkheid, dan op het rationele, gelijkblijvende ideaal. En nu is sympathie niet alleen het gevoel, dat ons anderer dalen goed kennen doet, maar dat ook voor ons zelf beginsel en regel van ons handelen wordt en worden moet en zo weer sympathie en goedkeuring bij anderen doet ondervinden.

Ook Schopenhauer (1788-1860) zag in de sympathie het enige principe der moraal. Al ons handelen toch, zegt hij, is door motieven be[41] paald. Drie soorten van motieven zijn te onderscheiden. Óf we laten ons leiden door motieven van eigen belang, van eigen wil, ofwel zijn egoïstisch en dus niet zedelijk. Schopenhauer is hierbij zo streng mogelijk; al wat rechtstreeks of zijdelings onszelf bedoelt is egoïstisch; plichten jegens onszelf erkent hij niet. Óf we laten ons leiden door motieven van boosheid, door de lust om anderen kwaad te doen – dat is natuurlijke geheel verkeerd. Óf eindelijk we laten ons leiden door motieven van meelijden, om de begeerte om anderen wel te doen – en deze handelingen zijn alleen goed en zedelijk. Maar daarbij merke men nog op,

- a. dat dit principe van medelijden bij Schopenhauer geheel negatief is. Hij bedoelt namelijk niet toevoeging van geluk aan anderen, bevordering van hun welzijn, maar verwijdering, verzachting van hun ellende. Dit hangt saam met heel Schopenhauers pessimistisch stelsel. Er is geen lust, geen positief geluk in de wereld, die ellendig is; er is alleen en hoogstens afwezigheid van smart. Schopenhauers

34. Het woord 'principe' is later tussen de regels ingevoegd.

35. Doorgehaald: 'zijn'.

36. De bron voor Bavincks betoog is het in de voetnoot genoemde werk van Friedrich Jodl.

- mora[a]lprincipe is dus negatief socia[a]l-eudemonisme.⁵³
- b. Schopenhauer ziet in dit gevoel van medelijden een oorspronkelijk gegeven der menselijke natuur, aan alle mensen eigen, onafhankelijk van godsdienst, opvoeding, begrippen, stelsels.⁵⁴ Hoewel hierin nu dit goed is, dat Schopenhauer het zedelijk handelen niet uit verstandelijke berekening afleidt, maar spontaan laat opkomen uit de mens,⁵⁵ is het gevoel van medelijden daarvoor toch niet geschikt, want [43] het is onvast, wankelend, dat bij verschillende mensen in verschillende tijden, enz., zeer verschilt, dat dikwerf misplaatst is (bijvoorbeeld in een rechter tegenover [een] misdadiger, enz.).⁵⁶
 - c. Schopenhauer leidt dit gevoel van medelijden af uit een metafysisch beginsel, namelijk uit de wezensidentiteit van alle schepselen (één wil in alles), zodat elk schepsel zichzelf als het andere en het andere (ook dieren) als zichzelf voelt. Maar medelijden is daarom ook het allerhoogste principe der moraal niet. Want, zegt Schopenhauer, als iemand het metafysisch klaar en helder inzielt, als hij erkent dat de wil de diepste oorzaak van alle bestaan en lijden is, dan wordt dit inzicht voor hem een quiëties voor de wil, dat is, dan gaat hij de wil doden, wordt asceet. Dit is de hoogste moraal.⁵⁷
 - d. Ethiek van de zedelijke waardering, van de zedelijke smaak, van het esthetisch formalisme.
- J.F. Herbart (1776-1841)⁵⁸ was het met Kant eens, dat de ethiek geen Güterlehre mag zijn, dat het goede van het gelukkige, van alle eudemonisme streng gescheiden moest worden. De zedelijke goedheid van ons willen is van uitwendige goederen onafhankelijk, zeide Herbart; niet de materie van het willen, maar de vorm van het willen is voorwerp van het zedelijk oordeel; op de materie komt het heel niet aan, maar alleen op de vorm. Iets is goed, omdat en inzover het begeerd wordt,

53. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 201.

54. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 226.

55. [Pag. 40] Schopenhauer gaat echter zo ver, dat hij alle 'Sklavenmoral' van plicht, Sollen, en alle imperatieve ethiek geheel verwerpt. Ethiek moet alleen beschrijven.

56. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 203[v].

57. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 229[v].

58. [Pag. 42] Walther Regler, *Herbarts Stellung zum Eudämonismus*, Dresden: Naumann 1901 (1 m.).

59. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, [Erster Band]*, 204-206.

60. [Inter lineas] Intuïtief, onvermijdelijk, noodzakelijk.

61. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 195v.; Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 204. Cf. vijf ideeën bij Whewell

en niet omgekeerd.^{59/37} Deze valse stelling vloeit bij Herbart voort uit zijn opvatting van de werkelijkheid en het ideaal. [45] De werkelijkheid is volgens hem voor allen gelijk en hare kennis wordt uiteengezet in de metafysica, die begrippen over die werkelijkheid verduidelijkt, van onjuistheden reinigt, enz.; in deze wetenschap is er geen verschil mogelijk, ze is voor allen dezelfde. Maar nu is er nog een andere beschouwing van de dingen dan de streng-wetenschappelijke, en dat is de esthetische, de beoordeling van de smaak (*Geschmack*), die de dingen taxeert, waardeert naar hun waarde voor mij. Die nu is heel iets anders; hier zijn geen Seins- maar Werturteile, die uiteenlopen en op het schone en goede der dingen betrekking hebben. Ethiek staat met esthetiek in verband, behoort met deze tot de praktische filosofie.

Nu heeft Kant getracht ook het zedelijke tot een abstract, metafysisch beginsel te herleiden (kategorische imperatief); hij scheidde terecht, zegt Herbart, het zedelijke van het geluksbegrip en wilde niet, dat de ethiek een Güterlehre zou zijn; maar hij maakte er gans verkeerd een plichtleer van en leidde er ten onrechte een vrijheidsleer uit af. Daar tegenover zegt Herbart, dat de esthetiek van de metafysica te scheiden is, dat er noch in de metafysica, noch in de esthetiek een algemeen einheitlich beginsel is, dat men daar en hier niet van principes, maar van de werkelijkheid moet uitgaan. En dan is het oorspronkelijke feit, waarvan de ethiek moet uitgaan, niet het éne algemene gebod ener kategorische rede, maar beoordelingen, waarderingen, goed- en afkeuringen [47] van Willensverhältnisse. Deze zijn stof der moraal, vormen haar grondslag en moeten daartoe alleen geordend worden. Goed en kwaad zijn bij Herbart geen predicaten van het zijnde, niet objectief, maar ze zijn subjectief, psychologisch, waarderingen door een subject (evenals Shaftesbury, Hume, Smith al zeiden), rusten niet in metafysica, maar hebben [een] eigen grondslag, zijn alle mensen eigen,⁶⁰ zijn met esthetische oordelen verwant maar zijn 'willenlose' waarderingen (d.i. afgedacht daarvan, of de gewaardeerde Willensverhältnisse voor mij goed of kwaad, mij voor- of nadelig zijn). Die Willensverhältnisse nu, waarover het zedelijk oordeel gaat, zijn tot een vijftal te herleiden, d.i. wij keuren goed die Willensverhältnisse, waarin de idee der volkomenheid, der welwillendheid, des rechts, der billijkheid of der inwendige vrijheid uitkomt.⁶¹

37. Bavinck noteert als bronverwijzing: 'Cathrein II 204-6'. De verwijzing heeft echter betrekking op het eerste deel van de studie van Cathrein.

38. De in de marge genoteerde aanduiding 'Vac' betekent mogelijk: vacantie.

- e. ^{62/38} Ethiek van de kategorische imperatief of de praktische Vernunft. Kant (1724-1804) stond eerst onder invloed van de Engelse gevoelsmoraal, van Hutcheson, Shaftesbury, Hume en nog meer van Rousseau en ontworstelde zich daarmee aan het dogmatisme van Wolff c.s. Maar hij bleef daarbij niet staan maar zocht evenals Socrates tegenover de sofisten een positieve grondslag. Daartoe sloeg hij de kritische weg in en vroeg wat er a priori en wat er a posteriori was, wat waarheid er lag in het dogmatisme en wat in het empirisme, wat van binnen en wat van buiten kwam. Zo doet hij bij het kenvermo[49]gen (Anschauung, verstand, Vernunft), en zo doet hij ook bij de praktische Vernunft. Wat is nu het zedelijk-goede? Kant zegt: het zedelijk-goede is onafhankelijk van wat erbuiten ligt, van gevolg, doel, vrucht der zedelijke handeling, van geluk, volmaaktheid, enz., en ook van egoïsme, sympathie, medelijden, enz. Dat alles verontreinigt het zedelijk-goede. Goed is alleen de goede wil; deze is goed, niet door wat hij bewerkt of verkrijgt, niet door zijn deugdelijkheid om zeker doel te bereiken, maar alleen door zijn willen, door en voor zichzelf. Maar wat is nu een goede wil, wanneer is een wil goed? Kant zegt, alleen die wil is goed, die alleen bepaald wordt, objectief door de voorstelling van de zedenwet, en subjectief door achting voor die zedenwet. Kant legt er alle nadruk op, dat slechts dat handelen zedelijk goed is, hetwelk niet voortkomt uit een vluchtige opwelling, uit een toevallige neiging, uit spontaan gevoel, maar uit het bewustzijn van plicht, uit de vaste overtuiging dat dat het rechte en goede is wat men wil. Hij heeft daardoor aanleiding gegeven om te denken, dat datgene, wat uit neiging, spontaan, uit liefde tot de naaste, enz., geschiedt, niet waarlijk goed is, geen echte moraliteit maar slechts legaliteit, waar o.a. Schiller reeds tegen opkwam. Het subjectieve principe der moraal is dus alleen de achting voor de wet (echt wettisch standpunt!).
- Maar wat is nu die wet, wat is het objectieve principe van de moraal? Dat is voor Kant een moeilijke vraag. Want hij kan en mag naar zijn [51] uitgangspunt datgene, wat goed of kwaad is, niet ergens uit afleiden, uit ervaring, gevolgen, vruchten, want dan werd het daarvan af-

(bij Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, II. Band, 421).

62. [In margine] Vac.

63. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, II. Band, 20.

64. [Pag. 50] Hierbij ook Schiller, J.G. Fichte (cf. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, II. Band), ook Hegel. Allen willen heerschappij van het noumenon, het ik, de rede, de vrijheid over de natuur. Plicht is de wet, de rede des geestes.

hankelijk en hield het op goed te zijn, maar wat goed of kwaad is, kan alleen bepaald worden door de wet, d.i. door het wettelijke, niet door de inhoud maar door de vorm van de wet. Dat is, alleen de algemene wetmatigheid maakt een handeling goed, m.a.w. een handeling is dan goed als ik kan willen, dat mijn maxime een algemene wet ware. Het éne grote gebod is dus: Handle so, alsob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetz werden sollte.³⁹ Dit heet nu bij Kant de kategorische imperatief, die niet hypothetisch (in zekere gevallen, na overleg en berekening, enz.) maar kategorisch gebiedt, die voorts niet uit de ervaring afgeleid is maar een synthetisch oordeel a priori is (van binnen uit de mens komt) en die autonoom is. Dat is, de kategorische imperatief, of de reine praktische Vernunft is een autonome wil; de wil onderwerpt zich niet aan een vreemde wet maar aan zijn eigen wet, hij geeft zichzelf de wet, hij is autonoom en kan wat hij soll. Maar het is alles vorm zonder inhoud, algemene Vernunftregel los van de werkelijkheid, een maxime zonder enig Rücksicht op object, doel, gevolg, een zelfbepaling in een ledige ruimte.^{63/64/40} Op deze kategorische imperatief bouwt Kant dan verder de postulaten van intellig[ibiliteit], vrijheid, onsterfelijkheid, harmonie van deugd en geluk, God. [53]

f. Ethiek van de intuïtieve rede.

Evenals er vroeger tegen Hobbes en Locke verzet kwam door Cudworth en Clarke, zo werd de ethiek van Hume bestreden door de Schotse filosofie. Hume gaf zijn *Inquiry concerning Human Understanding* uit in 1748; en vijftien jaar later verscheen Thomas Reid's *Inquiry into the Human Mind of the Principles of Common Sense* (Thomas Reid werd in 1764 professor [of] moral philosophy te Glasgow, als⁴¹ opvolger van Adam Smith gelijk deze van Hutcheson; Reid leefde [van] 1710-1796 en was [van] 1752-1764 professor [of] moral philosophy te Aberdeen, legde [zijn] ambt neer [in] 1780). Reid verzette zich tegen het scepticisme van Hume dat de consequentie was van het idealisme van Locke en Berkeley (dat wij namelijk geen dingen maar alle[e]n⁴² ideeën kennen) en zocht daar tegenover een vast steunpunt in de common sense.

39. Bavincks bron is: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band. Kant und die Ethik im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1889, 17.

40. Bavinck laat ruimte open om paginnummers te noteren, maar vult deze niet in. Schiller wordt besproken in hoofdstuk 2 en Fichte in hoofdstuk 3 van: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 47-61 en 62-88. Hegel ten slotte wordt besproken in hoofdstuk 5 (pag. 151-160).

41. Doorgehaald: 'Adam.'

42. Bavinck schrijft 'allen'; blijkens het verband van de tekst is bedoeld: 'alleen'.

Dat is, de mens heeft van zijn eigen bestaan en van dat der zienlijke wereld een onmiddellijke zekerheid, heeft voorts een zeker getal van theoretische en praktische grondwaarheden; en deze maken tezamen de inhoud uit van het gezonde mensenverstand, dat vast en zeker is, uitgangspunt der wetenschap. Door deze leer werd Reid de vader van de zogenoemde Schotse school.^{65/43}

Tot de Schotse school behoren James Beattie (spreek uit: biti) (1735-1803), sedert 1760 professor [of] moral philosophy te Aberdeen, schrijver van *Essay on the Nature and Immutability of Truth* (1770), *Dissertations Moral and Critical* (1783), *Evidences of Christian [55] Religion* (1786), *Elements of Moral Science* (1790).^{66/44} Dugald Stewart (1753-1828), in 1780 professor of moral philosophy te Edinburgh tot 1810, schrijver van *Elements of the Philosophy of the Human Mind* (1792v.), *Outlines of Moral Philosophy* (1793), *Philosophy of the Active and Moral Process of Man* (1828).^{67/45} Stewart trachtte aan te tonen, dat de rede niet alleen een discursief maar ook een intuïtief vermogen is en dus niet maar, gelijk bij Aristoteles, door redenering tot kennis van wat gedaan of gelaten moet worden kan komen, maar door aanschouwing zelve uit zichzelf eenvoudige waarheden voortbrengt, zoals die van de identiteit van het ik, van de causaliteit, van recht en onrecht, van Sollen en niet-Sollen.⁶⁸

Deze Schotse school vond ook in Engeland ingang, bij William Whewell (spreek uit: joew'l) (1794-1866), 1828 professor mineralogie, 1838 professor [of] moral philosophy te Cambridge, schrijver van *History of the Inductive Sciences* (1837), [*The*] *Elements of Morality* (1845), *Lectures on Systematic Morality* (1846), *Lectures on the History of Moral Philosophy in England* (1852); evenals de meetkunde deductief gevonden wordt, zo kan een wetenschappelijke ethiek uit algemeen erkende, evidente grondstellingen worden afgeleid,⁶⁹ volgens

65. James McCosh, *The Scottish Philosophy, Biographical, Expository, Critical. From Hutcheson to Hamilton*, New York 1875. Cf. Reid artikel Meyer.

66. Cf. artikel Meyer.

67. Artikel Meyer; en voorts Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 408v.

68. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 414.

69. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 419v.

70. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 424-431.

71. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Theil. Die Neuzeit, Zweiter Band: Nachkantische Systeme und Philosophie der Gegenwart*, Achte [...] Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Max Heinze, Berlin 1897, 306.

wie [Jodl; DvK] de inwerking van Kant op Whewell zeer gering is (Whewell werd scherp gekritiseerd door J.S. Mill).⁴⁶

Een andere volgeling der intuïtieve Schotse school in Engeland was Sir James Mackintosh (1765-1832), schrijver van *Dissertation on the Progress of Ethical Philoso[57]phy* (1830), die, schoon aanhanger der intuïtieve school, toch toenadering zocht tot de utilistische. Dat doet hij door te onderscheiden tussen het fundament en het criterium der moraal. Het fundament ligt in het geweten, d.i. wij volbrengen zedelijke handelingen, deels wijl het geweten ze voor goed houdt en ze ons voorschrijft en deels wijl natuurlijke neigingen er ons toe aandrijven (hier vermijdt Mackintosh de abstracte tegenstelling van rede en zinlijkheid, van ethiek en esthetiek, van pleit en neiging, zoals Kant die stelde en waartegen Schiller, Schleiermacher opkwamen). Bij dit fundament der moraal komt geen berekening van doel en gevolg der handelingen te pas; het goede is niet middel maar doel. Doch van het fundament der moraal is het criterium verschillend. Het goede is nuttig, is met het algemene welzijn verwant; zedelijkheid en algemene welvaart vallen saam. Aan de algemene welvaart, aan het geluk der mensheid, aan werkingen en gevolgen is het goede wel terdege kenbaar; a posteriori leren wij aan de werkingen het goede kennen en waarderen.⁷⁰

De Schotse school had ook grote invloed op Frankrijk. Na de Revolutie kwam daar (evenals in Schotland tegen Hobbes, Locke, Hume) reactie tegen Condillac c.s. van de kant van Chateaubriand, Madame de Staël, [De] Bonald, Maistre Lamennais, die alle[n] meer religieus en theologisch waren,⁷¹ en ook van de kant van spiritualistische, naar het theïsme heen neigende wijsgeren zoals Pierre Paul Royer-Collard [59] (1763-1845), meer politicus dan filosoof, royalist, verdediger van het constitutionele stelsel, [in] 1810 professor der filosofie in de Faculté

43. Bavinck schrijft: 'Cf. Reid art. Meyer'. Het laat zich niet met zekerheid vaststellen wat hij daarmee bedoelt. Een mogelijkheid is het lemma 'Reid', in: *Meyers Konversations-Lexikon, Dreizehnter Band*, Leipzig 1889⁴, 689.

44. Bavinck schrijft: 'Cf. art. Meyer'. Het laat zich niet met zekerheid vaststellen wat hij daarmee bedoelt. Een mogelijkheid is het lemma 'Beattie', in: *Meyers Konversations-Lexikon, Zweiter Band*, Leipzig 1889⁴, 572.

45. Bavinck schrijft: 'art. Meyer'. Ook nu laat zich niet met zekerheid vaststellen wat hij daarmee bedoelt. Een mogelijkheid is het lemma 'Stewart' in: *Meyers Konversations-Lexikon, Fünfzehnter Band*, Leipzig 1890⁴, 315.

46. Bavincks bron is: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 595. Mogelijk heeft hij – een aanwijzing daarvoor is de aanduiding hoe de naam moet worden uitgesproken – ook gebruik gemaakt van het lemma 'Whewell', in: *Meyers Konversations-Lexikon, Sechzehnter Band*, Leipzig 1890⁴, 580.

des Lettres, vader der doctrinaire school, doordat hij de filosofie van Condillac bestreed en de Schotse filosofie in Frankrijk invoerde.

Victor Cousin (1792-1867), 1814 professor der filosofie, staatsraad, rector der universiteit, minister van onderwijs, trok zich na 1848 van de politiek terug, eerst in zijn *Cours de l'Histoire de la Philosophie Moderne* (1815-1820, later omgewerkt) en in zijn voorlezingen (1828-1829) aanhanger van de Duitse filosofie van Hegel, pantheïstisch, maar later meer aan de Schotse school zich aansluitend.⁷² In psychologie en kenleer was deze tegenover Condillac al ingevoerd door Royer-Collard en Maine de Biran. Cousin deed het voor de ethiek, verwierp de theologische, de egoïstische, de sociaal-eudemonistische, de Engels-Schotse gevoelsmoraal en ook het rationalisme van Kant,⁷³ en ziet in de zedelijke oordelen, eenvoudige, oorspronkelijke, onweerstandelijke waarheden der rede, die de wil verplichten (Kant leidde het goede uit de plicht af maar Cousin omgekeerd).⁷⁴ De rede is bij Cousin een hogere, onpersoonlijke, algemene macht, die boven de mens staat en de algemene, noodzakelijke waarheden tot inhoud heeft voor [de] natuurlijke en geestelijke wereld, voor het ware, goede en schone (Cousin, *Du Vrai, du Beau et du Bien*, 1853), die hem God, de absolute rede en bezitter der waarheid, gelijk maakt.⁷⁵ Cousin legde een grondslag voor de mensenrechten van 1789, hij bouwde een ethiek van het Franse liberalisme.⁷⁶

[61]

Théodore Jouffroy (1796-1842), sedert 1817 professor, schrijver van *Cours du Droit Naturel* (twee vol., 1834-1835), voorrede voor [de] vertaling van werken van Stewart en Reid, *Mélanges Philosophique* (1833);

72. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Teil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 313[v].
73. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 299.
74. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 304-305.
75. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 306[v].
76. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 301.
77. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 312v.
78. Cf. artikel Meyer; Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Teil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 304[v.]; Naville over Maine de Biran.
79. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Teil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 312[v].
80. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, II. Band*, 319-333.
81. Friedrich Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie, Dritter Teil, Zweiter Band*, Berlin 1897⁸, 324v.
82. [*In margine*] Hier te lande Betz, Levy.
83. Cf. H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek, Tweede Deel*, Kampen 1897, 202-216.

hij zegt wel dat ieder van nature zijn lust, instinct volgt, maar meent dat de mens zich door zijn rede moet laten leiden.⁷⁷

François Pierre Maine de Biran (1766-1824) was in zijn eerste periode nog sensualist, volgeling van Condillac, schreef zo *Mémoire sur l'Habitude* (1803); is in zijn tweede periode (*Rapport du Physique et du Moral [de l'Homme]*, uitgegeven 1834; en *Essai sur le[s] Fondement[s] de la Psychologie*, uitgegeven 1859) intellectualist, die met Kant tussen vorm en inhoud onze kennis onderscheidt, en in de persoonlijkheid het hoogste leven ziet; is in zijn derde periode (*Nouveau Essai d'Anthropologie*) mystisch-christelijk, acht liefde het hoogste.^{78/47}

André-Marie Ampère (1775-1836),⁴⁸ professor mathematica sedert 1804, onderzoeker van het magnetisme, *Essai sur la Philosophie des Sciences* (twee delen, 1834-1843).⁷⁹

Ook Proudhon⁴⁹ behoort tot deze richting, ofschoon hij kerk, godsdienst, enz., sterk ook in de spiritualisten bestreed, in zover hij van de in 1789 gedecreteerde aangeboren rechten van de mens uitging.⁸⁰ En voorts ook Jules Simon (1814-1896), Émile Saisset (1814-1863), Paul Janet (1823-),⁵⁰ E. Naville, E. Caro, Ollé-Laprune, Ravaisson, Secrétan, Vacherot, enz.^{81/82/51} [63]

B.

- a. Anderen zoeken het moraalprincipe buiten de mens of althans niet intuïtief, subjectief, maar objectief in doel, gevolg, mensheid, natuur, God, enz.

Allereerst in God. In zekere zin is dat de leer van alle godsdiensten, ook van het christendom en dus ook van alle christelijke moralisten. Maar onder dezen deed er zich een groot verschil voor. De vraag kwam op: is iets goed omdat God het wil of wil God iets omdat het goed is? Is Gods wil willekeur, absolute ongebonden macht, of is zijn wil gebonden aan zijn wezen, natuur?⁸³ Het eerste zeiden, ten dele reeds Scotus, maar

47. Opnieuw laat zich niet met zekerheid vaststellen waarop de verwijzing naar een 'artikel Meyer' betrekking heeft. Mogelijk gaat het om het lemma 'Maine de Biran', in: *Meyers Konversations-Lexikon, Elfter Band*, Leipzig 1889⁴, 117-118. Aan het slot van de voetnoot zinspeelt Bavinck op: Ernest Naville, *Maine de Biran. Sa Vie et ses Pensées*, Paris 1857.

48. Bavinck noteert 1826 als sterfjaar; dat moet 1836 zijn.

49. Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865).

50. De Franse filosoof Paul Janet overleed in 1899.

51. Bedoeld zijn: Hendrik Johan Betz (1842-1905) en Isaac Abraham Levy (1836-1920).

vooral Occam en de nominalisten, de jezuieten, Cartesius en de cartesiaanse filosofen en theologen, enz. Cathrein⁸⁴ noemt ook Pufendorf, Osiander, Gronovius, H. Coccejus, enz. Maar de christelijke theologie heeft over het algemeen dit standpunt niet aanvaard en liefst aldus gesproken:

- a. Een rechtmatige autoriteit kan geboden en verboden uitvaardigen, die willekeurig zijn; zo [de] aardse overheid; zo ook God, bijvoorbeeld proefgebod, zondagsrust en alle ceremoniële geboden onder Israël, enz.
- β. Wij moeten heel dikwijls in Gods wil blijven rusten, omdat ons niet meer is geopenbaard en wij niet verder kunnen doordringen, bijvoorbeeld bij de vragen: waarom schiep God de wereld, liet [H]ij⁸² [de] mens vallen, verloor [H]ij alleen sommigen, liet [H]ij Christus mens worden, enz. Historie is geen logische noodwendigheid.
- γ. Desniettemin, de zedenwet rust in Gods natuur; God kon krachtens zijn wezen niet anders dan afgoderij, Godslastering, diefstal, moord, echtbreuk, enz., verbieden, evenals Hij⁸³ 2×2 niet = 5 en een cirkel niet hoekig [65] maken.
- δ. Anders zou ook het onderscheid van goed en kwaad enkel en alleen door positieve openbaring bekend kunnen zijn en niet van nature. En dit is niet zo. Er is een natuurlijke kennis van de zedenwet, Rom. 2:15.
- b. In de natuur.⁸⁵
De Stoa omschreef het ethisch ideaal als *ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*, *convenienter naturae vivere*.⁸⁴ Maar dit moet goed opgevat.⁸⁶ Elk wezen, zegt de Stoa, wil zichzelf in stand houden en streeft daarom naar datgene, wat met zijn natuur in overeenstemming is; het hoogste goed, het geluk, ligt voor ieder schepsel dus in het natuurmatige leven. Maar natuurmatig kan voor elk schepsel slechts dat zijn, wat met het geheel, met de wet van het heelal, met de algemene wereldrede overeenkomt,

84. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 150.

85. [Pag. 64] Ook Heraclitus de pantheïst vond het zedelijke daarin, dat de mens zich schikte naar de algemene wet, de *δίκη*, waaraan alles onderworpen is, dat hij zich gaf van het algemene, en zich voegde naar de wereldloop (Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, 32v.).

86. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Dritter Theil, Erste Abtheilung. Nacharistotelische Philosophie. Erste Hälfte*, Leipzig 1880³, 208v.

87. Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung dargestellt, Erster Theil. Allgemeine Einleitung. Vorsokratische Philosophie*, Leipzig 1876⁴, 1005v.

want de wereld is één geheel, door één rede, λόγος, beziel. Voor de mens, het redelijk schepsel, bestaat dus het natuurmatig leven daarin, dat hij leeft overeenkomstig hetgeen hij door zijn rede van de algemene wereldrede heeft leren kennen, dus dat hij leeft overeenkomstig zijn rede of overeenkomstig zijn eigen (redelijke) natuur. Dit komt met Aristoteles overeen. Het verschil is alleen, dat de Stoa er sterk nadruk op legt krachtens zijn pantheïsme, dat de rede in de mens één is met die in de natuur, dat de φύσις⁵⁵ in en buiten de mens dezelfde is; en voorts, dat dit natuurmatige leven, dit leven overeenkomstig de rede lijnrechts staat tegenover het leven naar lust, begeerte, neiging. Want deugd alleen is het goede, deugd alleen is geluk; buiten haar is geen goed (ook [67] niet gezondheid, rijkdom, enz.) en buiten de ondeugd is er geen kwaad (ook niet ziekte, armoede, dood, enz.).

c. In de staat.

Reeds in de oudheid bestond de kwestie, vooral sedert Hippias, de sofist, of de zede- en rechtswetten φύσει of alleen θέσει vaststonden,⁵⁶ of zij op de natuur of op positieve wetgeving rustten.⁵⁷ En verder stond in heel de Griekse ethiek de politieke deugd het hoogst, het leven in en overeenkomstig de staat, het νόμῳ ζῆν.⁵⁷

In de nieuwere tijd keerde Hobbes daartoe langs andere weg weer terug. Thomas Hobbes (1588-1679) studeerde te Oxford mathesis, arist[otelische] filosofie, was zeer tegen de revolutie van 1640, ging daarom naar Parijs, werd leermeester van de latere Karel II, was getuige van de grote religieuze en politieke verwarringen van zijn tijd en schreef vooral *De Cive* (1642) en *Leviathan sive de Materia, Forma, et Potestate Civitatis Ecclesiasticae et Civilis* (1651). Hobbes gaat er vanuit, dat de oorspr[onkelijke] en natuurlijke toestand der mensen die van volkomen geïsoleerdheid tegenover elkander en dus een oorlog van allen tegen allen is, zonder wet, zonder recht, zonder gerechtigheid, die alle een maatschappij onderstellen. Wel is de mens in zekere zin een ζῶον πολιτικόν,⁵⁸ maar slechts in zekere zin; als de mens gezelligheid zoekt, doet hij dat om de daaraan verbonden voordelen; en deze natuurlijke gezelligheid, die de mens zoekt, is nog heel iets anders dan de ingewikkelde maat-

52. Door Bavinck zonder hoofdletter geschreven.

53. Door Bavinck hier met hoofdletter geschreven.

54. Ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν: overeenkomstig de natuur leven; convenienter naturae vivere: overeenkomstig de natuur leven.

55. Φύσις: natuur.

56. Φύσει: naar de natuur; θέσει: naar de theorie.

57. Νόμῳ ζῆν: naar de wet leven.

58. Ζῶον πολιτικόν: een sociaal wezen.

schappij en staat, waarin hij thans leeft. Deze zijn niet product van [de] natuur maar van overleg, contract, wils[69]daad, dus kunstmatig. Ad societatem homo ergo non aptus natura sed disciplina factus est.⁵⁹ Want die oorspronkelijke oorlogstoestand kon niet lang bestaan, was onhoudbaar en werd door verschillende omstandigheden beëindigd, zoals: een kind staat tegenover ouders al niet als gelijke, in oorlog, over; ter wille van allerlei belangen onderwerpen zich de enen aan de anderen (om vrede, bescherming, verzorging te hebben); spoedig ontstaat [een] verhouding van heren en knechten, enz.; en eindelijk, wijl allen oorspronkelijk gelijke rechten hebben, moeten ze tot [een] verdrag komen. Oorsprong van recht, zedel[ijkheid], maatsch[appij], staat ligt dus in de ellende, in de nood. Als allen geïsoleerd, in oorlog, tegenover elkaar staan, is niemand zeker en veilig, is er geen landbouw, industrie, handel, scheepvaart, enz., mogelijk. Vrees, nood, ellende dreef de mensen bijeen, en dit is bij Hobbes de natuurwet. Deze bestaat daarin,

- a. dat de mensen, wijl ze anders elkaar vernielen, naar vrede streven;
- b. dat zij over en weer wat van hun rechten laten vallen, hun vrijheid beperken; en
- c. over en weer beloven, elkanders verdragen en beloften te houden.

De *lex naturalis* is bij Hobbes dus dictamen *rectae relationis circa ea, quae agenda vel omittenda sunt ad vitae membrorumque conservationem, quantum fieri potest, diuturnam*.⁶⁰ Ze staat geheel in dienst van het nut, de algemene welvaart (utilisme), zodat Hobbes daaruit, uit dat algemene welzijn, heel een codex van natuur[71] lijke zedelijkheid afleidt.⁶¹ Want die is voor het bestaan en het welzijn der mensheid noodzakelijk.

Maar zo zijn de zedenwetten, door de *recta ratio* ter wille van het belang der mensheid voorgeschreven nog slechts theorieën, geen eigenlijke wetten, abstracte redeneringen maar niet verbindend. Het zedelijke zweeft nog in de lucht. Enkelen mogen subjectief inzien dat men zo, in het belang der mensheid naar die natuurlijke zedelijkheid leven moet, maar de meesten zouden zonder meer het niet doen. En daarom moet er bij die natuurlijke zedelijkheid een uitwendige macht, gezag, wil bijkomen, waaraan allen zich onderwerpen. En dat is de staat, die uit de natuurtoestand daardoor ontstaat, dat de mensen door verdrag een maatschappij stichten, wier leden onderling elkaar bescherming en vrede beloven en daartoe hun macht aan één mens (of aan [een] vergadering van mensen in

88. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 108v.; Franz Vorländer, *Geschichte der philosophischen Moral, Rechts- und Staats-Lehre der Engländer und Franzosen [...]*, Marburg 1855, 353v.

[een] republiek) opdragen en aan zijn wil zich onderwerpen. Deze staat is de Leviathan, de sterfelijke God, die oorlog, vrees, angst, armoede, barbaarsheid, enz., bant en vrede, eer, gezelligheid, bescherming, welvaart, wetenschap, kunst, handel, enz., kweekt. Nadat alzo de mensen alle macht aan de wil van de soeverein hebben afgestaan, hebben zij niet anders dan te gehoorzamen. De soeverein heeft de hoogste macht, heeft recht, om te oordelen over vrede en oorlog, goed en kwaad, godsdienst en zedelijkheid, beloning en straf, leven en dood, eigendom en bezit, enz. Hobbes zegt dit zo sterk, om [73] alle zelfoordeel, zelfstandigheid der burgers, alle oproer, revolutie, anarchie onmogelijk te maken. De soeverein bepaalt wat goed en kwaad is. Buiten de maatschappij is er geen moraal, geen goed en kwaad, is alle handeling onverschillig. Zelfs het gezag der Heilige Schrift rust op dat der overheid; de kerk is aan haar onderworpen. De overheid is de hoogste wet in godsdienst, recht, zedelijkheid. Maar daarmee ontkent Hobbes niet de natuurwet, die hij boven aannam. Doch

- a. die natuurwet moge in foro interno verplichten, in foro externo krijgt ze eerst gezag door de soeverein. Voorts is de natuurwet toch algemeen, laat allerlei speling en verschil toe. Maar [de] overheid zegt wat goed en kwaad is, geeft vaste maatstaf.
- b. De overheid kan wel iets bevelen wat in strijd met [de] natuurwet is, wijl ze feilbaar is. Maar [de] overheid zal in haar eigen belang haar wet zoveel mogelijk overeen doen komen met [de] natuurwet. En ook indien dit niet het geval is, is het beter haar te gehoorzamen dan niet, want de natuurwet schrijft zelve die gehoorzaamheid voor; indien elk [zijn] eigen oordeel velde en volgde, kwame er anarchie, wat veel erger is.⁸⁸

De theorie van Hobbes, hoe vreemd, is toch nog door velen aange-

59. Ad societatem homo ergo non aptus natura sed disciplina factus est: de mens is dus geschikt gemaakt voor de samenleving, niet door de natuur maar door onderwijs. Bavincks bron is: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 390 (noot 3).

60. (Est igitur) lex naturalis dictamen rectae relationis circa ea, quae agenda vel omitenda sunt ad vitae membrorumque conservationem, quantum fieri potest, diuturnam: de natuurwet is dus het voorschrift voor de juiste betrekkingen onder elkaar, om zoveel als mogelijk die dingen te doen of na te laten ter durende bewaring van het leven en de leden. Bavincks bron is: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 390 (noot 9).

61. Doorgehaald: 'deugden v. dankbaarheid'.

nomen, in de nieuwere tijd door Von Kirchmann.^{89/62} Zo volgens Wundt,⁹⁰ die er ook het goede, [de] betekenis namelijk van [de] staat enz. voor het zedelijk leven uit erkent. [75]

- d. In de individuele lust (hedonisme, egoïstisch utilisme).

Deze richting ziet in de grootste mate van zinlijke, lichamelijke, dikwerf ook nog slechts ogenblikkelijke lust de maatstaf van het goede, en werd voor het eerst voorgestaan door Aristippus, de Cyrenaicus. Socrates had het goede dikwerf met het nuttige vereenzelvigd, de sofisten zeiden dat er van nature geen goed en kwaad was en dat de mens de maat aller dingen was. En daaruit leidde Aristippus af, dat de lust, ἡδονή, en wel de lust van het ogenblik, van het tegenwoordige want de toekomst is onzeker en het verleden voorbij, dus geen εὐδαιμονία maar letterlijk ἡδονή, lust.⁶³ Nu was Aristippus wel beter dan zijn stelsel, hij was een geestig, beschaafd man van de wereld, die het savoir vivre verstond, maar zijn beginsel was zuiver hedonistisch.⁹¹

Hiertoe kan ook gebracht Helvétius (1715-1771). Ook Voltaire zei wel, dat eigenliefde het motief van de menselijke handelingen over het algemeen is, zelfs van de liefde jegens anderen⁹² en dacht zeer pessimistisch van de mens,⁹³ maar hij nam toch ook een aangeboren welwillendheid,⁹⁴ een natuurlijke, eeuwige moraal aan.⁹⁵ Maar Helvétius, ijdel, paradox, bon vivant, zocht evenals Condillac in zijn werk *De l'Esprit* (1758) alle psychische verschijnselen uit fysische sensibiteit, en even-

89. J.H. v. Kirchmann, *Die Grundbegriffe des Rechts und der Moral als Einleitung in das Studium rechtsphilosophischer Werke*, 48v.

90. Wilhelm Wundt, *Ethik*, 355.

91. Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, 146.

92. Franz Vorländer, *Geschichte der philosophischen Moral, Rechts- und Staats-Lehre der Engländer und Franzosen [...]*, 597.

93. Franz Vorländer, *Geschichte der philosophischen Moral, Rechts- und Staats-Lehre der Engländer und Franzosen [...]*, 598.

94. Franz Vorländer, *Geschichte der philosophischen Moral, Rechts- und Staats-Lehre der Engländer und Franzosen [...]*, 597.

95. Franz Vorländer, *Geschichte der philosophischen Moral, Rechts- und Staats-Lehre der Engländer und Franzosen [...]*, 599v.

96. Cf. Jodl en Vorländer.

97. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 297, die ook Lange, *Geschichte des Materialismus* aanhaalt.

98. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 316.

99. Franz Vorländer, *Geschichte der philosophischen Moral, Rechts- und Staats-Lehre der Engländer und Franzosen [...]*, 610[v.]; Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 318v.

100. [*Inter lineas*] εὐθυμία.

zo alle zedelijke handelingen uit zelfliefde af te leiden (egoïsme, amour propre). Alle zedelijkheid is verfiynd egoïsme. De gedachte was niet nieuw. Epicurus, Hobbes, [77] Locke, Gassendi, Laroche foucauld, enz. hadden ze al uitgesproken. Consequent echter bij Helvétius. Denken, willen, heel 's mensen geest komt voort uit de fysische sensibiliteit, uit het gevoel, uit de hartstochten, die dus de mens altijd leiden en bepalen. De enige wet onzer natuur is daarom, de lust te zoeken en de smart te ontvluchten. Van nature zoeken we nu de fysische lust. Maar er is ook intellectuele lust, dingen die hoger geestelijk genot verschaffen, die in de (bij contract, uit nood gesloten) maatschappij ontstaan, en die dan de mens zullen aantrekken wanneer er hoger lust door verkregen wordt dan door fysische dingen. Egoïsme blijft dus drijfveer ook van de zedelijke handelingen en moet door de staat, door loon en straf, in die richting geleid.⁹⁶

Evenzo oordeelde Lamettrie in zijn *Discours sur le Bonheur*,^{97/64} ook Frederik de Grote in zijn *Essai sur l'Amour Propre*,⁹⁸ Holbach in zijn *Système de la Nature*.⁹⁹

- e. Maardithedonismewastochaltekraas. Het werd gematigd. Democritus, de vader van het materialisme en atomisme, is ook de vader van het eudemonisme. Dat kon niet anders. Als het oorspronkelijke uit atomen bestaat, dan spreekt, dat elk atoom in elke verbinding van atomen van nature naar niets anders zoekt dan naar volharding in zijn bestaan, naar geluk. Maar, dat is het verschil van de latere Aristippus, onder geluk verstaat Democritus niet de ogen[79]blikkelijke ἡδονή, maar de duurzame εὐδαιμονία. De ware εὐδαιμονία is welbehagen,¹⁰⁰ innerlijke harmonie, en wordt niet bewerkt door uitwendige goederen, rijkdom, zinlijk genot, maar door geestelijke, schone, goddelijke dingen, die alleen in de weg der kennis te verkrijgen zijn en matiging, zelfbeperking in betrekking tot zinlijke dingen, αὐτάρκεια, eisen. Democritus maakt dus onderscheid tussen de genietingen, maakt er een scala van, stelt de geestelijke het hoogst, maar het principe van zijn moraal blijft het individuele geluk: ieder is doel voor zichzelf, de deugd is middel tot geluk en daarom boven zinlijk genot te verkiezen.¹⁰¹

62. Bavinck neemt de verwijzing naar Von Kirchmann over uit: Wilhelm Wundt, *Ethik. Eine Untersuchung der Thatsachen und Gesetze des sittlichen Lebens*, Stuttgart 1886, 355, noot *. Wundt vermeldt niet welke editie van het werk van Von Kirchmann hij gebruikt. Daarom laat ik plaats en jaar van uitgave open.

63. Deze zin lijkt incompleet. Aan het eind van de zin zou de werkwoordsvorm 'is' kunnen worden ingevoegd.

64. De verwijzing naar Lange is te vinden in: Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 431 (noot 10).

Later werd hetzelfde door Epicurus c.s. geleerd, die aan Democritus en aan Aristippus zich aansloten en ook zeiden dat de lust het hoogste goed was. De lust is alle schepselen eigen, οἰκείον, de smart is hun vreemd, ἀλλότριον. Maar, zegt Epicurus evenals Democritus, alle lusten zijn niet gelijk; elke lust is wel goed maar niet even goed. Soms is een lust te vermijden wijl er smart uit volgt, en smart te zoeken wijl er lust uit voortvloeit. Niet de ogenblikkelijke prikkelende lust is te verkiezen, maar de ἡδονή καταστηματική,⁶⁵ de blijvende duurzame lust in tegenstelling met de ἡδονή κινητική,⁶⁶ dus die lust die blijft, die gelijkmatig is, dat is de ἀταραξία, bestaande niet in zinnelijke genietingen (die op zichzelf wel goed zijn, περί γαστέρα τὸ ἀγαθόν,⁶⁷ maar voorbijgaan, dikwijls smart nalaten) maar in geestelijke [81] vrijheid, stil rustig leven, zoals de goden dat leiden, welke alleen te verkrijgen is door recht inzicht, φρόνησις, door resignatie van de zinlijke genietingen, vrijheid van vrees voor dood, bijgeloof, vooroordeel. Wie zo leeft, is wijs. De wijze is hier als bij de Stoa in het bezit van stille vrede, maar bij de Stoa was hij apathisch, hier is hij in het bezit van de ἀταραξία, is geen zonderling, leeft meer als andere gewone mensen, is van het uitwendige meer of min afhankelijk. Λάθε βιώσας!⁶⁸ Roem, eer, staatbemoeiing verstoren de rust. Otium cum dignitate!⁶⁹ Staat, recht, wet zijn ook niet van nature doch in het belang van de mensen tot stand gekomen (contrat social).

In Rome was de beroemdste epicureeër Titus Lucretius Carus (98-55 v.Chr.), die met Epicurus bijgeloof, godsdienst, vooroordeel daarom vooral bestrijdt, wijl ze de ataraxie storen, deze voor het hoogste goed houdt, daartoe ware kennis der natuur en van haar wetten aanbeveelt (de rerum natura), ook met Epicurus een oorspronkelijk barbaarse, ellendige toestand der mensheid aanneemt en staat, wet, recht, godsdienst, enz., uit nood verklaart.¹⁰²

Dit epicurisme kreeg ook in de nieuwe filosofie weer invloed, in Engeland (zie straks) bij Hobbes en Locke ten dele, maar vooral in Frankrijk en wel door Gassendi (1592-1655), die, ofschoon God nog als Schepper erkennend, daarna niet meer met [83] God rekent, heel de wereld uit atomen laat ontstaan en daarom door Lange (*Geschichte*

101. Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, 34.

102. Cf. J. Woltjer, *Lucretii Philosophia cum Fontibus Comparata*, Groningen 1877; Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, 202v.

103. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 159.

104. Artikel Meyer; Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 296.

des Materialismus) als vader van het nieuwe materialisme beschouwd wordt. En evenals Epicurus bouwt hij op die materialistische grondslag een eudemonistische ethiek, volgens welke de lust, die zonder onlust is, moet nagejaagd worden.¹⁰³

Dit vond in Frankrijk veel aanhang, o.a. kwamen uit die kring voort de *Réflexions ou Sentences et Maximes Morales* (1665, completer 1678; 504 maxims in getal) van François VI hertog van Larochehoucauld (1613-1680), met schitterende eigenschappen, [een] grote rol spelend in de fijne gezelschap[pen], lieveling van vele dames; zijn maxims, vol paradoxe stellingen en uitvallen, zijn een wetboek van het egoïsme en de genotzucht, in elegante taal, nuchtere stijl, en hadden weer invloed op Helvétius (zie boven).^{104/70}

f. Verwant is de ethiek der zelfvolmaking.

Ook deze is in de Griekse oudheid reeds voorbereid, in de schilderissen van de ware wijze bij Plato en Aristoteles, Bij Epicurus en de Stoa, en kwam dan vooral weer op in de ethiek van Spinoza (1632-1677), zijn *Ethica* verscheen na [zijn] dood [in] 1677. Spinoza was een mystiek-religieuze natuur, maar die niet in dromerijen doch in klare, redelijke kennis bevrediging zocht. Zijn filosofie wil Godskennis zijn. Nu is God bij Spinoza de enige absolute substantie, die in alles is, en [de] wereld is niets anders dan wat uit die substantie met noodwendigheid volgt. Grond en gevolg beheerst alles; er is nergens een Sollen, er is overal al[85]leen moeten, noodwendigheid. Vandaar, dat goed en kwaad, recht en onrecht geen objectieve betekenis, geen betekenis voor God hebben. Zij zijn geen eigenschappen van de dingen zelve maar alleen relaties tot ons denken, bestaan alleen voor onze subjectieve beschouwing. Het kwade is in het wereldgeheel volkomen op zijn plaats en, zo beschouwd, niet kwaad, het is ook niet alleen negatief, geen substantie. Wij noemen alleen kwaad dat wat zekere eigenschappen mist, die

65. Ἡδονή καταστηματική: de kalme, rustige lust. Bavincks bron is: Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, Bonn 1881, 153.

66. Ἡδονή κινητική: de prikkelende lust. Bavincks bron is: Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, 153.

67. Περὶ γαστέρα τὸ ἀγαθόν: het goede heeft betrekking op de buik. Bavincks bron is: Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, 306, noot 89.

68. Ἀάθε βιώσας: leef in het verborgene. Bavincks bron is: Theobald Ziegler, *Die Ethik der Griechen und Römer*, 156.

69. Otium cum dignitate: rust met waardigheid.

70. Opnieuw laat zich niet met zekerheid vaststellen waarop de verwijzing naar een 'artikel Meyer' betrekking heeft. Mogelijk gaat het om het lemma 'Larochehoucauld', in: *Meyers Konversations-Lexikon, Zehnter Band*, Leipzig 1889⁴, 523-524.

wij erbij meenden te behoren. Toch houdt Spinoza de onderscheiding van goed en kwaad niet voor een subjectieve inbeelding, maar voor iets, dat wij moeten maken en ook als zodanig een plaats inneemt in het wereldgeheel. Immers men kan alles en ieder ding van twee kanten beschouwen, van de zijde Gods (substantie, *natura naturans*, eeuwigheid, *sub specie aeternitatis*) en dan is alles goed, of van de zijde der wereld (*modi*, *natura naturata*, tijd) en dan is een ding wordende, veranderend, en dus nog onvolkomen, kwaad (negatief) of volkomen, goed. Het onvolkomene is gebrek aan realiteit. Goed is dus datgene *quod nostro esse conservando prodest*, en kwaad *quod obest*. Of *quod nostri agendi potentiam auget vel minuit, juvat vel coercet*, of nog anders goed is wat ons een affect van vreugde, lust en kwaad wat ons een affect van droefheid, onlust verschaft.^{105/71} Het *suum esse conservare*,⁷² het volharden in en vermeerderen van het zijn is de enige, hoogste, ware deugd, *virtus*, [87] kracht.¹⁰⁶ De *conatus* [sese] *conservandi* is *ipsa rei essentia*, de eerste deugd, *primum et unicum virtutis fundamentum*.^{107/73} Maar nu is de mens in het wereldgeheel een eigen, bijzonder wezen, een redelijk wezen. En daarom voor hem de deugd, de *conatus* [sese] *conservandi* daarin dat hij niet door *ideae inadequatae*,⁷⁴

105. Spinoza, *Ethica*, IV, propositio 8.

106. Spinoza, *Ethica*, IV, propositio 19, 20, 22.

107. Spinoza, *Ethica*, IV, propositio 22.

108. Spinoza, *Ethica*, IV, propositio 23, 24.

109. Spinoza, *Ethica*, IV, propositio 26, 27.

110. Spinoza, *Ethica*, IV, propositio 28.

111. [Inter lineas] Spinoza, *Ethica*, II, propositio 49.

112. Spinoza, *Ethica*, v, propositio 32.

113. Spinoza, *Ethica*, II, propositio 49.

114. Spinoza, *Ethica*, v, propositio 42.

115. Spinoza, *Ethica*, IV, propositio 18.

116. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 329[v.]; egoïsme en altruïsme, *ibid.*, 334[v.]; deugd en geluk, *ibid.*, 336[v.]; zedelijkheid en godsdienst, *ibid.*, 337[v.].

117. [Pag. 88] Behoort Joseph Butler hier ook niet bij? Cf. Gladstone ([Alfred Hegler, 'Kirchengeschichte von 1648 an', in:] *Theologischer Jahresbericht* 16, (1897), 347); Joseph Cullen Ayer, *Versuch einer Darstellung der Ethik Joseph Butlers*, Leipzig (dissertatie) 1893; Rudolf Buddensieg, 'Butler, Joseph', in: *PRE*³, *Dritter Band*, 600[v.]; Willem Hendrik Weeda, *Joseph Butler als zedekundige beschouwd en gewaardeerd. Een bijdrage tot de kennis van de Engelsche ethiek der achttiende eeuw*, Utrecht: v. Huffel 1899 ([recensie door A. Hegler, in:] *Theologische Literaturzeitung* 25 (1900), 681-682); Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie*, I. Band, 189v.

door *passiones* zich laat beheersen, maar dat hij zelf handele *ex ductu rationis*,⁷⁵ en dienovereenkomstig zijn zijn beware, want wij handelen, *agimus*, *quatenus intelligimus*,⁷⁶ voorzover we adequate ideeën hebben.¹⁰⁸ En deze zelfvolharding of zelfvolmaking valt dan verder bij Spinoza saam met het streven naar kennis, die het wezen en eigenlijk goed der rede of des geestes is,¹⁰⁹ met de kennis Gods, want God is het hoogste voorwerp der kennis,¹¹⁰ met de liefde Gods, want kennis sluit liefde [in],⁷⁷ verstand,¹¹¹ wil is één (*amor intellectualis*),¹¹² met de ware vrijheid (vrij van passies, inadequate ideeën),¹¹³ met het geluk en de zaligheid, want deugd sluit geluk in,¹¹⁴ met de liefde voor anderen.¹¹⁵ Dat is, krachtens het pantheïstische uitgangspunt is het hoogste goed bij Spinoza niet harmonie van alle Güter, maar fusie, identiteit: kennis van God, liefde tot God, zelfvolmaking, leven voor de naaste, vrijheid, deugd, geluk – het is alles een en hetzelfde. Op die manier verzoent hij intellectualisme en emotionalisme.^{116/78} [89]

Leibniz (1646-1716) behoort hier ook bij.¹¹⁷ Hij was een universele geest, levend te midden van allerlei verschillen en tegenstellingen, en

71. Goed is dus datgene quod nostro esse conservando prodest: 'wat het behoud van ons bestaan bevordert'; en kwaad quod obest: wat (het) 'in de weg staat'. Of quod nostri agendi potentiam auget vel minuit, juvat vel coercet: 'wat ons vermogen tot handelen vergroot of vermindert, bevordert of beperkt' (geciteerd naar: Benedictus de Spinoza, *Ethica*, Vertaling Corinna Vermeulen, redactie en annotatie Han van Ruler en Corinna Vermeulen, Amsterdam 2016¹, 188).
72. Suum esse conservare: 'zijn bestaan in stand te houden' (geciteerd naar: Benedictus de Spinoza, *Ethica*, 197).
73. De conatus [sese] – Bavinck schrijft: esse' – conservandi is ipsa rei essentia: 'Het streven naar zelfbehoud is de essentie van een ding'; 'primum et unicum virtutis fundamentum': het eerste en enige fundament van de deugd' (geciteerd naar: Benedictus de Spinoza, *Ethica*, 198).
74. Ideae inadequate: 'inadequate ideeën' (geciteerd naar: Benedictus de Spinoza, *Ethica*, 199).
75. Ex ductu rationis: 'geleid door de rede' (geciteerd naar: Benedictus de Spinoza, *Ethica*, 199).
76. Agimus: 'wij handelen'; quatenus intelligimus: 'voor zover we begrijpen' (geciteerd naar: Benedictus de Spinoza, *Ethica*, 199).
77. Bavinck schrijft: 'is'; binnen het verband van het betoog is waarschijnlijk bedoeld: 'in'.
78. Gelet op het feit dat de door Bavinck genoemde bronverwijzingen naar Spinoza's *Ethica* niet op deze wijze in de studie van Jodl voorkomen, heeft Bavinck waarschijnlijk nog een andere bron voor zijn betoog over Spinoza gebruikt. Mogelijk is dat: Albert Stöckl, *Geschichte der neueren Philosophie von Baco und Cartesius bis zur Gegenwart, Erster Band. Von Baco und Cartesius bis Kant*, Mainz 1883, 162v.

trachtend die te verzoenen, ze tot één te brengen. Zijn grote gedachte was, niet identiteit of fusie, gelijk bij Spinoza, maar harmonie, eenheid in verscheidenheid. Elk wezen streeft naar geluk, maar dit is voor de verschillende schepsels verschillend. Voor de mens ligt het in God. Maar de zaligheid in God is niet als een rusten te denken, maar als een progrès perpétuel à des nouveaux plaisirs, et à des nouvelles perfections,¹¹⁸ dus als een systeem van Güter, als harmonie. Daarnaar moet de mens streven in overeenstemming met de in Gods natuur gegronde, in de mens zelf keimartig aangeboren zedewet, onder leiding van de verlichte rede en met een door opvoeding gesterkte wil, d.i. op harmo-nieuze wijze met al zijn krachten.¹¹⁹

Christian Wolff (1679-1754) systematiseerde de gedachten van Leibniz.¹²⁰ Deze had gezegd, dat uit de aangeboren principia een wetenschap der ethiek zich demonstratief, d.i. deductief liet afleiden. Dat deed Wolff⁷⁹ in zijn *Philosophia Moralis [sive Ethica]*¹²¹ (1750-1753), *Vernünfftige Gedanken von der Menschen Thun und Lassen* (1720, beter⁸⁰ 1752), *Vernünfftige Gedanken [von] Gott, [der] Welt und [der] Seele [des Menschen]* (17[20]),⁸¹ enz. Daarin ontwikkelt hij de gedachte, dat goed is datgene, wat de toestand des mensen als van een verstandig en

118. Albert Stöckl, *Geschichte der neueren Philosophie von Baco und Cartesius bis zur Gegenwart, Erster Band. Von Baco und Cartesius bis Kant*, Mainz 1883, 454.

119. Cf. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 341v.

120. [Pag. 88] De wereld is hoogst wijs en goed ingericht, waartegen het kwade niet opweegt. Je streeft volmaaktheid tegemoet. Evenals God uit vele de beste wereld heeft gekozen, zo moeten wij ook het beste kiezen, naar volmaaktheid streven, en dus door [de] rede ons laten leiden. De rede is dus maatstaf van moraal (niet lust), zij bespele de wil. Goed is dus wat ons volkomen maakt. Zonde is dwaling, verkeerd inzicht. Het goede is goed om zichzelf, is het natuurgebod: handel zo dat gij u *en anderen* (voegt Wolff erbij) volmaakt. En volkomenheid is bij Wolff in het algemeen die Uebereinstimmung des in einem Dinge vorhandenen Mannigfaltigen zu Einem (Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 226).

121. [*Inter lineas*] 5 vol.

122. Cf. Friedrich Jodl, *Geschichte der Ethik in der neueren Philosophie, I. Band*, 363v.; Albert Stöckl, *Geschichte der neueren Philosophie von Baco und Cartesius bis zur Gegenwart, Erster Band*, 465.

123. Hermann Ulrici, *Gott und der Mensch, Zweiter Theil. Grundzüge der praktischen Philosophie, I. Das Naturrecht*, Leipzig 1873, 157.

124. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 226v.; Constantin Gutberlet, *Ethik und Religion. Grundlegung der religiösen und Kritik der unabhängigen Sittlichkeit*, Münster 1892, 202v.

125. Victor Cathrein, *Moralphilosophie, Erster Band*, 228v.

126. [*Inter lineas*] mens.

redelijk wezen waarlijk volmaakt. Basis van [de] zedenleer is niet [de] lust maar [de] rede, die ons het goede, de wet doet kennen. Het goede is goed om zichzelf, niet om God.⁸² Doel van het zedelijk handelen is dus de eigen vol[91]making, de voortgang tot altijd hoger volmaaktheid. De hoogste volmaaktheid valt dan met de zaligheid saam. En voorts verbindt Wolff, maar het blijkt niet duidelijk hoe, daarmee het streven naar anderer volmaking.¹²²

Ook anderen zijn ongeveer van dezelfde mening. J.G. Fichte in zijn *System der Sittenlehre* zegt dat het zedelijk handelen ons in bestendige voortgang de absolute vrijheid moet doen naderen, zonder dat wij ze ooit kunnen bereiken. H. Ulrici in zijn *Naturrecht*¹²³ zegt dat het goede het willen van het volkomene om zijns zelfs wil is, en het volkomene is de volmaakte mensheid in een aan haar beantwoordende natuur in [de] wereld.¹²⁴ Voorts ook zo P. Janet, *La Morale*.

Kritiek op deze leer bij Cathrein¹²⁵ en ook Gutberlet: het is te vaag. Wat is zelfvolmaking? Bestaat ze ook in ontwikkeling van wetenschap, kunst, enz., bij de mens? Moeten alle krachten en gaven bij de mens gelijkmatig ontwikkeld, ook bij [de] arbeider? Sluit zelfvolmaking dat alles in? Is het sterven voor een ander, zelfopoffering ook zelfvolmaking? Enz. De filosofie van Wolff bracht de Aufklärung mee, die zich kenmerkte door 'intellectualisme des geluks', intellectualisme, zelfvoldaanheid, optimisme, eudemonisme. Door verstandelijk, redelijk inzicht tot vrijheid, geluk. Verstandig, deugdzaam¹²⁶ is vanzelf deugdzaam. Verlichting, geen wedergeboorte; dwaling, geen zonde; eigen inzicht, geen gezag; begrijpen, geen mysteriën. Alles plat, gelijkvloers, zonder zedelijke energie, geen plichtbesef, subjectivisme, wekelijheid, egoïsme. [93]

- g. Utilisme van Bentham, Mill, e.a.. Zie elders, mijn filosofische moraal.⁸³
- h. Evolutionisme. Over Darwin, Spencer. Zie mijn filosofische moraal.⁸⁴
- i. Positivisme. Zie mijn filosofische moraal.⁸⁵

79. Doorgehaald: 'En dat'.

80. De aanduiding: '1720, beter' is door Bavinck tussen de regels genoteerd; hij geeft aan waar deze moet worden ingevoegd'.

81. Bavinck vermeldt 1719 als jaar van uitgifte. De eerste druk verscheen in 1720.

82. De laatste twee zinnen – 'Basis van [...] niet om God' zijn door Bavinck in de marge genoteerd. Door middel van een kruisje geeft hij aan waar deze moeten worden ingevoegd.

83. Zie eerder in deze uitgave pag. 91v.; vgl. ook pag. 156.

84. Zie eerder in deze uitgave pag. 107v.; vgl. ook pag. 156.

85. Zie eerder in deze uitgave pag. 66v.; vgl. ook pag. 156v.

- j. Boeddhisme.⁸⁶
 - k. Anarchisme, egoïsme. Stirner, Nietzsche, enz.
- (3. Boven bl. 17,⁸⁷ nr. 1. filosofische ethiek; nr. 2. geschiedenis enz.; en nu nr. 3, begrip der filosofische ethiek en onderscheid van de christelijke. Zie Schets gereformeerde ethiek, bl. 5).⁸⁸

§3. Christelijke ethiek

1. Begrip der christelijke ethiek. Filosofische ethiek onvoldoende. Er is wel enige natuurlijke zedelijkheid. Maar a) wetenschap zit verlegen met subject, norma der zedelijkheid; b) praktijk evenzo. Het goede weten, is nog niet het goede doen: hoogstens moraliteit, geen waarachtige zedelijkheid. Bussy. Ethisch idealisme. Daarom christelijke, theologische, gereformeerde ethiek. Dat is ethiek die uitgaat van God die openbaard heeft wat goed is en ook kracht geeft tot het doen van het goede. (verlichting en wedergeboorte: bewustzijn en zijn). Dus *theologische* ethiek, van door uit tot God (beter dan christelijke ethiek, want indien wij wijsgerige ethiek schreven moest deze ook christelijk zijn). Gereformeerde ethiek = confessioneel bepaald.
2. Dogmatiek en ethiek. Zie mijn Geref. dogm. 1.⁸⁹ Bron van beide de Heilige Schrift. Ethiek na en afhankelijk van dogmatiek, niet van filosofie.
3. Geschiedenis der christelijke (theologische) ethiek.^{127/90} [94]
4. Indeling der ethiek. Ethiek is leer van het goede, theologische ethiek dus van wat goed is naar Gods oordeel. Maar we zagen dat er groot verschil van opvatting van het goede is. Vooral drie opvattingen.
 - a. Het goede zit in het subject, boven letter A. bl. 23v.⁹¹
Ethiek van de *recta ratio*, Aristoteles, boven bl. 23., van [een] apart zedelijk vermogen (More: boniform faculty. Shaftesbury:¹²⁸ natuurlijk gevoel, aanleg, instinct; Hutcheson: moral sense; Adam Smith: medegevoel, sympathie; Schopenhauer: medelijden; Herbart: zedelijke waardering (smaak); Kant: kategorische imperatief (praktische Vernunft); Reid (Beattie e.a.): intuïtieve rede (common sense).
 - b. Het goede ligt in de wet.
Recta ratio (Aristoteles) – kategorische imperatief (Kant) – intuïtieve rede (Reid) –

^{127.} Zie schets bladzijde 27.

^{128.} [*Inter lines*] Rousseau.

Natuur (convenienter naturae vivere), Stoa, Heraclitus.

Staat (Hobbes).

c. Het goede ligt in het doel.

Individueel geluk, hedonisme, egoïstisch utilisme

Aristippus, Helvétius, Lamettrie, e.a. Tegenwoordig ook Stirner, Nietzsche, enz.

Eudemonisme, (innerlijke harmonie), Democritus, Epicurus, Lucretius, e.a.

Zelfvolmaking, Spinoza, Leibniz, Wolff.

Sociaal eudemonisme, greatest happiness of the greatest number.

Bentham, Mill, Darwin, e.a.

Het goede kan daarom in verschillende zin genomen. Er heerst grote verwarring over. Het verschilt naarmate men van het goede spreekt in subject, regel of doel. Bij de ethiek hebben we altijd [95] met die drie te doen. Zo reeds [de] *Heidelberger Catechismus*: goede werken geschieden uit geloof, naar Gods wet, tot Gods eer. Het goede is altijd het door God bepaalde. Maar dit kan toegepast worden driezins: op de gezindheid van de handelende, op de handelingen zelve en op haar doel. Daarom bij en sedert Schleiermacher vooral dikwerf drie delen: Tugende, Pflichten, Güter. Wie een van drie neemt, vervalt licht tot eenzijdigheid., geeft aan moraal een subjectivistisch (romantiek), nominalistisch of utilistisch karakter. Harmonie van alle drie is het ware. Daarom drie delen: leer van het zedelijk subject; van de zedenwet; (de zedelijke handelingen); van de zedelijke goederen.

I. Leer van de mens als subject van het zedelijke

1. Mens als beeld Gods. Dit heeft religieuze maar ook ethische betekenis, want [het] beeld bestond in enger zin in kennis der heiliging, en in ruimer zin in ziel, vermogens, krachten, enz.

86. Vgl. eerder in deze uitgave pag. 157.

87. Bavinck zet hier de aan het begin van paragraaf 2 (in het manuscript op bladzijde 17) begonnen nummering voort.

88. Vgl. eerder in deze uitgave pag. 145v.

89. Vgl. H. Bavinck, *GDr*¹, 12v.; vgl. *GDr*⁴, 33v.; zie ook: *GE*, 46v.

90. Bavinck doelt hier op paragraaf 3 van zijn manuscript 'Schets der gereformeerde ethiek'. Zie eerder in deze uitgave pag. 158v.

91. Zie eerder in deze uitgave pag. 209v.

Bepaaldelijk sluit het in: ingeschapen zijn van de zedenwet (*lex naturae*), kennis dus van de wet; en lust en macht, om die wet te betrachten (*posse en velle*).

Betekenis van het werkverbond in zedelijke zin, goede werken weg tot eeuwig leven.

2. Verstoring van het beeld Gods door de zonde.
 Zonde heeft religieuze én ethische betekenis.
 Zonde is zelve geen substantie enz. maar *ἀνομία*, bepaald principieel van de zedenwet.
 Zij veroorzaakt dat wij a) het goede niet meer kennen. Zonde dwaling, duisternis, leugen; en b) [96] het goede niet meer willen. Geen liefde meer tot, maar afkeer van het goede: genegenheden in de war; verkeer concupiscentia, *passiones*; en c) het goede dus niet meer kunnen, zedelijke onmacht ten goede, geestelijke dood.
3. De mens als zedelijk wezen in statu peccati, onder de werking der algemene genade.
 Hoe hij een zedelijk wezen gebleven is. Betekenis der algemene genade.
 Waarin dat zedelijke bestaat, het goede in subjectieve zin.
 Het zedelijk-goede in onderscheiding van het nuttige, aangename, en ook van het geestelijk-goede.
 Onderscheid des mensen van dier, engel, duivel.
4. Inhoud van 't zedelijke in de mens.
 Het zinnelijke (lichamelijke).
 Anima vegetativa.
 Anima sensitiva.
 Anima intellectiva.
 Verstand: zedelijk besef, verantwoordelijkheid, plichtsbef, toerekenbaarheid, berouw, angst, enz.
 Geweten: *synderesis*, *conscientia*, *actus*.
 Stemmingen.
 Gefühle, *affecten*.
Passiones, hartstochten, genegenheden.
 Begeerten, drijven, lusten.
 Wil.
5. Zedelijke kwaliteit: leer van de deugd.
 Wezen, *infusus acquisitus*.
 Zetel.
 Oorzaak. [97]
 Indeling (verstandelijk zedelijke – theologische).
 Ontwikkeling.

- Duur.
6. Zedelijke handelingen.
 Potentia, habitus, actus.
 Principe: voluntaria en involuntaria.
 vrijheid en dwang.
 formele en materiële.
 Opposita: ignorantia.
 concupiscentia.
 motus.
 violentia.
 Kwaliteit: goed en kwaad (moralitas).
 Verdienste: bron en straf.
 7. Ongenoegzaamheid der natuurlijke moraal.
 Algemene genade, wezen, doel, vrucht.
 Waarde
 Ongenoegzaamheid.
 8. Bijzondere genade.
 Wezen der bijzondere genade.
 Objectief in Christus.
 Subjectief in de mens.
 Rechtvaardigmaking: goede werken vrucht van het leven.
 Wedergeboorte.
 9. Het geestelijk leven.
 Oorsprong, object en subject.
 Wezen, onderscheid van natuurlijk zedelijk leven.
 Werkzaamheid: geloof en bekering. [98]
 10. Ontwikkeling van het geestelijk leven.
 Krankheden.
 Oude mens, vlees.
 Strijd van vlees en geest.
 Middelen tot herstel (Heilige Schrift, gebed, enz.).
~~Volmaking~~. Kruisdragen, zelfverloochening.
 Voorbeeld van Christus.
 Volmaking.
 11. Geestelijk in verband met natuurlijk en zedelijk leven.
 Vermogens van ziel, lichaam vernieuwd.
 Verstand, genegenheden, wil.
 Deugden: geloof, hoop, liefde.
 Godsdienst en zedelijkheid.
 12. Bijzondere gaven.
 Charismata.

Beatitudines.

Fructus Spiritus Sancti. [99]

Deel II. De wet norma van het goede

13. De wet als regel der dankbaarheid.
betekenis der wet, wezen.
Soorten der wet: *lex aeterna, nuturae, humana, mosaica, nova, humana, ecclesiastica*, wet en evangelie. Wet in Nieuwe Testament.
Promulgatio legis.
14. Interpretatie¹²⁹ der wet.
Zede, gewoonte, plicht.
Mutatio legis.
Dispensatio legis (kerk, staat, omstandigheden).
15. Verdeling der wet. Decaloog.
Praecepta en consilia.
Adiaphora.
Collisio officiorum: casuïstiek.
Verdeling der wet door Rome, lutheranen, gereformeerden.
16. Erbij: zonden. Onder: Overtreding der wet.
Wezen der zonde.
Oorsprong.
Indeling.
Graden.
Zetel, gevolgen, zeven hoofdzonden.
17. 1e gebod: positief,¹³⁰ en negatief: *vitia, peccata*.
18. 2e : de ware, geestelijke Godsverering.
19. 3e : heiliging van zijn naam, deugden.
20. 4e : heiliging van zijn dag, godsdienstoefening.
21. 5e : gezag.
22. 6e : leven.
23. 7e : eerbaarheid.
24. 8e : bezit.
25. 9e : naam.
26. 10e : veiligstelling van alles voor de begeerte. [100]

129. [*Inter lineas*] natuur.

130. [*Inter lineas*] de ware God.

Deel III. Het doel van het zedelijke: Sittliche Güter

27. Doel en zedelijkheid.
Doel bij kunst, wetenschap, enz.
Doelmatigheid, teleologie.
Selbstzweck (amour desinteressé).
28. Gods eer als einddoel.
29. Doel voor de enkele mens.
Materiële, zedelijke, geestelijke welvaart.
Volmaking.
Heeft de mens een doel?
Ligt dit in de schepselen?
Beatitudo.
Wezen ervan, in verstand of wil.
Is er delectatio bij.
Amour desinteressé.
Is het bereikbaar?
Visio Dei per essentiam.
30. Gezin, christelijk gezin (*Heraut*)⁹²
Antirevolutionair in uw huisgezin.
Man en vrouw.
Feminisme.
Huwelijk, verloving, impedimenta.
Kerkelijk huwelijk, sacrament.
Neomalthusianisme, vrij huwelijk.
Oorsprong van [het] huwelijk.
Ouders en kinderen.
Broeders en zusters.
Grootouders en kleinkinderen.
Familielieden.
Dienstboden. [101]
31. Maatschappij.
Oorsprong.
Wezen, begrip.
Verenigingen.

92. Waarschijnlijk doelt Bavinck op: [A.] Kuyper, 'Van de gemeene Gratie. Laatste reeks. XLI. Het huisgezin I.-Laatste reeks LI. Het huisgezin XI. (Slot.)', in: *De Heraut*, N^o 1194-1206 (18 november 1900-10 februari 1901). Vgl. A. Kuyper, *De gemeene gratie, Derde deel. Het practische gedeelte*, Amsterdam/Pretoria 1904, 291-370 (Kampen s.a.², 295-374).

- Patroon en knecht.
- Beroep, nering.
- Handel.
- Nijverheid.
- 32. Gezelligheid.
- Kunst.
- Wetenschap.
- Beschaving.
- Verkeer, conversatie.
- 33. Staat.
- Ethiek, politiek.
- Monarchie, enz.
- 34. Kerk.
- Woord.
- Sacrament.
- 35. Godsrijk.
- Mensheid.
- Humaniteit.

Afkortingen

Archief Bavinck	Archief Herman Bavinck, beheerd door: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit Amsterdam (archiefnummer 346).
cf.	Confer (Latijn voor: vergelijk).
<i>GD1ⁱ-GD4ⁱ</i>	H. Bavinck, <i>Gereformeerde dogmatiek, Eerste-Vierde Deel</i> , Kampen 1895-1901 (eerste druk).
<i>GD1^t-GD4^t</i>	H. Bavinck, <i>Gereformeerde dogmatiek, Eerste-Vierde Deel</i> , Kampen 1928-1930 (vierde druk).
<i>GE</i>	Herman Bavinck, <i>Gereformeerde Ethiek</i> , bezorgd door Dirk van Keulen, Utrecht 2019.
<i>In margine</i>	In de marge van het manuscript.
<i>Inter lineas</i>	Tussen de regels.
<i>PRE¹</i>	J.J. Herzog (Hg.), <i>Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Erster-Generalregisterband</i> , Hamburg/ Gotha 1854-1868.
<i>PRE²</i>	J.J. Herzog, G.L. Plitt, Alb. Hauck (Hg.), <i>Real-Encyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Erster-Achtzehnter Band</i> , Leipzig 1877-1888.
<i>PRE³</i>	Albert Hauck (Hg.), <i>Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, Erster-Vierundzwanzigster Band</i> , Leipzig 1896-1913.

Register van namen

- Abbot, F.E. 80
Agassiz, L. 110
Alcuinus 161
Alembert, J. le Rond d' 44
Alexander de Grote 32, 151
Alsted, J.H. 136, 169
Ambrosius 159, 202
Amesius, G. 136, 166, 167, 169
Ampère, A.-M. 223
Amyraut/Amyraldus, M. 136,
137, 166
Anaxagoras 29
Ange Huet, J. L' 66, 68, 70, 72,
74, 84
Antoine, P.G. 165
Appeldoorn, J.G. 214
Archimedes 82, 95
Aristippus 151, 228, 229, 230,
237
Aristoteles 20, 32, 33, 34, 37, 39,
41, 82, 110, 148, 150, 151,
198, 201, 202, 203, 210, 211,
212, 220, 225, 231, 236
Astié, J.-F. 190
Athanasius 159
Augustinus 139, 159, 176, 177,
187
Autenrieth, G. 148
Ayer, J.C. 232
Bacon, F. 38, 39, 92, 153, 154,
164, 212
Baert, J.F.B. 214
Baier, J.G. 165
Bailey, S. 104
Bain, A. 70, 71, 104, 105, 115,
117
Bartling, H. 93, 98, 99
Basnage de Flottemanville, S. 167
Basting, I.H.C. 67
Baumgarten, A.G. 45
Bavinck, B.J.F. 199
Bavinck, C.B. 199
Bavinck, H. 136, 137, 138, 199,
222
Bavinck, J. 199
Bavinck, J.G. 199
Bavinck-Bouwes, G. 199
Bavinck-Holland, G.M. 199
Bavinck-Schippers, J.A. 199
Baxter, R. 170
Bayle, P. 154
Bayly, L. 137, 171
Beattie, J. 42, 92, 220, 221, 236
Bendixen, R. 125
Benedictus van Nursia 158, 159
Bentham, J. 94, 95, 96, 97, 98,
100, 101, 102, 103, 104, 105,
106, 120, 123, 156, 235, 237

- Berkeley, G. 44, 45, 92, 98, 219
 Bernard van Clairvaux 161, 162
 Bersier, E.A.Fr. 57
 Bestmann, H.J. 136, 137
 Betz, H.J. 222, 223
 Bichat, M.F.X. 75, 82
 Bilfinger, G.B. 45
 Boekenooogen, J.G. 12, 58, 118
 Boer, W. den 27
 Boer. E.A. de 18
 Böhme, J. 38
 Börner, W. 70
 Bokkel, J.G. ten 107
 Bolt, J. 5, 9, 18
 Bon, F. 108
 Bonald, L.G.A. de 68, 221
 Boulanger, C. 111
 Boutteville, M.-L. 57, 61
 Bowne, B.P. 116
 Brakel, W. à 136, 166, 167
 Braun, F. 43
 Broses, Ch. de 72, 73
 Brown, Th. 42, 92, 98
 Bruining, A. 12, 58, 144
 Bruno, G. 38
 Buch, Chr.L. von 110, 111
 Büchner, L.F. 107
 Buckle, H.Th. 70, 71, 78, 79, 105
 Buddensieg, R. 232
 Buddeus, J.F. 164, 165, 166, 168,
 170
 Busenbaum, H. 165
 Bussy, I.J. de 174, 206, 236
 Butler, J. 42, 199, 213, 214, 232
 Byler, H.C. van 168
 Byron, G.G. 135

 Cabanis, P.J.G. 68
 Calixtus, G. 165
 Calvin, J. 24, 136, 146, 163, 166,
 172, 176, 184
 Campanella, T. 72, 73
 Cannegieter, T. 91
 Carneri, B. (von) 108, 109
 Caro, E.-M. 12, 58, 59, 71, 125,
 223
 Cathrein, V. 108, 109, 202, 203,
 204, 206, 207, 208, 209, 210,
 214, 216, 217, 224, 230, 234,
 235
 Chandler, E. 212
 Chantepie de la Saussaye, D. 148
 Charron, P. 154
 Chateaubriand, F.R. vicomte de
 221
 Christ, P. 124
 Chubb, Th. 92, 93
 Cicero 152, 186, 187, 202, 205
 Clarke, S. 42, 92, 93, 219
 Clavel, A. 64, 66, 84, 86, 88, 89,
 90
 Clemenceau, G. 66, 70, 77
 Clemens Alexandrinus 159
 Coccejus, H. 224
 Coccejus, J. 172
 Cohen, H. 28, 67
 Coignet, C. 57, 60, 62, 64
 Coleridge, S.T. 93
 Collins, A. 92, 93
 Comte, A. 66, 67, 68, 69, 70, 71,
 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88,
 98, 100, 115, 156
 Condillac, É. Bonnot de 43, 68,
 154, 221, 222, 223, 228
 Congreve, R. 80
 Copernicus, N. 38
 Corneille, P. 187
 Coste, A. 108
 Cousin, V. 69, 222
 Cramer, J. 57, 60, 61, 90, 91
 Cudworth, R. 92, 93, 212, 219

- Cumberland, R. 41, 92, 93, 94
 Cuvier, G.L.Chr.F.D. 110, 111
 Cyprianus 159

 Danaeus, L. 136, 166
 Dante Alighieri 70
 Darwin, Ch.R. 23, 71, 104, 105,
 107, 110, 111, 112, 113, 114,
 115, 116, 118, 122, 123, 134,
 138, 156, 235, 237
 Daub, C. 52
 Democritus 28, 151, 229, 230,
 237
 Denis, H. 66, 67
 Descartes, R. 38, 39, 40, 41, 82,
 92, 94, 153, 154, 164, 212,
 224
 Destutt de Tracy 68,
 Diderot, D. 44
 Didio, C. 20
 Dods, M. 156
 Döring, A. 214
 Dorner, I.A. 20, 24, 128, 165
 Draper, J.W. 70, 71, 118, 119
 Driessen, A. 136, 168
 Druskowitz, H. 78
 Dubois, J. 118
 Dühring, E.K. 58
 Dumas, G. 68
 Duns Scotus 92, 223
 Dupuy, P. 68

 Eberhard, J.A. 45
 Ebrard, J.H.A. 114, 115
 Edwards, J. 168, 169, 199
 Ehrenhauss, M. 38, 44, 48, 50, 51,
 52, 54, 127
 Eliot, G. (Mary Ann Evans) 70,
 104, 105
 Endemann, S. 136, 168, 169
 Epictetus 35, 36, 152, 158

 Epicurus 34, 36, 37, 94, 96, 106,
 119, 123, 151, 229, 230, 231,
 237
 Erdmann, D. 137, 158
 Erdmann, J.E. 52

 Faguet, A.É. 68, 69
 Falckenberg, F.O.R. 125
 Ferguson, A. 42, 43
 Feuerbach, L.A. 70, 86
 Fichte, J.G. 50, 51, 52, 53, 54, 126,
 155, 171, 218, 219, 235
 Filkuka, L. 212
 Fischer, K.Ph. 205
 Fischer, M. 20
 Fiske, J. 118
 Flavius Josephus 186, 187
 Foerster, E. 160, 161
 Forbesius, J. 167
 Fouillée, A.J.É. 20, 118
 Frederik de Grote 229
 Frederik II 82
 Freybe, A. 208
 Frick, O. 204
 Friedländer, L.H. 152, 153
 Fulci, Fr.P. 70, 71, 84, 85

 Galilei, G. 38
 Gall, F.J. 77
 Garve, Chr. 208
 Gass, F.W.J.H. 36, 37, 38, 44, 45,
 47, 124, 134, 136, 137, 158
 Gassendi, P. 229, 230
 Geesink, G.H.J.W.J. 10
 Gizycki, G. von 118
 Gladstone, W.E. 232
 Goethe, J.W. von 104, 105, 110,
 111, 126
 Goldschmidt, K.W. 126
 Golther, C.L. von 125
 Gorgias 29

- Grabbe, Chr.D. 134, 135
 Grafe, E. 182
 Grau, R. 78
 Gregorius Magnus 159
 Griffin, E.H. 116
 Gronovius, J.F. 224
 Grote, G. 103
 Grotius, H. 92, 154, 200
 Gruber, H. 68
 Grützmacher, G.K. 158
 Guizot, M. 66, 67
 Gunning Jr., J.H. 91
 Gury, J.P. 165
 Gutberlet, C. 20, 209, 234, 235
 Guyau, J.-M. 36, 91, 94, 95, 97,
 103, 105, 107, 114, 118, 120,
 121
 Haar, J.W. van 169
 Haeckel, E.H.Ph.A. 108, 113
 Hagenbach, K.R. 24
 Hall, J. 169,
 Halleux, J. 66
 Halma, F. 167
 Hamilton, W. 42, 92, 93, 98, 99
 Hammond, H. 170
 Harinck, G. 10, 18
 Harleß, G.Chr.A. von 165, 204
 Harmanny, G.D. 18
 Harnack, A. von 158
 Harrison, F. 80, 99
 Hartley, D. 94, 213
 Hartmann, K.R.E. von 20, 58, 93,
 125, 128, 129, 130, 131, 132,
 134, 135, 209
 Hauck, A. 243
 Hayward, F.H. 104, 105
 Hegel, G.W.F. 52, 54, 58, 155,
 171, 204, 205, 218, 219, 222
 Hegler, A. 232
 Heidegger, J.H. 136, 166, 168
 Heine, Chr.J.H. 135
 Heinze, M. 38, 90, 125, 220
 Hellwald, F.A.H. von 116, 117
 Helvétius, C.-A. 43, 94, 101, 102,
 154, 228, 229, 231, 237
 Hepp, V. 10
 Heppé, H.L.J. 54, 165, 172
 Heraclitus 28, 120, 148, 224, 237
 Herbart, J.F. 155, 216, 217, 236
 Hermann, C. 58, 59
 Herzog, J.J. 47, 243
 Hesiodus 150
 Hiëronymus 159
 Hippias 29, 225
 Hobbes, Th. 39, 42, 43, 92, 93,
 94, 123, 154, 212, 219, 221,
 225, 226, 227, 229, 230, 237
 Hodge, Ch. 187
 Hoedemaker, Ph.J. 26
 Hoekstra Bz., S. 91, 125, 135,
 148, 206
 Höffding, H. 214
 Hofmann, J.Chr.K. von 204
 Holbach, P.-H.Th. baron d' 229
 Holtzmann, H.J. 182, 183
 Home, H. 42
 Homerus 150, 198
 Hoornbeek, J. 136, 166, 167
 Horatius 163
 Hottinger, J.H. 138, 168
 Hume, D. 42, 43, 47, 92, 93, 154,
 212, 217, 218, 219, 221
 Hupperts, Ch.A.M. 203
 Hutcheson, F. 42, 43, 92, 94, 206,
 214, 218, 219, 236
 Huxley, Th.H. 70, 71, 110, 111,
 118
 Innocentius III, paus 162
 Israël, C.Chr. 22, 166
 Iverach, J. 90

- Jacob, L. 180, 181, 183
 Jacobi, Fr.H. 50, 214
 Janet, P.A.R. 26, 48, 64, 67, 91,
 106, 107, 223, 235
 Jelgersma, D.G. 116
 Jhering, R. von 118, 144, 202,
 204, 208
 Jodl, Fr. 20, 70, 84, 92, 93, 94, 95,
 152, 206, 212, 214, 215, 216,
 218, 219, 220, 221, 222, 226,
 227, 228, 229, 230, 232, 233,
 234
 Johannes van Damascus 159
 Jonas, L. 55
 Jouffroy, S.J.Th. 69, 222
 Joustra, J. 9
 Jungmann, J. 148

 Kaler, E. 92, 93
 Kant, I. 20, 26, 47, 48, 49, 50, 51,
 52, 54, 58, 59, 74, 85, 110,
 111, 126, 127, 155, 176, 200,
 204, 216, 217, 218, 219, 221,
 222, 223, 236
 Kautzsch, E. 24
 Keckermann, B. 136, 166
 Kepler, J. 38
 Keppel, B. 168
 Kern, H. 156
 Keulen, D. van 9, 18, 243
 Kirchmann, J.H. von 66, 132,
 228, 229
 Kist, E. 170, 171
 Kloosterman, N.D. 9
 Kober, C.R. 125
 Koster, W. 118
 Köstlin, K.R. 148
 Kuenen, A. 107, 109, 156
 Kuyper, A. 15, 64, 172, 178, 180,
 181, 184, 188, 190, 192, 194,
 241

 Lactantius 158
 Laffitte, P. 80
 Lagarrigue, J.E. 80
 Lamennais, H.-F.R. de 69, 221
 Lamers, G.H. 14, 148, 152, 206,
 214
 Lampe, F.A. 168
 Land, J.P.N. 152
 Lange, F.A. 28, 29, 46, 47, 58, 59,
 67, 228, 229, 230
 Lange, J.P. 58
 Larocheffoucauld, F. de la 229,
 231
 Lavoisier, A.L. 75
 Lazarus, M. 36, 37, 208
 Leibniz, G.W. (von) 44, 45, 46,
 47, 154, 200, 233, 234, 237
 Leimbach, K.A. 70, 71
 Lemme, L. 70
 Lenau, N. (N.Fr.N.E. von
 Strehlenau) 135
 Leopardi, G. 124, 135
 Levy, I.A. 222, 223
 Lévy-Bruhl, L. 66
 Lewes, G.H. 70, 71, 104, 105
 Leydecker, M. 136, 137
 Liguori, A.M. de 165
 Linde, A. van der 68
 Linden, J.W. van der 125
 Linnaeus, C. 110, 111
 Lippmann, E.O. von 214
 Lipsius, R.A. 182
 Littré, É.M.P. 66, 69, 70, 71
 Lobstein, P. 136, 137
 Locke, J. 41, 42, 43, 47, 50, 68, 92,
 98, 102, 154, 212, 219, 221,
 229, 230
 Love, Chr. 174
 Lubbock, J. 206, 207
 Lucretius 237
 Luthardt, Chr.E. 58, 66, 67, 136,

- 137, 148, 156, 158, 159, 160,
 161, 162, 204, 205
 Luther, M. 136, 160, 163, 182,
 183, 204
 Maccovius, J. 169
 Mackintosh, J. 42, 43, 97, 221
 Macrobius 202
 Maine de Biran (Biran, F.P.G. de)
 69, 222, 223
 Maistre, J.-M., comte de 69, 221
 Marcus Aurelius 36, 152, 158
 Marheineke, Ph.K. 52, 204
 Martensen, H.L. 22, 148, 149,
 165, 204
 Martineau, H. 70, 71
 Maastricht, P. van 136, 137, 166,
 167, 170, 171, 184
 Maurice, F.D. 42, 43, 48, 49, 67,
 85
 Mayr, G. (von) 201
 McCosh, J. 220
 Meier, G.F. 45
 Mendelssohn, M. 45
 Methodius 159
 Mettrie, J.O. de la 43, 154
 Meyer, J.B. 58, 59
 Meyer, L. 167
 Michelet, K.L. 116
 Mill, J. 93, 94, 97, 156
 Mill, J.S. 26, 66, 69, 70, 72, 74, 76,
 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86,
 92, 93, 97, 98, 99, 100, 101,
 102, 103, 105, 106, 115, 123,
 133, 156, 221, 235, 237
 Molenaar, H. 66, 80
 Molenaar, I. 116
 Monet, J.-B.P.A. de, Chevalier de
 Lamarck 110, 111
 Montaigne, M.E. de 39
 Montesquieu 43
 Moor, B. de 184
 More, H. 212, 213, 236
 Mosheim, J.L. 204
 Muller, F. 27
 Müller, J. 137, 158
 Muller, R.A. 177
 Multatuli (Eduard Douwes
 Dekker) 135
 Musculus, W. 166
 Musset, L.Ch.A. de 135
 Naber, S.A. 116, 117
 Nägeli, C.W. von 110, 113
 Nägelsbach, K.F. von 148
 Naville, E. 66, 222, 223
 Neander, A.J.W. 136, 137, 158
 Necker, A.L.G. barones van Staël-
 Holstein (Madame de Staël)
 221
 Nero 36, 148
 Neurath, W. 214
 Neven, G.W. 10
 Newton, I. 43
 Nicolai, Chr.Fr. 45
 Nietzsche, F.W. 116, 236, 237
 Nieuwhuis, W.H. 107, 111, 113
 Nitzsch, F.A.B. 184, 185
 Occam, W. van 224
 Oettingen, A. von 204
 Oken, L. 110, 111
 Oldenberg, H. 156, 157
 Ollé-Laprune, L. 223
 Omboni, G. 70, 71
 Oomius, S. 168
 Oppenheim, J. 98, 99
 Opzoomer, C.W. 68
 Origenes 158, 159, 187
 Osiander, J.A. 224
 Ostervaldius, J.F. 168, 169
 Outrein, J. d' 176

- Oven, A. van 118
- Pachomius 159
- Paley, W. 42
- Palma, M. 18
- Palmer, Chr.D.Fr. 26, 165
- Paulsen, F. 20, 118, 152, 153, 154, 158, 160, 164
- Perkins, W. 136, 137, 168, 174
- Pesch, T. 117, 118
- Petit, L.D. 167
- Pfaff, C.M. 164, 165, 166
- Pfleiderer, E. 125
- Pfleiderer, R. 124, 132
- Philippi, Fr.A. 24, 25, 146, 147
- Philo 158, 187
- Pictetus, B. 136, 167, 188
- Pierson, A. 27, 67, 98, 99, 107, 109, 116, 125, 132
- Placette, J. la 167
- Plato 31, 32, 34, 37, 126, 148, 150, 151, 175, 210, 231
- Platz, B. 206, 207
- Plitt, G.L. 243
- Plotinus 36, 37
- Ploucquet, G. 45
- Plutarchus 152
- Poëy, A. 66
- Polanus, A. 136, 166
- Polyander, J. 136, 166, 167
- Poortman, B. 203
- Pressensé, E. de 84
- Price, R. 213
- Priestley, J. 94
- Prodikus 29
- Protagoras 29
- Proudhon, P.-J. 223
- Pruner, J.E. 165
- Pufendorf, S. 224
- Pünjer, G.Chr.B. 67, 70, 72, 74, 76, 78, 80, 81, 83, 84, 92, 99, 100, 101, 166
- Pythagoras 27, 150
- Quadri, A. 70, 71
- Quinet, E. 70, 71
- Quintilianus 198
- Ravaisson-Mollien, J.G.F. 223
- Rée, P.L.C.H. 116, 117
- Regler, W. 216
- Rehorn, F. 40
- Reid, Th. 42, 43, 69, 92, 219, 220, 221, 222, 236
- Reimarus, H.S. 45
- Reinhard, F.V. 165, 204
- Renan, E. 70
- Réville, A. 116
- Ribot, Th. 118
- Ridderus, F. 137, 168
- Riemens, J. 58, 66
- Rig, J. 66
- Ritschl, A.B. 44, 46, 47
- Roberty, E. de 108
- Robinet, J.-F.E. 66
- Romagnosi, G.D. 70, 71, 84, 87
- Romanes, G.J. 118
- Roques, P. 170
- Rosenkranz, J.K.Fr. 52, 111
- Ross, W.D. 203
- Rothe, R. 20, 21, 22, 23, 57, 148, 149, 155, 165, 204, 205
- Rousseau, J.-J. 43, 155, 200, 214, 218, 236
- Royer-Collard, P.P. 69, 221, 222
- Ruler, J.A. van 41, 233
- Runze, G. 152, 164
- Saint-Hilaire, É.G. 110, 111
- Saint-Simon, C.H. comte de 69, 80
- Saisset, É.E. 223

- Sanderson, R. 169
 Sartorius, E.W.Chr. 186, 187
 Saurin, J. 167
 Schaaffhausen, H. 110, 111
 Scharling, C.H. 146, 148
 Schelling, Fr.W.J. (von) 53, 58,
 70, 155
 Schildt, L. 148
 Schiller, J.Chr.Fr. (von) 48, 49,
 150, 218, 219, 221
 Schleiermacher, F.D.E. 48, 55, 56,
 57, 148, 155, 170, 171, 180,
 204, 221, 237
 Schleimer, A. 68
 Schmid, Chr. Fr. 204
 Schmidt, L.V. 26, 27
 Schmidt, W. 118, 125
 Schneider, W. 20
 Schopenhauer, A. 26, 58, 125,
 126, 127, 128, 135, 155, 176,
 208, 209, 215, 216, 236
 Schrader, E. 190
 Schubert, J. 214
 Schubert, F.W. 111
 Schultze, F. 108
 Schulze, G.E. 126
 Schuppe, W. 214
 Schuttenium, E. 171
 Schüz, A. 125
 Schwegler, A. 51, 52, 54
 Schweizer, A. 55, 136, 137, 170,
 171
 Secrétan, Ch. 57, 223
 Sémérie, E. 80
 Seneca 35, 37, 152, 158, 175
 Sepp, Chr. 136
 Shaftesbury (A.A. Cooper) 41,
 92, 154, 200, 213, 214, 217,
 218, 236
 Sidgwick, H. 104, 105, 156, 209
 Silbernagl, M.J.I. 156
 Silverentand, P. 83
 Simar, H.Th. 165
 Simon, J.F. 223
 Skarzynski, W. 214
 Smith, A. 42, 43, 214, 215, 217,
 219, 236
 Snellen, E. 93, 100
 Socrates 29, 30, 31, 33, 35, 37, 52,
 98, 148, 151, 210, 211, 218,
 228
 Sohnius, G. 166
 Sommer, H. 124, 128, 131, 132,
 133, 134
 Spencer, H. 70, 79, 84, 99, 105,
 108, 109, 110, 111, 116, 117,
 118, 119, 121, 123, 124, 156,
 235
 Spinoza, B. de 39, 40, 41, 52, 56,
 116, 123, 132, 154, 200, 231,
 232, 233, 234, 237
 Spruyt, C.B. 107, 116, 117
 Stahl, F.J. 54, 68, 204, 205
 Stange, C. 20, 152
 Staniland Wake, Ch. 108
 Stapfer, J.F. 136, 168, 169
 Stephen, L. 70, 71, 118, 156, 157
 Stern, W. 70
 Steude, E.G. 108, 109, 127
 Stewart, D. 42, 92, 220, 221, 222
 Stirner, M. 236, 237
 Stöckl, A. 233, 234
 Strauß, D.F. 116
 Sully, J. 125
 Sutherland, A. 108
 Taine, H.A. 70, 71, 172, 173
 Taylor, J. 169, 170
 Teellinck, W. 137, 138, 170, 171
 Tertullianus 158, 159
 Theognis 150
 Theron, A. 9

- Thiel, J.H. 27
 Thomas a Kempis 69, 70, 83
 Thomas van Aquino 161, 165,
 212
 Thomas, L. 191
 Tindal, M. 92, 93
 Titus Lucretius Carus 151, 230
 Tobias, W. 59
 Toland, J. 92, 93
 Trezza, G. 70, 71
 Tschitscherin, B. 66
 Turrettinus, F. 184
 Turrettinus, J.A. 136, 168
 Twesten, A.D.Chr. 55
 Tyndall, J. 70, 71, 118
- Ueberweg, F. 17, 38, 39, 40, 41,
 42, 43, 44, 45, 48, 51, 52, 54,
 59, 68, 90, 91, 104, 110, 118,
 125, 128, 220, 222
 Ulrici, H. 47, 50, 234, 235
 Unger, F.J.A.N. 110, 111
- Vacherot, E. 57, 67, 85, 223
 Vaihinger, H. 58, 59, 125
 Vaux, Ch.C.J.M. 69, 80, 83
 Veenhof, J. 10
 Vermeulen, C.L. 41, 233
 Véron, E. 70, 71
 Vico, G. 72, 73
 Villari, P. 70, 71
 Vilmar, A.F.C. 22, 23, 24, 166, 204
 Vinet, A.R. 91, 106, 107
 Vitringa, C. 138, 166, 176
 Vloten, J. van 116, 117
 Vlugt, W. van der 12, 121
 Voetius, G. 138, 168, 170, 171
 Voigt, G. 156
 Vollenhoven, C. van 152
 Voltaire 43, 135, 228
 Völter, D.E.J. 158
- Vorländer, F. 226, 228
 Vriend, J. 18
- Walaëus, A. 136, 166
 Walchius, J.G. 164, 165, 170
 Wallace, A.R. 112
 Warburton, W. 213
 Weeda, W.H. 232
 Wendelinus, M.F. 136, 137
 Werenfels, S. 136, 168
 Werner, K. 204
 Westendorp Boerma, N. 213, 214
 Wette, W.M.L. de 136, 137, 158
 Weygoldt, G.P. 108, 110, 122,
 124
 Whately, W. 72
 Whewell, W. 216, 220, 221
 Whitby, D. 167
 Wijck, B.H.C.K. van der 98
 Witsius, H. 136, 137, 138, 139,
 166, 184
 Wittewrongel, P. 140, 168
 Wolff, Chr. 44, 45, 46, 67, 154,
 200, 218, 234, 235, 237
 Wolff, N.C. 70
 Wollaston, W. 42, 43, 92
 Wollebius, J. 136, 166, 167
 Woltjer, J. 152, 230
 Wundt, W.M. 20, 118, 154, 198,
 202, 203, 209, 228, 229
 Wuttke, K.Fr.A. 147, 149, 158,
 166, 204
 Wyttenbach, D. 136, 168, 169
- Xenocrates 202
- Zahn, D. 138, 174
 Zehnpfund, R. 182
 Zeller, E.G. 26, 27, 28, 29, 30, 32,
 33, 34, 35, 36, 37, 58, 59, 148,
 224

Ziegler, Th. 20, 148, 158, 159,
160, 162, 164, 204, 210, 224,
228, 230, 231
Zöckler, O. 68, 71, 72, 73, 127
Zwingli, H. 136

In de AD Chartas-reeks verschenen de volgende delen

1. George Harinck en Rienk Janssens (red.), *Het Amersfoorts congres van 1948. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de christelijke partijvorming*, 1998
2. H. Bavinck, *Mijne reis naar Amerika*, bezorgd en toegelicht door George Harinck, 1998, Tweede druk, 2010
3. George Harinck (red.), *Leven en werk van prof. dr. Seakle Greijdanus*, 1998
4. Niek A. Bakker, *Dat er goede schoolmeesters zijn. Ontstaan en ontwikkeling van het gereformeerde kweekschoolonderwijs*, 2000
5. George Harinck (red.), *De kwestie-Geelkerken. Een terugblik na 75 jaar*, 2001
6. George Harinck (red.), *Alles of niets. Opstellen over K. Schilder*, 2003
7. M.J. Arntzen, *Een theologenleven in woelige tijden*, 2004
8. George Harinck (red.), *Tussen lijdelijkheid en verzet. Gereformeerden in bezettingstijd*, 2005
9. George Harinck en Gerrit W. Neven (red.), *Ontmoetingen met Bavinck*, 2006
10. George Harinck, *Holwerda herdacht. Bijdragen over leven en werk van Benne Holwerda (1909-1952)*, 2005
11. *Ik keek mijn ogen uit. Herinneringen van dr. W.G. de Vries aan de jaren 1926-1952.* Bewerkt door George Harinck, 2007
12. René Barkema, *Nee tegen Karl Barth? Een historisch-theologische terugblik*, 2007
13. George Harinck (red.), *'Niets is overbodig, niets is toevallig' Leven en werk van Cornelis Veenhof (1902-1983)*, 2008
14. George Harinck en Gerrit R. de Graaf (red.), *Van zending naar oecumene. Vijftig jaar gereformeerde zending op Papua, 1956-2006*, 2010
15. C.M. van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordt zij (1871-1944)*, 2010
16. George Harinck en Hans Krabbendam (red.), *A Spiritual Invasion? Amerikaanse invloeden op het Nederlandse Christendom*, 2010
17. George Harinck en Ewout Klei (red.), *Pieter Jongeling. Boegbeeld van de vrijgemaakte wereld*, 2011
18. Wim Berkelaar en Gerard Raven, *Kerkscheuring in oorlogstijd. Oorlog en vrijmaking in Amersfoort en Utrecht*, 2011
19. George Harinck en Mees te Velde (red.), *175 jaar Afscheiding van 1834*, 2012
20. Gerrit Roelof de Graaf, *De wereld wordt omgekeerd. Culturele interactie tussen de vrijgemaakt-gereformeerde zendelingen en zendingswerkers en de Papoea's van Boven Digoel (1956-1995)*, 2012
21. Maarten J. Aalders, *Een handjevol verkenners? Het Hersteld Verband opnieuw bekeken*, 2012

22. Marius van Rijswijk, Marinus de Jong, Pieter Kars van de Kamp en Maarten Boersema (red.), *Wie is die man? Klaas Schilder in de eenentwintigste eeuw*, 2012
23. Gerard Dekker, *De doorgaande revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in perspectief*, 2013
24. Katinka Fikse-Omon, *Voor het hoogste het beste. De Angelsaksische invloed op de verspreiding van religieuze traktaten in Nederland (1913-1959)*, 2014
25. C.M. van Driel, *Het volk zonder applaus. De receptie van Karl Barth in hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kring*, 2014
26. Jan Ridderbos, met medewerking van G.C. Hovingh, *Predikanten in de frontlinie. De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens WO II*, 2015
27. Ab van Langevelde, *In het klimaat van het absolute. C. Veenhof (1902-1983). Leven en werk*, 2015
28. Maarten J. Aalders, *Gereformeerden onder elkaar. Elf opstellen en een preek*, 2015
29. Gerard Dekker, *De voorlopers van de revolutie. Over het maandblad Voorlopig*, 2016
30. Erik A. de Boer, *De schele dominee. De Open Brief van 1966 en kerkelijke tucht in de Vrijgemaakte kerken*, 2016
31. Tamme Spoelstra, *Verbondsonderwijs. Geschiedenis van het gereformeerd-vrijgemaakt onderwijs in Nederland tot 1985*, 2017
32. Johan Schaeffer, *Verscheurd door trouw. Studentenprotest in Kampen in de jaren zestig*, 2017
33. C.M. van Driel, *Consolidatie en crisis. De Christelijke Gereformeerde Kerk tussen 1918 en 1945*, 2018
34. Leon van den Broeke en George Harinck (red.), *'Nooit meer eene nieuwe hiërarchie!'. De kerkrechtelijke nalatenschap van F.L. Rutgers*, 2018
36. George Harinck & Hans-Georg Ulrichs (red.), *Naaste verwanten / Nabe Verwante. Het gereformeerde protestantisme in Nederland en Duitsland in de twintigste eeuw. Kenmerken, betrekkingen, verschillen, wisselwerkingen / Der reformierte Protestantismus in den Niederlanden und in Deutschland im 20. Jahrhundert. Signaturen, Beziehungen, Differenzen, Wechselwirkungen*, 2020
37. Maarten J. Aalders, *Nederlandse en Hongaarse protestanten gedurende het interbellum*, 2021.
38. *Vrij en verbonden. Memoires van Jan Veenhof*, bezorgd, ingeleid en geannoteerd door Leon van den Broeke, 2021
39. Herman Bavinck, *Filosofische Ethiek*, bezorgd, ingeleid en geannoteerd door Dirk van Keulen, 2021

